BHATTI-KAVYAM.

A POEM

ON THE ACTIONS OF RAMA

PART I. (CANTOS I—V.)

WITH THE COMMENTARY

OF

JAYAMANGALA AND BHARATA MALLIKA.

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA. B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

FOURTH EDITION.

Calcutta.

PRINTED AT THE GHOSH PRESS.

প্রিণ্টর—শ্রীমন্মথনাথ ঘোষ, ৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন।

1905.

To be had from Pandit-kulapati Jibánanda Vidyasagara, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College.
No. 2. Ramána'th Majumdar's Street, Harrison Road, Po. Calcutta

भट्टिकाव्यम्।

जयमङ्गलरचितजयमङ्गलया
भरतमल्लिककृत मुग्धबोधिन्या टीकया च
समलङ्कृतम्।

प्रथमखण्डम्
प्रथमादधिपञ्चमसर्गपर्य्यन्तम्
पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृत्य प्रकाशितम्।

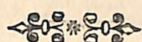
चतुर्थसंस्करणम्।

कलिकातानगर्य्याम्
"घोषयन्त्रे" मुद्रितम्।
৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন,
প্রিণ্টর—শ্রীমন্মথনাথ ঘোষ।

१९०५

जयमङ्गलाटीका।

श्रीगणेशाय नमः।

प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टिकाव्यसलिलनिधेः।
जयमङ्गलेति नाम्ना नौकेव विरच्यते टीका॥

लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार। तथाह्यस्योपनिबन्धनं कविना द्विधा कृतम्। एकं लक्षणसूचकैः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डैश्चतुर्भिः। द्वितीयं लक्ष्यसूचकैरामसम्भवादिभिर्द्वाविंशत्या सर्गैः। तत्र लक्षणं द्विविधम्। शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च। तत्र प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिङन्तकाण्डानि, द्वितीयस्य प्रसन्नकाण्डम्। यत्रोच्चावचेन बहूनां लक्षणानां प्रकरणं तत् प्रकीर्णकाण्डं तदेवात्र प्रथममुक्तं तस्य व्यापित्वात्। उत्तरत्रापि द्रष्टव्यमितिप्रदर्शनार्थम्। अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतः, तथापीष्टदेवतासङ्कीर्त्तनमपि विघ्नोपशमनहेतुर्भवतीति मन्यमान आह अभूदित्यादि। तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः स चादौ कीर्त्तितः। तन्नतिबन्धना चेयं कथेति प्रबन्धेनैवात्र सङ्कीर्त्तनं रामायणवत्तत्र विष्णोर्यस्मिन् काले जगत्कार्य्यवशादवतारः कृतः, तदेव प्रथमं दर्शयति।

भरतटीका ।

—*—

नमो गणेशाय ।

नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥
विहिताः पाणिनीयाद्यैः पठनीयादिबोधिकाः ।
भट्टिटीका मम त्वेष मौग्धप्रबोधार्थं उद्यमः ॥
कविकल्पद्रुमोक्तानां धातूनामनुबन्धतः ।
स्पष्टानि यानि कार्य्याणि ततो बोध्यानि तानि तु ॥
नातिस्पष्टानि कार्य्याणि ग्रन्थगौरवभीतितः ।
वाचान्यत्र न चाप्यर्था अतिविस्तृतवाग्भवाः ॥

भर्त्तृहरिर्नाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार । अत्र सर्गबन्धो लक्ष्यसूचनाय काण्डबन्धो लक्षणसूचनाय । अत्र सर्गा द्वाविंशतिः, प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डानि चत्वारि । शब्दलक्षणकाव्यलक्षणभेदाल्लक्षणं द्विविधम् । तत्र काण्डत्रये शब्दलक्षणं, प्रसन्नकाण्डे काव्यलक्षणम्, आदौ बहुलक्षणप्रदर्शनं प्रकीर्णकाण्डं व्यापकत्वाद्दर्शितम् । महाकाव्यस्यादावाशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा कर्त्तव्य इति सम्प्रदायानुरोधाद्वस्तुनिर्देशं कुर्वन्नेवेष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलमप्यादौ प्रकाशयति ।

भट्टिकाव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

अभूदिति । भूतसामान्ये लुङ् भूत इत्यर्थः । अन्यथा राज्ञश्चिरातीतत्वात् कवेः परोक्षत्वाच्च लिट् स्यात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नयतेर्डिच्चेति नयतेरौणादिक ऋन् । नरो मनुष्यास्तान्नॄन् पातीति आतोऽनुपसर्गे कः, आतो लोपः, नृपो राजा अत्यन्तधर्मविजयित्वात् देवराजस्य मित्रमासीदित्याह, विबुधसख इति । विबुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषामपि प्रधानत्वात्तत्र इगुपधलक्षणः कः, सामान्यशब्दोऽपि देवेषु वर्त्तमानोऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति राजाहःसखिभ्यष्टच् । विबुधसखः अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसखत्वस्य धर्मकार्य्यत्वात् । धर्मविस्मरणसुरलोकविजयिनश्च ये राजानस्तेषां धर्मविजयो प्रधानम् । परे शत्रवस्त्रिविधाः उच्छेदनीयोपपीडनीयकर्षणीयाः । तत्र ये उपपीडनीयकर्षणीयास्तान् परांस्तापयतीति परन्तपः द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् । खचि ह्रस्वः, अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुम् । नृप इत्यनेन स्वमण्डले वृत्तिराख्याता परन्तप इति परमण्डले । श्रूयन्ते इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः सम्बद्धः ग्रन्थतोऽर्थतश्च गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृतो लोके गीतः । गुण्यन्ते अभ्यस्यन्ते इति गुणाः, गुण आमन्त्रण इति चौरादिकोऽदन्तः तस्मादकर्त्तरि चेत्या-

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम्॥१॥

दिना घञ् येषामेरजव्यन्तानामिति दर्शनम्। येषां तन्नास्ति तेषामेरच् स्वरं प्रति विवादो न रूपं प्रति। गुणैरभिरामादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं पितरमुपागमदिति सम्बन्धः। व्रियते इति वरः ग्रहादिना कर्मण्यप्। केन हेतुना उपगतवांस्तं पितरं सनातन इत्यत आह भुवनहितच्छलेनेति। भवन्ति उत्पद्यन्ते इति भुवनानि भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः। रजक्युन्नित्यनुवर्त्तमाने भूसूधूसर्जिभ्यश्छन्दसीत्यौणादिकः क्युन्, बहुलवचनाद्भाषायामपि भवति। तेभ्यो हिताः भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः इह तु रामो द्रष्टव्यः। तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन इदानीं रावणादिकण्टकोद्धरणात् तथा-चोक्तं "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥" इति। सनेत्यव्ययं सदार्थे वर्त्तते सना भवतीति सायंचिरमिति ट्यु,ट्युलौ तुट् च। सनातनो विष्णुः उपागमत् उपजगाम लृदित्वा दङ्। सत्सु अन्येषु राजसु गुणैर्वरत्वात् यं पितरं जनकमङ्गीकृतवान् सोऽभूदिति योज्यम्। स्वयमित्यात्मना न कर्मणाऽन्येन वा प्रेरित इत्यर्थः॥१॥ ज० म०

अभूदिति। दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः ख्यातो नृपो राजा अभूत्। स कथम्भूतः विबुधसखः विबुधानां देवानां सखा मित्रम् अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा सामान्यदेवतावाचिनोऽपि विबुधशब्दस्य विशेषपरत्वात् प्राधान्याद्वा इन्द्रवाचित्वम् एतेन विजयित्वं दर्शितं विबुधसखत्वं विनयेनापि भवतीति। प्रतापं दर्शयन्नाह परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः श्रुतान्वितः, श्रूयन्ते गुरुभ्य इति श्रुतानि शास्त्राणि तैरन्वितो युक्तः अधीत-

शास्त्र इत्यर्थः, सोऽध्येष्ट वेदानिति वक्ष्यमाणश्लोके वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थं पुनरुक्तिः श्रुतमत्र वेदादन्यच्छास्त्रम्। इत्युदाहृत इत्यत्र केचिदित्थं व्याचक्षते,इतं ज्ञानं विद्यतेऽस्येति इती ज्ञानी उदाहृतः ख्यात एव। यद्वा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः इतीति इण् गतावित्यस्माद्भावे क्तः, सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति इतं ज्ञानं ततोऽस्त्यर्थेनेकाजादिति इन्। सनातनो विष्णुर्भुवनहितच्छलेन यं नृपं स्वयमात्मना न पुनरन्यप्रकारेण पितरम् उपागमत् अङ्गीकृतवान् सोऽभूदिति योज्यम्। भुवनेति भुवनानां हितं रावणबधादिरूपं तदेव छलं व्याजस्तेन एतेन भुवनहितमगदिश्य अस्य राज्ञो महत्त्वेनैव पुत्त्रत्वं प्राप्तवानित्यर्थः। अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह गुणैर्धैर्य्यगाम्भीर्य्यादिभिर्वरं श्रेष्ठम्। अभूदिति भूधातोरूपं,अस्तेश्चेत् भूररे इति भ्वादेशः, भवद्भूतमध्ये चिग्रः क्याद्या इति भूते टी,भूतसामान्यविवक्षायां लुङिति पाणिनीयाः। कातन्त्रेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमानेत्यत्र सम्प्रतिग्रहणं स्वस्वसंज्ञाकालव्यभिचारसूचनार्थमिति वर्द्धमानमिश्रेण व्याख्यातम्। शास्त्रस्य विवक्षाधीनत्वात् सत्यपि परोक्षत्वे भूतसामान्यविवक्षायामद्यतनीति पुरुषोत्तमेनाप्युक्तम्। अनद्यतनेऽपि वाक्यगम्ये इति क्रमदीश्वरेणोक्तम्, तेन वोपदेवेन भूतसामान्य एव घ्यादय उक्ताः, न त्वनद्यतनाद्यतनपरोक्षत्वविभागेन घीटीथीष्वमिति अम्, द्यां सिः, भूस्थापिबेति सेर्लुक्, सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायान्नादौ वसोरस्येतीम्, सेर्लुकि लुकि न तत्रेत्यनेन णुर्घुङ इति न णुः,व्रजवदेत्यादिना व्रिश्च निषिद्धः, पञ्चरः शिच्चेति व्या रत्वं, ङिदपिद्र इति अपिद्रस्य ङित्त्वं तेनादावपि णुर्घुङ इति न गुणः। नृप इति नॄन्मनुष्यान् पाति रक्षतीति पाल रक्षणे इत्यस्मात् आदन्तत्वात् हनजनादिति ङः, टेर्लोपो ङितीति टेर्लोपः। विबुधेति विबु-

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनपारीत् सममंस्त बन्धून् ।

ध्यन्ते इति विपूर्वबुधधातोरिगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । विबुधसख इति सख्यहोराज्ञः ष इति षः,ययोर्लोप इति इकारलोपः । परन्तप इति तृभृवृजीत्यादौ नाम्नीत्यत्र चकाराध्याहारादसंज्ञायामपि खः । नाम्न्येवेदं सूत्रमिति चेत् कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेरसंज्ञायां खः, खित्यव्याजरुष इति मन् । दशरथ इति शब्देनोक्तत्वात् त्यर्थे वा त्यर्थसम्बन्धुप्रक्तार्थ इति प्री । दशरथो नृपोऽभूत्,कोदृशः इत्युदाहृतः वक्ष्यमाणश्लोकैरुदाहरणतां प्राप्त इति केचित् । गुणैरिति गुणन्ते अभ्यस्यन्ते इति गुणा गुणक मन्त्रे इत्यस्मात् घञलनङिति अल् जेर्लोपोऽनाल्विति जेर्लोपः, हसाल्लोपोऽशितीत्यकारलोपः । वरमिति वृञधातोः व्रियते योऽसाविति पूर्वेणाल् गुर्घुङ इति गुः । सनातन इति नित्यार्थात् सनाशब्दात् त्यनाद्यचिरेत्यादिनाष्टनः ।"सनातनः शाश्वतकंसवैरिणोः शिवेऽपि चात्मन्यतिथौ मुनिस्मय" इति विश्वः । उपागमदिति ओगम्लृगत्यां ल्टदित्वात् शासलिद्युदिति ङः, हनगमेत्यादावङ इत्युक्ते र्नोङलोपः ।॥ १ ॥ भ०

सोऽध्यैष्टेत्यादि । क्षत्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवो भूतरक्षणं चेति उभयं नृप इत्यनेनोक्तम् । भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गं, स नृपो वेदानध्यैष्ट अधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः सामादयः पचाद्यच् । इङोऽधिपूर्वस्य विभाषा लुङ्लृङोरिति गाङ् विभाषयेति गाङभावपक्षे रूपम् अजादित्वादाट् । आटश्चेति वृद्धिः ङित्त्वादात्मनेपदमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं ष्टुत्वञ्च । त्रिदशान् देवानयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान्

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥२॥

यजनमुक्तम्। यजेः स्वरितञित इति तङ् अनिक्समीपगत्वात् हलः लिङ्सिचाविति कित्त्वं न भवति। अनिगन्तत्वात् व्रश्चादिना षत्वं झलोझलीति सिचो लोपः। पितॄनपारीत् आप्यायितवान् पितरमुद्दिश्य यजनम्। पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् पूरणार्थात् लुङि रूपं, सिचि वृद्धिः, इट इटीति सिचो लोपः। अथवा पितॄनतार्प्सीदिति पाठः। तृप् प्रीणन इत्यस्मात् लुङि स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिच् वक्तव्य इति च्लेः सिचि अनुदात्तस्य चेत्यादिना अमभावपक्षे रूपम्, पितॄन् तार्पितवानित्यर्थः। सममंस्त बन्धून् मातृपित्रादिज्ञातीन् सम्मतवान् सदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः। मन्यतेरनुदात्तत्वात्तङ्, इट्प्रतिषेधश्च येषां सिच इकार उच्चारणार्थो येषां त्वनुबन्धार्थः तेषां हनः सिजिति कित्करणज्ञापकान्नलोपाभावः। येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वान्नकारलोपाभावः। आभ्यन्तरं शत्रुमजित्वा कथं परन्तप इत्याह व्यजेष्ट षड्वर्गमिति कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां षण्णां वर्गः षड्वर्गः तमभिभूतवान् विपूर्वस्य जयतेर्विपराभ्यां जेरिति तङ्। अरंस्त नीतौ सामादिषु सन्ध्यादिषु च रतः नीतिमानित्यर्थः। समूलघातं न्यवधीत् समूलान्निःशेषानरीन् शत्रून्निहतवान् उच्छेदनीया ये शत्रवः तेष्विदं विधानं समूलोपपदाद्धन्तेः समूलाकृतेत्यादिना णमुल्। हो हन्तेरिति घत्वं वृद्धिः, हनस्त इति तत्वं, कषादिषु यथेत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः, अनुप्रयोगे लुङि चेति वधादेशः। तस्याकारान्तत्वादुपदेशेऽनेकाच्त्वादिड्निषेधो न भवति। अतो

लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥२॥ ज० म०

दशरथगुणानाह सोऽध्यैष्टेति । स दशरथो वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् अधीङ् अध्ययने नवशः पमे इति ङित्त्वान्मं स्यां सि रिति सिः, घोटौथोष्विल्यमं कृत्वा आदिगेचोरिति णौ कृते भूयोऽमजादेरिति पुनरमं कृत्वा आदिगेचोरिति वृिः, क्विलादिति षः, ष्टुभिरिति तस्य टः । वेदानिति वेदयन्तीति वेदाः सामादयः पचादित्वादन्, घञलनट् इति करणे वा घञ् । त्रिदशान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिना पूजितवान् केचित्तु यजेरेव देवपूजावाचित्वात् त्रिदशानित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्त्रिदशानयष्ट सङ्गतवानित्याहुः । वस्तुतस्तूपचारात् पूजामात्रवाचित्वेऽपि यजजौ देवार्चादानसङ्गकृताविल्यत्र देवो देवनं क्रीड़ा अर्चा चेति द्वन्द्वः देवस्यार्च्चेति तत्पुरुषोऽपि तात्पर्य्यभेदाद्वाक्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् । शच्छाजिति जस्य षङ् झस-स्वादिति सेर्लोपः ष्टुभिरिति तस्य टः। पितॄन् अपारीत् आप्यायितवान् जिपृलिओ पालने पूर्त्तौ स्यां सिः रुदाद्यस्तीति ईम, वसोऽरस्येति इम्, झसस्वादिति सेर्लोपः,त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सेर्लोपेऽपि व्रजवदेत्यादिना वृिः । अतार्प्सीदिति क्वचित् पाठः । तृपधातुः प्रीणने सकर्मकः प्रीतिमात्रे त्वकर्मक इति क्षीरस्वामिप्रभृतयः । बन्धून् सममंस्त आहृतवान् मन्यीङ् बोधे सम्पूर्वोऽयमादरार्थं ओदित्त्वादनिम् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमानमदहर्षरूपं व्यजेष्ट अभिभवति स्म । जिजये चकारात् अभिभवे विपराजीति मम् । नीतौ अरंस्त क्रीड़ित-वान् रमूङ् जी क्रीड़े अरीन् शत्रून् समूलघातं यथा स्यात्तथा न्यवधीत् हतवान् समूलानां शत्रूणां घातः । प्राणवियोग-फलकव्यापारो यत्र हिंसाक्रियायाम्, अन्ये तु समूलशब्दात्

वसूनि तोयं घनवद्व्यकारीत्सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ।

पराहृतार्थाद्धन्तेश्चणम् विभक्त्यन्ततदनुप्रयोगश्चेत्याहुः । समूला-न्निःशेषान् अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः । चणम् वाभीक्ष्ण्ये पूर्व-काले इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् योगविभागाद्वा अन्यत्रापि चणम् वा स्यादिति देवीदासचक्रवर्त्तिना व्याख्यातम् अरीन् समूलान् हत्वा तत्प्राणत्यागानुकूलव्यापारं कृत-वानित्यर्थस्तेन पूर्वकालत्वमपीति दुर्गसिंहप्रभृतयः । एतेन पुनः सन्धानशङ्कया सदा सावधानत्वं सूचितम् । घातमिति हन्तेर्घञि चणम् वा हनस्तोऽङिति नस्य तङ्, खेर्हो घ इति हस्य घः, ञ्णित्यन्त्येजुङतोरिति वृिः । न्यवधीदिति हन्लौ हिंसागत्योः हनवधश्चेति बधादेशेन बधान्तत्वात् हसादेः सेम इत्यादौ बधवर्जनात् बधेः सेम्त्वसूचनाद्वा वसोरस्येतीम्, हसादेः सेम इति बधवर्जनान्न वृिः । व्यजेष्ट षड्वर्गमित्यनेन मानसा रिपवः, अरीन् न्यवधीदित्यनेन च बाह्याश्च निर्जिताः, अतः परन्तप इति प्रागुक्तमुपपादितम् ॥२॥ भ०

वसूनीति । वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण बालादिभ्यो व्यकारीत् दत्तवात् विक्षिप्तवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपम् कः किमिवेत्यपेक्षायामाह तोयं घनवदिति । तोयम् उदकं घनो मेघः फलानिरपेक्षतया यथा विकिरति तद्वत् । एवं सम्यक्-पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीदिति । गोत्रभिदा इन्द्रेण सहासनम् अध्यवात्सीत् अध्युषितवान् अनेनात्यन्तधर्मविजयित्वस्य फलं दर्शयति । वस निवास इत्यस्य रूपं वसिः सम्प्रसारणेति वचनादिड्भावः । अस्तिसिच इतीट् । वदव्रजेत्यादिना वृिः सस्यार्द्धधातुक इति तत्वम् । आसनमिति उपान्वध्याङ्वस इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ।

न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत्॥३॥

त्रीणि अम्बकानि अक्षीणि यस्येति त्र्यम्बको महादेवः तस्मा-नन्यं नोपास्थित न पूजितवानित्यर्थः। उपपूर्वात्तिष्ठतेःदेवपूजा-सङ्गतिकरणपथिष्विति देवपूजायां तङ् स्थाघ्वोरिच्चेत्यादिना इत्त्वं कित्त्वं च। ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। इषून् बिभ्रतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप्। इषुभृतो धनुर्धराः सर्वेषां तेषां यशांसि निरास्थत् निरस्तवानित्यर्थः। एतेनास्य असाधारणीकृतास्त्रत्वं दर्शितम्। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वच-नमिति वचनाद्यदा तङ् नास्ति तदा तिप्, अस्यतीत्यादिना च्लेरङ् अस्यतेस्थुक्॥३॥ ज० म०

वसूनीति। असौ दशरथो वसूनि धनानि व्यकारीत् दत्तवान् क इव घनवत् मेघ इव वृत् साम्ये इति वृत् चित्त्वा-दव्ययत्वम् तोयमिति तोयमिव तोयतुल्यानि वसूनीत्यर्थः। तोय-शब्दोऽयं स्वप्राधान्येकत्वादत्युक्तैकवचनः अनेकेषामपि वसूना-मेकतुल्यतेत्याशयः। कॄ विक्षेपे सौ व्रजवदेति व्रिः। गोत्रान् पर्वतान् भिनत्तीति गोत्रभिदिन्द्रः चासुसित्यादिना क्विप्। तेन सह एकमासनमध्यवात्सीत् वसौ निवासे अनिमत्वात् व्रज-वदेति व्रिः, सत्यरे इति सस्य तः, कर्मक्रिया इत्यादिना डस्य ढत्वम्। त्र्यम्बकात् महादेवादन्यं न उपास्थित न पूजितवान्। मेवाध्वसङ्गाराध इति आराधनार्थे मं, स्थादोर्ङिरिति गुनिषे-धश्च। त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विग्रहः,द्यौर्भूमिराप-स्तिस्रोऽम्बा यस्येति भारतम्। त्रयाणां लोकानामम्बःपितेत्यन्ये। तिस्रोऽम्बाः शक्तयोऽस्येति केचित् अन्यारभ्येति पो। सर्वेषुभृतां सकलधनुर्धराणां यशांसि निरास्थत् निरस्तवात् ततोऽधिक-त्वात्। वक्तयस्यत्यालिप इति ङः, वचस्येति अस्यतेरस्थादेशः,

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाऽध्वरे वह्निरभिप्रणीतः॥४॥

इषून् वाणान् बिभ्रतीति पूर्ववत् क्विप्, स्वस्य तन्, पितीति तन्॥३॥ भ०

पुण्य इति। पुनातीति पुण्यः पुञो यत् णुक् ह्रस्वश्चेति औणादिको यत्, णुगागमश्च ह्रस्वश्च, अत्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्युच्यते। तन्मयत्वाद्राजा अग्निरपि पुण्यः पावनात् पुण्यः यागादिः पुण्यः तेन पुरुषः पूज्यते। महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन जुष्टः सेवितो राजा अग्निश्च, ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणपर्य्यायः। नाके स्वर्गे सीदन्तीति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। नाकसदो देवाः तेषां कर्मणि षष्ठी, सन्तर्पयति प्रीणयतीति सन्तर्पणः सन्तर्पयतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। राजा यागादिना तर्पयति अग्निरप्यग्निमुखत्वाद्देवानां वरेण्यः श्रेष्ठः राजा अग्निश्च, द्वङ एण्यः जज्वाल प्रदीप्तवान् लोकस्थितये मा भूल्लोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थी अग्निरपि लोकस्य स्थितये ज्वलति। यथोक्तम्। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" इति। अभिप्रणीत इत्यग्निविशेषणम्। आभिमुख्येन प्रतीत इति प्रादिसमासः उपसर्गादसमास इत्यादिना णत्वं, मन्त्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः। यथाऽध्वरे यागेऽभिप्रणीतो वह्निर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः॥४॥ ज०म०

पुण्यो महेति। स राजा लोकस्य स्थितये मर्य्यादायै जज्वाल दीप्तवान् प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः। यथा अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीतो मन्त्रेण संस्कृतोऽग्निर्ज्वलति अग्निज्वलनमपि

लोकस्थित्यर्थं स्यात्। यदुक्तम् "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" इति। उभयोर्विशेषणमाह पुण्यः पुनातीति पुण्यं धर्मः नाम्नयन्येतिक् चेति सूत्रेणान्येऽपि कृतः प्रयोगाः स्युरिति, सूचितं, तेन पूधातोर्ड्ण्ये टेर्लोपो डितीति टेर्लोपः, पुण्ययोगात् पुण्यः अर्शआदित्वादच्। "पुण्यं धर्मे मनोज्ञे च पावने च प्रयुज्यते।" महतां ब्रह्मणां समूहेन जुष्टः सेवितस्तेन प्रीतो वा। "ब्रह्मा विरिञ्चिर्द्विजयो" रिति विश्वः। "शङ्के तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे। यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥" इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विगृह्यते। महांश्चासौ ब्रह्मसमूहजुष्टश्चेति वा, यद्वा महत् ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः। "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति" रित्यमरः। यद्वा अमहा अस्यैव विष्णोरिव महस्तेजो यस्य असावमहा इति पृथक् पदम्। यद्वा मह्यते पूज्यतेऽसौ महाः स्वासुरिति कर्मण्यम्। यद्वा अमो रोगस्तं हन्तीत्यमहा तस्मिन् राजनि सति लोकानां व्याधिभयं नासीदित्यर्थः। आरोग्यमपि कविभिर्वर्ण्यते तथाच कालिदासः "जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः" इत्यग्नेः व्याधिहन्तृत्वमस्त्येव। शङ्कोजि जुषमुदि सेवे ईदित्वान्नेम् भीश्वीदितोमनिषेधः। नाके स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदो देवाः पूर्ववत् क्विप्, तेषां सन्तर्पणः ग्रहनन्दोति घेऽनः ढधे कृतीति ढे षी सम्यक् तर्पणं यस्मादिति विद्यमानसम्बन्धे षष्ठीत्यन्ये। कं सुखं तद्विपरीतमकं नास्त्यस्मिन्निति नाकः णञोऽनो वाञ्कसोरिति व्यवस्थितविकल्पत्वान्न नञोऽनादेशः। वरेण्योऽन्यापेक्षया श्रेष्ठः वृञधातो श्रेष्ठार्थे नाम्नयन्ये तिक् चेत्यन्यकृत्सूचनादेन्यः॥४॥ भ०

स पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्धग्रा ।
अध्यास्त सर्वर्त्तुसुखामयोध्यामध्यासितां ब्रह्मभिरिद्धबोधैः ॥५॥

यत्रस्थो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह । स पुण्ये-त्यादि । स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणाभवन्तीति प्रद-र्शनार्थं पश्चात्तदभिधानं तथा चोक्तम् । स तु यच्छीलस्त-च्छीला अस्य प्रकृतयो भवन्तीति । स राजा पुण्यकीर्त्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्त्तयो यस्य सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति ईषदसमाप्ताविति कल्पः । शतमन्युरिन्द्रः, महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यम् । प्रतिमीयते तुल्यते इति प्रतिमा आतश्चोपसर्गः इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या तृतीयेति योगविभागात् समासः, अमरावतीमिवेत्यर्थः । कया समृद्धया सम्यगतिशयेन ऋद्धिः समृद्धिः प्रादिसमासः, अध्यास्त अध्यासितवान् भूतसामान्ये लङ् । आस्तेरनुदात्तेत्त्वात्तङ्, अधिशीङित्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुखयतीति सुखा पचाद्यच् सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्वेषु ऋतुषु सुखेति सप्तमीति योगविभागात् समासः । अध्यासिताम् अध्युषितां ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिद्धबोधैः सर्वशास्त्रपरिज्ञानात् पटुबुद्धिभिरि-त्यर्थः । इन्धे र्निष्ठायामनुनासिकलोपः ॥५॥ ज० म०

स पुण्येति । स राजाऽयोध्यामध्यास्त अध्युवास कर्मक्रि-येत्यादिना डस्य च ढत्वम् । ञिलासङ् उपवेशे ध्यां लुग-ङ्गरोऽप इति शपो लुक् । स किम्भूतः पुण्या शोभना कीर्त्ति-र्यस्य स तथा । "पुण्यं सुगन्धे सुकृते पुण्यं शोभनमुच्यत" इति शाश्वतः । शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स शतमन्युरिन्द्रस्तस्मा-दीषदूनस्यादेशोने इति कल्पः । अयोध्यां किम्भूतां समृद्धया सम्पत्त्या महेन्द्रलोकेनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं यस्याः सा

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
ऊर्द्ध्वं स्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या स्थिताऽवहस्येव परं मघोन: ॥६॥

तां सर्वेष्वृतुषु सुखयतीति पचादित्वादन्, सुखहेतुत्वात् सर्वर्त्तुसुखां इद्धबोधैर्दीप्तज्ञानैर्ब्राह्मणैरध्यासितां, इन्धे: क्ते इद्ध:, बुधेर्घञि बोध: ॥५॥ भ०

निर्माणेति । पद्मासनो ब्रह्मा पद्ममासनं यस्येति कृत्वा तस्य कौशलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमास: । तस्य पूरणगुणेत्यादिना न प्रतिषेध: । तत्र विशिष्टा एव गुणा: रूपरसगन्धस्पर्शा: तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादय: कटुकाम्लादय: सौरभ्यादय: शीतोष्णादयश्च गृहीता: । तत्र रूपादिभि: समासो भवत्येव । तत्स्थैश्च गुणै: षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषगुणैरिति वचनात् अन्यैस्तु समासप्रतिषेध: । एवञ्च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति तद्यथा । अधिकरणैतावत्त्वे च तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनि:, युगपद्वै शपृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वा इति वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपप्रतिषेध इति कात्यायनस्य, नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपो न भविष्यतीति किं पुनरत्रासत्तत्त्वमिति भाष्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्य्यादेव अयोध्या ततो न सृष्ट्यन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थ: । कीदृशस्य निर्माणदक्षस्य निर्मितिर्निर्माणं सृष्टि: तत्र दक्षस्य पटो: । क विषयेषु समीहितेषु स्रष्टुमीप्सितेष्वित्यर्थ: । ऊर्द्ध्वमुपरिष्टात् स्फुरद्रत्नगभस्तिभि: स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मय: तै: हासभूतैर्मघोन इन्द्रस्य पुरममरावतीम् अवहस्येव स्थिता या तामध्यास्त मघवन् श्वन् उक्षन् इत्यौणादिक: । श्वयुवमघोनामिति सम्प्रसारणम् ॥६॥ ज० म०

निर्माणेत्यादि । ऊर्द्ध्वं स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि विचित्रधातूनि सकाननानि ।

रश्मयस्तैर्ह्रासम्भूतैर्मघोन इन्द्रस्य पुरं अवहस्येव निर्माण-दक्षस्य विश्वकर्मणः समोहितेषु सम्यक् चेष्टितेषु या स्थापिता तामयोध्यामध्यास्तेति पूर्वेणान्वयः। समुपसर्गेण बहुत्वेन च चेष्टाया आधिक्यं सूचितम्। विश्वकर्मणा नेदृशी शोभना पुरी निर्मिता अत इमां विलोक्य ईदृक् पुरीनिर्माणे चेष्टा जातेत्यभिप्रायः। पद्ममेव आसनं यस्य स पद्मासनो ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा इवेति उत्प्रेक्षायां, ब्रह्मणा नेदृशी शोभना अन्या पुरी निर्मितेति भावः। अतः सुतरां विश्वकर्मण ईदृक् निर्माणे चेष्टावत्त्वम्। यद्वा निर्माणदक्षस्य विश्वकर्मणः समोहितेषु निर्मितेषु सीमेव इतः परं शोभनं न निर्मितम् इत्यभिप्रायः। किम्भूतस्य पद्मासनस्येव कौशलं यस्य यद्वा पद्मासनस्य कौशलं सौन्दर्य्यं यस्य स पद्मासन-कौशलो ब्रह्मा तस्य समोहितेषु वाञ्छितेषु सीमेव। तस्य किम्भूतस्य निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य। यद्वा कौ पृथिव्यां शलते चलतीति कौशलः पचादित्वादन्, सरसिजमित्युदाहृता वोपदेवेन क्वचित् समासे विभक्तेर्न लुक्, इति सूचितम्। तेनात्र सप्तम्या अलुक्, पद्मासनश्चासौ कौशलश्चेति,कर्मधारय-स्तस्य समोहितेषु सीमेव क्वचिद्विशेष्यः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भा-वस्य विवक्षाधीनत्वात् इति पद्मासनस्य प्राग्भावः। कौशल इति विशेषणात् पृथिव्यां विहितसृष्टेर्नैतादृशी सृष्टिरिति सूचितम्। अतएव पृथिव्यां प्रतियोग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य स्थिता। मघोनः किम्भूतस्य निर्माणदक्षस्य स्वपुरीनिर्माणं दक्षते हन्तीति पचादित्वादन्, इमां पुरीं दृष्ट्वा स्वपुरीनिर्माण-निन्दकस्येत्यर्थः ॥६॥ भ०

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघैर्मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम्॥७

सद्रत्नेति। सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि मुक्ताफलवज्रयोरत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं वचनं, गोबलीवर्दन्यायाद्वा, रत्नशब्देन मरकतपद्मरागवैदूर्य्यादयो गृह्यन्ते। सद्रत्नादियुञ्जीति पाठान्तरम्। युजेरसमासे इति प्रतिषेधो न भवति अनपुंसकविषयत्वात् नपुंसके तु झलचणस्य नुमो विधानात्। विचित्रधातूनि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु सेवाविरचितचित्रकर्मत्वात्,सकाननानि सौधानि स्त्रीभिर्युतानि अप्सरसामिवौघैः तत्त्वाभिः स्त्रीभिरप्सरोभिरिवेत्यर्थः। मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोध्यायां तामध्यास्त। गृह इति गेहे कः, तत्र गृहशब्दो वेश्मनि नपुंसकलिङ्गः, तत्स्थायिषु पुंलिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च॥७॥ ज० म०

यस्यामयोध्यायां गृहाणि मेरोः शिरांसीव उभयविशेषणमाह। सद्रत्नेत्यादि। सन्ति शोभनानि रत्नानि पद्मरागादीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति विण्, ज्वलन्तेजुडन्तोरिति वृद्धिः, मुक्ताफलवज्राणां रत्नत्वेऽपि प्राधान्यात् प्राचुर्य्याद्वा पृथगुपादानं "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते" इत्यनुशासनात्। सद्रत्नानि शोभनमध्ये उत्कृष्टानीत्यर्थः। युञ्जीति पाठे रत्नादीनां युक् योगो येषु चासुसिति क्विप्। विचित्रा धातवो येषु मनःशिलादिभिः कृतचित्रत्वात् सुमेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् काननैः सह वर्त्तमानानि गृहसन्निधिविहितोद्यानात् मेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् सहः सो वेति विभाषया सहशब्दस्य सो बहु

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।
हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्यां गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥८

व्रीह्यौ । अप्सरसामोघैरिव स्त्रीभिर्युतानि ओघशब्दादेकैव शोभाऽपि स्त्रीणामप्सरःसमूहसादृश्येनातिसौन्दर्यं दर्शितम् । "ओघो वृन्देऽम्भसां रये" इत्यमरः ॥ ७ ॥ म०

अन्तरित्यादि । अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितानि उज्ज्वलरत्नानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यो गवाक्ष-जालैः अभिनिष्पतन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भान्ति तामध्या-स्तेति योज्यम् । पर्वतस्य उन्नतप्रदेशष्टङ्क इत्युच्यते, तस्मात् हिमवत्पर्वतटङ्कादिव गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाह-तुल्याः स्वच्छत्वात् ॥ ८ ॥ ज० म०

अन्तरित्यादि । यस्यामन्तर्मध्ये निविष्टानामर्पितानां उज्ज्वलानामुद्दीप्तानां रत्नानां भासो दीप्तयो गवाक्षजालैर्वाता-यनसमूहैर्जालाकृतिगवाक्षैर्वा गृहेभ्योऽभिनिष्पतन्त्यो निःस-रन्त्यो भान्ति । हिमाद्रेर्हिमालयस्य टङ्कात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रस्तरभागात् अभिनिष्पतन्त्यो गङ्गाम्बुपातप्रतिमा इव गङ्गाजलपतनच्छटा इव । "टङ्कः कपित्थभेदे स्यात् माना-न्तरखनित्रयोः । कोषेऽधिकोषे जङ्घायां तथा पाषाणदारणे" इति विश्वः । गवामक्षीव गवाक्षः अक्ष्णोऽचक्षुषीति अः, ययो-र्लोप इतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हिमाद्रि-रिति षष्ठीसमासः हिमेन युतोऽद्रिरिति वा । अभिनिष्पतन्त्य इति नदन्तसीत्वस्यार्थे चेति सूत्रेण पदत्वनिषेधात् समासे लुप्त-विभक्तिकस्य पदान्तत्वं ज्ञापकसिद्धं, ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वं तेन समासे लुप्तविभक्तिकस्य क्वचिदपदान्तत्वमपि, तेन सेतु-कखपफवेति सूत्रेण विसर्गसम्बन्धिसस्य कृतत्वात् क्रिया-

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु मतासु लोकेऽधिगतासु काले।
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु॥८॥

दिति षत्वं स्यादिति तु वेमूदित्यादि सूत्रे निष्कुष इति मूर्द्धन्यषनिर्देशात् सूचितं, तेनात्र सेतुकखदफे वेति विसर्गस्य से कृते क्विलादिति षत्वं, मनीषादित्वाद्वा सेतुकपफे वेत्यत्र वाशब्दो व्यवस्थावाची तेनात्र नित्यं सकार इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ भ०

धर्म्यास्विति। धर्मादनपेतासु धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्। कामार्थयशांसि कर्तुं शील यासां तासु। कृञो हेत्वित्यादिना ताच्छील्ये टः, अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं, टित्वात् ङीप्। मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वात्। अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु सोऽभिरेमे स राजाऽभिरतवान्। पत्नीषु पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नकारः। तिसृषु कौशल्याकैकेयीसुमित्रासु, उत्तमास्विति सच्चारीगुणैः श्रेष्ठासु, विद्यास्विति विदन्ति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप्। तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु धर्म्यास्वित्यादिकं तुल्यम्। विद्वानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः। विदेः शतुर्वसुः दीर्घहल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपः। तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य सुता नैवासन् ॥८॥ ज० म०

धर्म्यास्विति। स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरेमे चिक्रीड तृफलेत्यादिना अकारस्यैत्त्वं खिलोपश्च। यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु रमते वेत्तः शतुः क्वसुर्वेति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डित्यार्थे नित्यमिति बोध्यम्। विदन्तीति विद्याः शोत्रजयजेत्यादिना क्यप्। उभयविशेषणमाह धर्म्यासु धर्मादन-

पुत्त्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

पितासु ढघेकात् ष्णोकेत्यादिना ष्णत्रः, तेषां ष्णत्रादीनां सित्त्वमणित्त्वञ्च स्यात्, अत्राणित्त्वं, तेन णित्त्वे त्रिरित्यादिना न त्रिः, ष्टिन्नेति न ईप् । काममर्थं यशः कुर्वन्ति इति सुकुष्ट इति टः । हेत्वाद्यर्थे ट इति परे । स्वमते यशस्करी विद्येति उदाहरणेन हेत्वाद्यर्थः सूचितः । विद्याया यशस्करणे हेतुत्वात्, अन्यथा विद्येति निर्देशो निरर्थकः। टित्त्वात् ष्टिन्नुञ्चाहेति ईप्, सितुकखपफे वेति वेः सः। लोके मतासु पूजितासु काले विवाहसमये अधिगतासु परिणीतासु, पच्चे शैशवसमये गृहीतासु श्रेष्ठासु ॥९॥ भ०

ऋष्यशृङ्गनामा मुनिः पुत्त्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो वशिष्ठादुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनीभिरानायितो मुनिरित्येतत् कथयितुमाह पुत्रीयतेत्यादि । पुत्रीयता आत्मनः पुत्त्रमिच्छता इच्छायां सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् क्यचि चेतीत्त्वम् । तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः आनायि स्वां पुरमिति योज्यम् । नीवह्योरित्यादेरपि अकथितञ्चेति चकारेण संगृहीतत्वात् नयतिर्द्विकर्मकः । तत्र प्रधानकर्मणि लुङ् । चिणिलोपौ चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक् । गुणकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया, गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यकर्त्तरि द्वितीया न भवति । नीवह्योः प्रतिषेध इति वचनात् । विद्वान् वेदार्थतत्त्ववित् एवञ्च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां मतुप् । विपक्तिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तं पचतेः क्त्रिः, क्त्रेर्मप् । यत् पूर्वजन्मकृतमनिवर्त्तनीयं कर्म तस्योग्रतपःप्रत्ययादिनोपदेशात् ज्ञानात् प्रवृत्तिबुद्धावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रश-

विपक्विमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः॥१०॥

स्तमनाः प्रशंसायामस्मायामेधेत्यादिना विनिः। मान्यो मानार्हः अर्हे कृत्यतृचश्चेति ण्यत्। धर्मादिमननान्मुनिः, मनेरुच्चोपधाया इति इन् उपधाया उकारः। ऋष्यस्य शृङ्गम् ऋष्यशृङ्गं तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स ऋष्यशृङ्गः। सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः॥ १० ॥ ज० म०

पुत्त्रीयतेत्यादि। आत्मनः पुत्त्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा वराङ्गनाभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्ऋष्यशृङ्गनामा मुनिः स्वां पुरमानायि। णीञ् प्रापणे द्विकर्मकः, ण्यादिग्रन्ताद्वेत्यादिना मुख्यकर्मोक्तं, रतनोर्यगिणाविति तनि इण्, इणस्तल्लोप इति तनो लोपः। णेर्लोप इति णिलोपः। तदानयने हेतुगर्भविशेषणमाह विद्वान् पण्डितः, क्रतुषु यज्ञेषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः, मोङ्मभ्यपादिति अस्त्यर्थे वतुः, अस्त्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भवन्ति। यदुक्त "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥" इति। विपाकेन जाता ज्ञानस्य गतिर्मार्गो यस्य स तथा विनोपदेशाज्ज्ञानं जातमित्यर्थः। अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थो वा। ड्वितस्त्रिम इति क्त्रिमक्। "गतिर्मार्गे दशायाञ्च ज्ञाने यात्राद्युपायने" इति विश्वः। मनस्वी प्रशस्तमनाः सङ्घाचास्मायादिति विन्। मान्यः मानार्हः ठचेकादिति अर्हार्थे साध्वर्थे वाण्यः। धर्मादिमननान्मुनिः मनेर्निपातनात्। ऋष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य आकवेश्च इत्युदाहरणेन कचित्मध्यपदलोप इति सूचितं, षष्ठीप्रथमयोरिवार्थः समास इति श्रीपतिदत्तः। तन्मते ऋष्यस्येव मृगस्येव शृङ्गमस्येति विग्रहः। प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति गोत्वेति पामादित्वान्नप्रत्ययेऽ-

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।
ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥ ११ ॥

इना: पुत्त्रीयतीति क्योऽम्बरादिति क्यः, अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥ भ०

ऐहिष्टेति । तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान् ईहतेरात्मनेपदिनो लुङि सेटत्वादिटि च रूपम् । द्विकर्मकता तु ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति । कृतात्मा वशीकृतात्मेति भावः । पुत्त्रफलं पुत्त्रः फलं कार्य्यं यस्य क्रतोः, तत उत्तरकालं स मुनिः परचित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान् । तनोतेर्लुङीति हलन्तलक्षणायां प्रतिषिद्धायाम् अतो हलादेरिति विभाषावृद्धिः । कर्मठः कर्मणि घटते कर्मणि घटोऽठच् । यागक्रियानिष्पादक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुताननुबध्नातीति कर्मण्यण् । सुतानुबन्धीति पाठान्तरम् । सुताननुबन्धुं शीलमस्येति । सुप्यजातौ णिनिः, सुपीत्यनुवर्त्तमाने सुबग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम्, अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामन्त्रयितेति न युज्यते आङित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥ ज० म०

ऐहिष्टेत्यादि । तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्त्रफलं क्रतुं कारयितुम् ऐहिष्ट ईह चेष्टे ल्यां सिः,वसोरस्येतीम्,घोटौथोर्ष्वित्यम् आदिगैर्वोरिति व्रिः,घोऽज्ञो जेरिति प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वम् । कृतात्मा कृत आत्मा यत्नो येन । "आत्मा यत्नो धृति"रित्यमरः । ततोऽनन्तरं ज्ञाताभिप्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् तनुदज विस्तृतौ ल्यां सिः, रुदाद्यस्तीति इम्,वसोऽस्येति इम्,हसादेः सेम इति व्रिः,सुताननुबध्नाति जनयतीति

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थदङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।
शेषाण्यहौषीत्सुतसम्पदे च वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥१२॥

ढात् षस्मिति षणि सुतानुबन्धीति पाठान्तरं सुतस्यानुबन्धः सुतानुबन्धः घञन्तः ततोऽस्त्यर्थेनैकाजिति इन् । कर्मणि कुशलः कर्मठः "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्" इत्युक्तेः कर्मणः कौशले ठ इति बोध्यम् ॥११॥ भ०

रक्षांसीति । वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् विघ्नायोपस्थितानि रक्षांसि रक्ष्यते एभ्य इत्यसुन्, तानि रक्षोघ्नैर्मन्त्रैर्निरास्थत् निरस्तवान् । पर्य्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिल् । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यद्देवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानं, पुत्त्रफलत्वाद्विष्णुः प्रधानम् । तमिष्ट्वा तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् । अग्नाबाहुत्या पूजितवान् । कर्त्तुः क्रियाफलाभावात्तङ् न भवति । षत्वकत्वे, शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णुमिष्ट्वा शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्पदर्थमग्नौ हुतवान् । जुहोतेः सिचि वृद्धावीटि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः वरं चामार्गीत् मार्गितवान् । हे देवा अग्निप्रभृतयो ! नृपतेः सुता भूयासुरिति । मार्ग अन्वेषणे । आधृषाद्वेति यदा णिज् नास्ति तदा चङभावात् सिजेव भवति ॥१२॥ ज० म०

रक्षांसीत्यादि । वरेण्यः मुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात् रक्षांसि निरास्थन्निराकृतवान् पूर्ववदस्यतेङः अस्यादेशश्च । प्रधानमभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आदावन्ते च अङ्गानि अयाक्षीत् अङ्गयागानकार्षीत्, यद्वा प्रधानदेवताया विष्णोरुभयपार्श्वेऽङ्गानि चक्षुरादीनि लोकपालनवग्रहादीन्

निष्ठां गते दक्षिणसभ्यतोषे विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्यः।
प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्यास्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान्॥१३॥

वा पूजितवान्, एतेन साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति सूचितम्। हुलि होमेऽदने आकाशकुलिशाङ्कुशशेषवेशेत्यादिनपुंसकसंग्रहे हेमचन्द्रेण पठितम्। नृपतेः सुतसम्पदे च वरममार्गीत् मार्ग अन्वेषणे, अयात्तीदिति यजेरनिम्त्वात् व्रजवदेति व्रिः, शच्छाजेति षङ्, षढोः क इति कः,क्विलादिति षत्वम्। वेदीं प्रधानञ्चेत्यत्र परितोऽभितोयोगे धिक्समयेत्यादिना द्वितीया॥१२॥ स०

निष्ठामित्यादि। निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां राजपत्न्यः हुतोच्छिष्टं हुतावशेषं शिष्टचरुं प्राशुः भक्षितवत्यः, अश्नातेर्लिटि उसि रूपम्। दक्षिणसभ्यतोषे दानेन निर्वृत्तो दक्षिमः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र कर्मणि। विहित्रिमे विधानेन निर्वृत्ते कर्मणि। दाञो धाञश्च ड्वितः क्त्रिबिति क्त्रौ विहिते प्रथमस्य दो दद्वोरिति ददादेशः, द्वितीयस्य दधातेर्हिरिति हिरादेशः मप्, सभायां साधव इति सभ्याः सभाया यः। उदारवंश्याः महावंशोद्भवाः शेषे यत्। कौशल्या कैकेयी च क्षत्रिये सुमित्रा तु वर्णसङ्करजा किमर्थं प्राशुः। प्रसोतुं सुपुत्रान् विनीतान् प्रसवितुं तत्र कौशल्या कैकयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती। ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति एवञ्चाभिसन्धाय चतुर इत्युक्तं न तु त्रीनिति। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने स्वरतीत्यादिना विभाषितेट्॥१३॥ ज० म०

निष्ठामित्यादि। कर्मणि निष्ठां निष्पत्तिं गते सति

कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

उदारवंश्यास्तिस्रो राजपत्न्यः चतुरः शोभनपुत्रान् प्रसोतुं हुतशेषं प्राशुः। अशग भोजने षूङ्ल प्रसवे तादर्थ्ये च तुम्, वेर्मूदिदिति इम्, पक्षे इमोऽभावः। वंश्या इति ढघेकादिति भवार्थे ण्यः तस्यानित्त्वान्न त्रिन ईप्। कर्मणि कीदृशे दानेन जातः सभ्यानां तोषो यत्र। डुदाञ् दाने ड्वितस्त्रज्जे इति त्रिमक् दद्दोध इति दत्। सभायां साधुः सभ्यः पूर्ववत् ण्यः। विहितत्रिमे विधानेन जाते पूर्ववत् त्रिमक् धाञो हिरिति हिः ॥ १३ ॥ भ०

कौशल्ययेत्यादि। कोशलस्य राज्ञोऽपत्यमिति वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्। यङश्चाप्, कौशल्यया प्राक् प्रथमम् असावि रामः जन्यते स्म। षूङः कर्मणि लुङि चिणि रूपम्। सुखेनेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। महतां जन्मनि न काचिदपि पीड़ास्ति। तदनन्तरं केकयीतो भरतोऽभूत्। केकयानाचष्ट इति णिच्। सा हि ईदृशास्तादृशाः केकया इति कथयति। तदन्तादच इरिति इकारप्रत्यय औणादिकः, णिलोपः। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः। यदा च केकयस्यापत्यं जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ्। केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय इतीयादेशः। टिड्ढाणञिति ङीप् तदा कैकेयीति द्वितीयं रूपम्। सुमित्रा शत्रुघ्नम् उदारचेष्टम् उदारा चेष्टा यस्येति प्रासोष्ट प्रसूतवती कर्त्तरि लुङ्। ङित्वात्तङ्, जातमात्रस्य हि तस्य किल महासत्त्वतया तादृशस्यैव चेष्टाभूदिति श्रूयन्ते। एकेति

एकेवेति गम्यमानत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः। सहलक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥ १४ ॥ ज० म०

कौशल्ययेत्यादि। कौशल्यया राजकन्यया प्राक् पूर्वं सुखेन रामोऽसावि प्रसूयते स्म सूङ्ध्यास्तनि कर्मणि रूपम्। कोशल-शब्दादपत्यार्थे बाह्वादीत्यादिना ण्यः, तस्य षकारेत्त्वाविवक्षया ष्टिद्वृद्धाद्दिति नेप् अदन्तत्वात् स्त्रियामत आप्। ततोऽनन्तरं भरतः कैकयीतोऽभूत् केकयस्य स्त्र्यपत्यमिति बाह्वाद्यत इति णस्तस्य णकारेत्त्वाविवक्षया न ञिः, यतोऽपायेति जं पो च तस् कैरिति तस्। एका सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रासोष्ट सूङ्ध्यास्तनि रूपम्। सह वारणेति सहयोगे तृतीया। सहवारणेति सूत्रे सहयोगस्य प्रधानत्वाप्रधानत्वा-विशेषोक्तेरत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षितम्। पित्रा सहागतः पुत्रः राज्ञा सह वनं यातीत्यादिवत्। तेन लक्ष्मणो ज्येष्ठ इति बोध्यं, ये तु क्रियादिगौणात् सहार्थे तृतीया इत्याहुस्तन्मते-ऽपि लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वम्। तथाहि युगपदारब्धप्रसवक्रियायां लक्ष्मणस्य गौणत्वं क्रियाया असमापकत्वादियं प्रसूतेति व्यव-हाराभावात् शत्रुघ्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात् इयं प्रसूतेति व्यवहारात् तेन लक्ष्मणे जाते प्रसवक्रिया न समाप्ता पश्चादव्यवहितकाले शत्रुघ्नस्य सम्भवात् तेन लक्ष्मणस्य सह-योगो विवक्षितः। शत्रुघ्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वम्। वस्तुतस्तु यस्य हि क्रियादिसम्बन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपा-द्यते तत् प्रधानं यस्य न प्रतीयते तत् गौणम् एतच्च शक्तिस्व-भावात् पित्रा सहागतः पुत्र इत्यत्र पितुर्गौणत्वं साक्षात् क्रियासम्बन्धाभावात्। न च पिता पुत्रसम्बन्धेन प्रधाना-प्रधानता तस्मात् क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौणात् सहार्थैर्युक्तात्

आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान् भूतगणान्यषेधीत्।
विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले यतिर्वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः॥१५॥

तृतीया स्यादिति बोध्यम्। शत्रुं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युङ् लोपे हनोघ्नो घ्नः॥ १४॥ भ०

आर्चीदित्यादि। तेषु जातेषु द्विजातीन् द्वे जाती येषामिति तान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति विन्दाः विद्लृ लाभे इत्यस्मात् अनुपसर्गादिना शः मुचादित्वान्नुम्। परमार्थस्य विन्दान् लाभिन इति कर्मणि षष्ठी, तस्याः कृद्योगाच्च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति समासः। तानार्चीत् स्रगादिभिः पूजितवान्। अर्चक पूजायामित्यस्मात् लुङि दिप् इट् सिचो लोपः। भूतगणान् राक्षसादिगणान् उद्देजयान् उत्कम्पान्। तस्मिन्नेव सूत्रे उत्पूर्व एजिर्ण्यन्तो निर्दिष्टः तस्मादुद्देजयन्तीति शः, तान् न्यषेधीत् उत्सादितवान्। षिधेर्नेटीति हलन्तलक्षणाया प्रतिषेधः। विद्वान् पौरोहित्यकर्मणि कुशलः उपानेष्ट च तान् रामादीन् तेषामुपनयनादिक्रियां चकार सम्माननेत्यादिना आचार्य्यकरणे तङ्। स्वकाले इति गर्भादिकादशे वर्षे जातस्य गर्भैकादशेष्वित्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः। यमनियमेषु यतते इति यतिः। सर्वधातुभ्य इनिति इन्। "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषम्। इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः॥" तेषां वरिष्ठः उत्तमः प्रियस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशो महत्पर्य्यायस्य॥ १५॥ ज० म०

आर्चीदित्यादि। वशिष्ठः पुरोहितो द्विजान् परमार्थविन्दान् उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इति पर्य्यवस्यति विद्लृ लाभ इत्यस्मात् साहिशातीत्यादिना

वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।
ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः॥१६

शः सुचादित्वाननुणागमः। परमार्थ आत्मसाक्षात्कारः। अर्चक पूजायाम्। उदेजयान् भयहेतुक्रूरभूतगणान् राक्षसादीन् न्यषेधीत् दूरीचकार एज् कम्पने पूर्ववत् शप्रत्ययः। विद्वान् विधिज्ञः तान् रामादीन् स्वकाले गर्भैकादशे वर्षे क्षत्रियोपनयनयोग्ये उपानेष्ट ज्ञानाचौँत्विग्णोपनयेत्यादिना मम्। यतते यमनियमादिष्विति यतिः औणादिक इः। यमिनां मध्ये वरिष्ठः उरुतमः गुणादिष्ठेयसू इति गुणवचनादिष्ठे कृते बाढान्तिकेति उरुशब्दस्य वरादेशः। वसिष्ठ इति पूर्ववदिष्ठः, वसनिवासे इति दन्त्यमध्यं पारायणिकाः साधयन्तिः, प्रकृष्टो वशो वशिष्ठ इति तालव्यमध्यमपि प्राहुः ॥ १५ ॥ म०

वेद इत्यादि। शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दोविवृतिनिरुक्तं ज्योतिषञ्चेति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यते यस्य वेदस्येति अङ्गवान्। तैरुपनीतैः रामादिभिः अखिलो निःशेषो वेदोऽध्यगायि अधीत इत्यर्थः इङोऽधिपूर्वात्कर्मणि लुङि विभाषालुङ्लृङोरिति गाङादेशः चिङ्युक् तलुक्। यद्वा इक् स्मरणे इन्वदिक इति वक्तव्यमिति गाङादेशः। अतएव तैः रामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा वेदा वशिष्ठमुखादधीता इत्यर्थः। शस्त्राणि धनुरादीनि जित्वराणि जयशीलानि। इणनशजीत्यादिना क्वरप्। तैरुपायंसत स्वीकृतानि। उपपूर्वो यमिः स्वीकरणे वर्त्तते तस्मात्कर्मणि लुङ्। आत्मनेपदेष्वित्यादिना अदादेशः, हनः सिजिति ज्ञापकादनुनासिकलोपाभावः। ततस्ते रामादयो गुणिनो मानसानि मनांसि

ततोऽभ्यगाद् गाधिसुतः क्षितीन्द्रं रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।

प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे णः । भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणं क्रियाविशेषणम् अध्यवात्सुः अध्युषितवन्तः । अधिपूर्वाद्वसेः सिचि वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः सस्येति तत्वम्, सिजभ्यस्तेति जुस् ; उपाधीत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥ ज० म०

वेद इत्यादि । तैः रामादिभिः समस्तः साङ्गो वेदोऽध्यगायि अधीङ्लध्ययने गोङ्क्ष्टोर्व्येति ग्यादेशः । "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषां निचयश्चेति वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ।" तैः शास्त्राणि उपायंसत स्वीकृतानीति उपपूर्वो यमिः स्वीकारे मात्तोऽदनत इत्यत् । जि जये जयन्तीति जित्वराणि क्वरप् स्त्रजीति क्वरप् स्वस्य तर्नापि तौति तन्, शीलार्थे क्वरविति परे । स्वमतेऽपि शीलार्थे तृनित्युक्तेः क्वचित्तृन् णिन् इष्णु क्वरप् प्रभृतयः शीलार्थेऽपि स्युरिति बोध्यम् । ते रामादयः जनानां मानसानि विषयेषु भिन्नवृत्तीन्यपि समं साधारणं यथा स्यात्तथा अध्यवात्सुः । वसौ निवासे अनिमत्वात् व्रजवदेति व्रिः, सत्यरे इति सस्य तः, अनुस्त्रिद्वेरिति अन उस् ! गुणिनो गुणवन्तः नैकाजादितीन् । मन एव मानसं विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः, णित्त्वे व्रिरिति कर्मक्रियेत्यादिना डस्य ढत्वम् ॥ १६ ॥ भ०

तत इत्यादि । तेषु रामादिषु तथाभूतेषु गाधिसुतो विश्वामित्रः क्षितीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् इणो गादेशः, गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । रक्षोभिर्निशाचरैः अभ्याहता अभिभूता यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति रामं वरीतुं प्रार्थयितुं वृतो वेति इटो दीर्घत्वम् । परिरक्ष-

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः ॥१७॥
ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं रूपादिबोधान्न्यवृतच्च यत्ते ।

णार्थं विहन्यमानस्य कर्मण इत्यर्थः तं गाधिसुतम् आर्जिहत् पूजितवान् अर्ह पूजायामिति स्वार्थिकण्यन्तश्चौरादिको गृह्यते न भौवादिकः । तस्माद्धेतुमण्णिचाच्च न भवितव्यं णिश्रीत्यादिना चङ् णिलोपः, द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दो द्विरुच्यते रेफस्य न नद्राः इति प्रतिषेधः, चुत्वम्बा आट्वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः दधिघृतमधूनि एकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्यस्येति विग्रहः । सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः । पात्रादुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥१७॥ ज० म०

तत इत्यादि । अनन्तरं गाधिसुतो विश्वामित्रो रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः सन् अर्थात् कर्मण आत्मनो वा परिरक्षणार्थं रामं वरीतुं क्षितीन्द्रमभ्यगात् । इणो गा लुङीति गादेशः, भूस्थापिबेत्यादिना सिलुक् । राजा तम् आर्जिहत् अर्हक् पूजायां चुर्ण्योर्जिर्विति जिः जिश्रीत्यङ् धुर्द्विर्ह्याङोति हेर्द्वित्वं,नाजन्तादेरादिर्द्विः,स्यादौ नवद्रोऽग्रे इति च निषेधान्नादिरेफयोर्द्वित्वं. झभखथेति हस्य जः जेर्लोपः । मधुपर्कः पाणौ हस्ते यस्य स तथा एतेन मधुपर्केणार्चनं प्रस्यते । वरीतुमिति नेमिकाजादित्यादौ वृवर्जनात् वसारस्येतीम् वृतोर्विमोघ इति घः ॥१७॥ म०

ऐषीरित्यादि । मुक्तिस्तत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रयोजनं तत्र पुनर्जन्म भूयोजन्म तस्य जयाय यत् ध्यानं त्वमैषीः एषितवानसि । इषेर्लुङ् मध्यमैकवचने इट इटीति सिचो लोपे रूपम् । रूपादिबोधान्न्यवृतच्च यत्ते रूपादिषु शब्दस्पर्शरूपर-

तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥१८
आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च।

सगन्धेषु चक्षुरादिद्वारेण यो बोधः अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृतत् निवृत्तम्। वृतेर्द्युतादित्वात् द्युद्भ्यो लुङीति तिप् च्लेरङ्। तत्त्वानि पञ्चविंशतिः पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि। प्रतनूनि सूक्ष्माणि येन ध्यानेनाबुद्धाः ज्ञातवानसि बुधेरनुदात्तेतो लुङ् थास् सिच्, लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्त्वाद्गुणाभावः, सिज्लोपधत्वजश्त्वादि। तद्ध्यानं शिवं शोभनं कच्चिदिति नृपः अवादीत् न तस्य व्याघात इति। वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः। ध्यै चिन्तायां भावे ल्युट् ध्यानम् ॥१८॥ ज० म०

ऐषोरित्यादि। तव तद्ध्यानं शिवं निर्विघ्नं तस्य कल्याणमिति वा इति नृपोऽवादीदुक्तवान् व्रजवदेति वृद्धिः। यद्ध्यानं पुनर्जन्मनो जयाय अभिभवाय त्वम् ऐषीः इषुश्च वाञ्छे त्वां सिः रुदाद्यस्तीतीम् वसोऽस्थे तीम् झसस्वाज्झसोम इति सेर्लोपः, घोठोथोष्विति अम्, आदिगोचोरिति गुः, भूयोऽमजादेरिति पुनरम्, आदिगोचोरिति वृद्धिः। यच्च ध्यानं ते तव रूपादिबोधात् चक्षुरादिद्वारेण रूपरसादीनां यो बोधो ज्ञानं तस्मात् न्यवृतत् निवृत्तं ध्यानं, ध्यानं न रूपरसगन्धादिविषयकं स्यात् वृतेर्द्युतादित्वात् शासुलिद्द्युदिति ङः, ङविधानम् अतएव पं। येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादतिसूक्ष्माणि तत्त्वानि त्वम् अबुद्धाः बुधेस्थासि झसस्वादिति सिलोपे ढभात्थोरिति थस्य धः, झपझसोरिति धस्य दः ॥१८॥ म०

आख्यदित्यादि। पृष्टः मुनिस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवमनुपद्रवमाख्यत् कथितवान्। चक्षिङः ख्याञ् अस्यतीत्या-

तानि द्विषद्वीर्य्यनिराकरिष्णुस्तृणेढु रामः सहलक्ष्मणेन ॥१८॥
स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।

दिना चुरङ् आतो लोपः । किन्त्वयं दोषः विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् । गमहनेत्यादिना उपधालोपः हो हन्तेरिति कुत्वम् । किं क्रियतामिति चेदाह तानि रक्षांसि द्विषतां वीर्य्यं सामर्थ्यं वीरः स्वार्थिकष्यन्तादचो यत्, तस्य निराकरिष्णुः निराकरणशीलः अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच् । तृणेढु हिनस्तु तृहेर्विधौ लोट् । एरुः रुधादित्वात् श्नम् । तृणह इम् होढः ष्टुत्वं ढो ढ इति ढलोपः । सहलक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥१८॥
ज० म०

आख्यदित्यादि । ततो मुनिराख्यत् कथितवान् वक्तयस्यख्यालिपेति ङः उस्येचीत्यालोपः । तस्य समाधेः शिवं कल्याणं तस्य नृपस्य आख्यत् सम्बन्धविवक्षया षष्ठीत्यन्ये । तुशब्दो वाक्यभेदे विषयद्योतकत्वे वा । रक्षांसि वने क्रतून् यज्ञान् विघ्नन्ति हनगमेत्युङ्लोपः हनोक्ङो घ्नः । तानि रक्षांसि रामो लक्ष्मणेन सह तृणेढु हन्तु तृह धाकि हिंसे विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां गो, तुपि रुधादित्वात् दिवसुतुदरुधेति नण्, तृह इन् पिङसे इति इन्, होढोभाविति हस्य ढः, ढभात्तथोरिति तस्य धः, ष्टुभिरिति यस्य ढः, ढ्रोढ्रीति ढलोपः । द्विषतां शत्रूणां वीर्य्यं निराकरोतीति जिभ्राजभूसहेति इष्णुः, शीलार्थे वा इष्णुरित्यन्ये ॥१८॥ भ०

स इत्यादि । स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं शुश्रुवान् श्रुतवान् सन् सुतविप्रयोगमसहिष्णुः असहनशीलः मुमोह मोहमुपगतः श्रृणोतेर्भाषायां सदवसश्रुवेत्यनेन क्वसुः । सुतेन विप्रयोगमिति कर्त्तृकरणे बहुलमिति समासः नलोका-

अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥२०॥
मया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु वयं त्वयाप्याप्स्महि धर्मवृद्धै ।

व्ययनिष्ठेति षष्ठ्याः प्रतिषेधः। अथानन्तरम् अहंयुना अहङ्कारवता अहंशुभयोर्युस्। तापसकुञ्जरेण तपःसहस्राभ्यां विनीनिरित्यनुवर्त्तमाने अण् चेति मत्वर्थेऽण्। तापसश्च स कुञ्जरश्चेति वृन्दारकेत्यादिना समासः। तेन क्षितिपो राजा शुभंयुः कल्याणवान् पूर्ववद्युस्। वचो वक्ष्यमाणमूचे उक्तः कर्मणि लिट् सम्प्रसारणम्। अहंयुनाथ इति विसर्गान्तपाठान्तरम्। तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ इति योज्यम् ॥२०॥ ज० म०

स शुश्रुवानित्यादि। तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् स राजा मुमोह मुह्यति स्म वैचित्त्ये यतः सुतविप्रयोगं पुत्रस्य विरहम् असहिष्णुः। अथानन्तरं तापसकुञ्जरेण तपस्विश्रेष्ठेन क्षितिपो वक्ष्यमाणं वच ऊचे व्ययग्रहेति खेर्जिः, ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः, न्यादिजन्तेति गौणकर्म उक्तम्। कोटिशेन स्वप्रार्थनाभङ्गसम्भावनया क्रोधादहङ्कारवता कोटिशो राजा शुभंयुः शुभयुक्तः गोत्रणमेधेति अव्ययाभ्याम् अहंशुभंशब्दाभ्यां युरस्त्यर्थे ॥ २० ॥ भ०

मयेत्यादि। भयेषु त्वं शरणम् आप्थाः प्राप्तोऽसि मया आपिः कर्मणि लुङ्सिजलोपः। त्वयापि धर्मवृद्धै धर्मोपचयाय वयमाप्स्महि प्राप्ताः। पूर्ववल्लुङादिः उत्तमबहुवचनं सिचो लोपाभावः मकारस्याझल्त्वात्। तदित्थं क्षात्रं द्विजत्वं च धर्मवृद्धै परस्परार्थं अन्योन्यप्रयोजनकर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः समासवच्च बहुलमिति यदा न समासवत् तदा अयम्। तस्मान्मा शङ्कां कृथाः मा कार्षीः कथमस्मिन

क्षात्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं शङ्कां कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम्॥२१॥
घानिष्यते तेन महान् विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

सङ्कटे पुत्रं वियोजयामीति। माङि लुङ अडभावः उश्चेति कित्त्वात् गुणाभावः ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः। प्रहिणु प्रेषय स्वं पुत्रं हिनोतेः प्रार्थनायां लोट् श्नुः अपित्वात् ङित्त्वं गुणाभावः उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् हिनुमीनेति णत्वम् ॥२२॥ ज० म०

मयेत्यादि। मया भयेषु शरणं रक्षिता त्वं आप्थाः प्राप्तः टे थास् आप्लृनीकिप्रापणे झलस्वादिति सेर्लोपः। त्वयापि धर्मवृद्धेत्र वयम् आप्स्महि प्राप्ताः अत्रापि टे महि तस्मात् क्षात्रं क्षत्रियत्वं ब्राह्मणत्वञ्च अन्योन्यप्रयोजनकं जातिव्यक्त्योरभेदोपचारात् व्यतीहारे गतिहिंसेति सूत्रेऽनन्योऽन्यार्थ इति ज्ञापकात् परस्परं व्यतीलुनन्तीत्युदाहरणेन च क्रियाव्यतीहारे परस्परार्थं भवतीति बोद्धव्यम्। त्वं शङ्कां मा कृथाः झलस्वादिति सेर्लोपः, घोटीथीष्वित्यत्रामिति वाक्यात् मायोगे अन्निषेधः। स्वसूनुं प्रहिणु प्रस्थापय विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां गो, हिन वर्द्धने गतौ स्वादित्वात् द्विवसतुटेति नुः, हेर्लोप इति हिलोपः। प्राग्वन्नो ण इति णत्वम् ॥ २१ ॥ भ०

घानीत्यादि। अनागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्याह। महान् विपक्षो रावणः त्रैलोक्यविजयित्वात् सोऽपि रामेण घानिष्यते किमुत इतरे राक्षसाः। हन्तेः कर्मणि लृट् स्यसिजित्यादिना चिण्वदिट् उपधावृद्धिः। हो हन्तेरिति कुत्वम्। पुरस्तादग्रतो यद्रणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्द्धमिति भावः। तत्र येन स्थायिष्यते तेन घानिष्यते इति योज्यम्। अत्र तिष्ठते-

मा मां महात्मन् ! परिभूरयोग्ये न मद्विधो न्यस्यति
भारमग्र्यम्॥२२॥

भावि लृट् चिखदिड्वा आतो युक्। हे महात्मन् ! महासत्त्व ! मा मां परिभूः मावज्ञासीः। किमेवं वदसीति परिपूर्वो भवति-र्निराकरणे वर्त्तते। मद्विध इति विधानं विधा प्रकारः आतश्चोपसर्ग इत्यङ् विधा भेदः सादृश्यञ्च इह सादृश्यं गृह्यते मया विधा सादृश्यं यस्येति मद्विधः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः। मद्विधो मत्सदृशोऽन्यो न भारमग्र्यम् अग्राद्यत् अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति किमहं येनानागतं समी-क्षितमिति भावः। योगाय प्रभवति योग्यः योगाद्यत्॥ २२॥ ज० म०

शङ्काया अकरणे हेतुमाह। घानिष्यत इत्यादि। येन रामेण रणे पुरस्तादेव स्थायिष्यते न च पराङ्मुखीभविष्यते तेन महान् विपक्षोऽपि घानिष्यते यद्वा येन हेतुना रामेणैव-मेवं करिष्यते ततः शङ्कां मा कृथा इति पूर्वेणान्वयः। हनग्रह-दृश च इति मिण् खेर्हो घोञ्णिति चेति हस्य घः, हनस्तङ् इत्यत्र इणवर्जनात् न तङ्, मिनिणोः समानत्वात् स्थायि-ष्यते इति पूर्ववत् मिण्, यनञ्णित्कृदिन्यात इति यन्। पुर-स्तादिति दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले इति सप्तम्याः तात् पूर्वा-धरावराः पुराधावेति पूर्वस्य पुरादेशः। हे महात्मन्! हे महा-मते ! त्वं मां मा परिभूः न तिरस्कुरु मा टौ वेति भूस्थापिबेति सेर्लुक् मायोगेऽन्निषेधः। "आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबु-द्धिषु" इति विश्वः। मद्विधो जनः अयोग्येऽसमर्थे अग्रं श्रेष्ठं भारं न न्यस्यति नार्पयति योगाय प्रभवति योग्यः ढघेका-दिति ण्यः, अनित्त्वविवक्षया न ञिः, तत्पुरुषो वा नञः

क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निर्यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम्।
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

समास इति। नञ्तत्पुरुषसंज्ञकसमासार्थं परे मूत्रं कुर्वन्ति तन्मते न योग्योऽयोग्य इति विग्रहः। स्वमते योग्यादन्यः अयोग्य अन्यारभ्येत्यादिना नञोऽन्यार्थत्वात् पञ्चमीसमासः, व्यंपूर्वमिति नञः प्राग्भावः, नञोनौवित्यः, एवमब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य न सदृशोऽब्राह्मणः समार्थेनेत्यादिना नञः समार्थत्वात् षष्ठी तेनात्र षष्ठीसमासः अनिमित्तान्यथापश्यन्नित्यत्र एकार्थेन निन्दितानि च तानि निमित्तानि चेति कर्मधारयः, नञो निन्दितार्थे एकार्थत्वात्। अपापमित्यत्र पापस्याभावोऽपापमित्यव्ययीभावः, नञोऽव्ययत्वात्। एवमन्यत्र यथान्वयं बोद्धव्यम। "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥" इत्यसमासे तु नञो वाचकत्वानङ्गीकारात् तद्योगे उक्तव्याख्या प्राप्तविभक्तिन स्यात्। ममैव विधा प्रकारो यस्य तादृशः सर्वं जानातीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ भ०

क्रुध्यन्नित्यादि। यद्यहं भूतरक्षणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्य्यां तदा क्रुध्यन् सन् दिवादित्वात् श्यन्। विप्रो वह्निरिव उपमितिसमासः धक्ष्यति कुलं भस्मसात् करिष्यति दहेर्लृट् दादेरिति घः, भष्भावः चर्त्वं धकारस्य ककारः, इणकोरिति षत्वम्। यास्यन् गमिष्यन् सुतः मां समन्युं सशोकं तप्स्यति सन्तापयिष्यति तपेर्लृट्। इत्थमेवं प्रकारं नृपः पूर्वमादौ अवालुलोचे अवलोचितवान् अवाङ्पूर्वाल्लोचेर्लिट् तत उत्तरकालं सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं नृपेणेति विभक्तिविपरिणामेन तेनेति योज्यम्। कर्मणि लिट् ज्ञा अवबोधने इति

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय।
तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रो हिंस्रेषु दोःप्राप्तधरः कुमारः ॥२४॥

परस्मैपदित्वात् न चानुपूर्वादस्मादात्मनेपदं विहितम् ॥ २३ ॥ ज० म०

क्रुध्यन्नित्यादि। विप्र एव वह्निः क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति दहो ओदित्त्वान्नेम दादेर्घ इति हस्य घः, झषभ्झसोरिति घस्य कः क्षिलादिति षः। यास्यन् गमिष्यन् सुतः त्वमन्यु सशोकं मां तप्स्यति तपो दाहे। इत्यमनेन प्रकारेण नृपः पूर्वमवालुलोचे आलोचितवान् लोचृङोचे धुहिँष्ठग-ङोति हिः, झभखयहर्षेति ओकारस्य उकारः। ततोऽनन्तरं सुतगमनम् अनुजज्ञे। अत्रानुशब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन जिन्ज्ञान्तपिवेति मम्। यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन नृपेण सुतस्य गमनमनुर्जज्ञे अनुज्ञातं कर्मणि प्रत्ययः। यद्वा अनु पश्चात् ततस्तेन सुतस्य गमनं जज्ञे ज्ञातं तसक्तोरिति तस् यद्वा जनीङो रूपम् अनुज्ञातार्थता हनगमित्युङ् लोपः ॥ २३ ॥ भ०

आशीर्भिरित्यादि। रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं राजानम् आशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा आङ्शासेः क्विप्युपसंख्यानात् उपधाया इत्वं प्रतस्थे पुनराश्रमाय आश्रमं पुनः प्रस्थितवान्। तिष्ठतेः समवेत्यादिना लिटि तङ्। प्रष्ठम् अग्रयायिनं तं प्रष्ठोऽग्रगामिनीति षत्वम्। पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः। इणो णलि वृद्धिरायादेशः द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनमिकारस्य अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्। नम्रोऽनुकूलः हिंसनशीलाः इषवः शराः हिंस्रेषवः आसमविसंवादि यद्धनुः तत् हिंस्रेषु दोःप्रमाप्तं धनुर्यस्य कुमारस्येति विग्रहः। अत्र धनुषश्चेति अनङ् न भवति

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोः
रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

समासान्तविधिरनित्य इति । दीप्रास्त्रधनुरिति पाठान्तरम् । दीप्रमस्त्रं धृष्टतया यस्य धनुषस्तत् दीप्रास्त्रं धनुर्यस्येति सः । कस्मिन् विषये हिंस्रेषु नान्येषु नम्रादयो नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥२४॥ ज० म०

आशीर्भिरित्यादि । मुनिः रामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः सन् चितोन्द्रं पुनराशीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्थे प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे संप्रव्यवाच्चस्थ इति मं, गत्यर्थमन्यढे इति चतुर्थी, अङ् शासः क्विप् शासुङिङस इति उङ आकारस्य अः, सषेसुस्लेति रङिव्यं नच तयोतिघः । कुमारो रामस्तं प्रष्ठम् अग्रगं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय । इन्लगतौ णप् धुर्दिष्यङोति डिः, अणित्यन्तेजुङतोरिति ब्रिः,खेर्य्योरियुवर्णे इति इय, प्रात् स्थोऽग्रगे इति षत्वं पृष्ठत इति स्यास्तस् । नम्रो विनयावनतः हिंसदीपेति कर्त्तरि रः । हिंस्रेषु हिंसकेषु दीप्रं दीप्यमानम् अस्त्रं धरतीति पचादित्वादन् हिंसदीपाभ्यां पूर्वेण रः । हिंस्रेषु दीप्रास्त्रधनुरिति पाठे हिंस्रेण इषुणा दीप्रमात्तं गृहीतं धनुर्येन इति विग्रहः ॥२४॥ भ०

प्रयास्यत इत्यादि । प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः सध्र्यङ् अभूत् सहायीभूतः सहाञ्चतीति क्विन् अनुषङ्गलोपः उगिदचामिति नुम् हलन्तादिसंयोगान्तलोपौ क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं नकारस्य ङकारः सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं वनं गत्यर्थात् कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोः जयशीलस्य ग्लाजिस्थश्चेति स्नुः । रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तुष्टत्वात् अलङ्कृञित्यादिना

त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः
सध्र्यङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥२५॥
इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीड़ं दधाने ।

इष्णुच् । धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः त्रसिगृधिधृष्यादिना क्नुः । त्रैमातुरः तिसृणां मातॄणामपत्यमिति तद्धितार्थविषये समासः पश्चान्मातुरुत्संख्या इत्यादिना अण् उत्वञ्च द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् न भवति स हि पिण्डद्वयप्राशनात्ताभ्याञ्च जनितः । अस्त्रञ्च शस्त्रञ्चेति द्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितमधिगतमस्त्रं येनेति विग्रहः । रतः श्रेयसि कल्याणे प्रकृत्यैकाच् प्रशस्यस्य श्रः लक्ष्मीरित्यौणादिकः लक्षेर्मुट् ईप्रत्ययश्च सा यस्य विद्यते इति लक्ष्मणः । लोमादिषु लक्ष्म्या अञ्चेति अच् न प्रत्ययः अत्वञ्च ॥२५॥ ज० म०

प्रयास्यत इत्यादि । रामस्य श्रेयसि कल्याणे रतो लक्ष्मणः सध्र्यङ् सहचरोऽभूत् । सह अञ्चति गच्छतीति क्विप् सहसमितिरः सध्रिसमितिरीति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः । किम्भूतस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यद्वनं तस्मै प्रयास्यतो गमिष्यतः गत्यर्थमन्यढे इति कर्मणि चतुर्थी । जयतीति जिष्णुः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । भुवश्चेति ष्णुक् । यज्ञरक्षार्थं गमनानन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमस्य जिभ्राजेति इष्णुः । किम्भूतः धृष्णुःप्रगल्भः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुः । शीलार्थे ष्णुक् इष्णु क्नु प्रत्यया इत्येके । तिसृणां मातॄणामपत्यं त्रैमातुरः संख्यासंभद्रान्मातुरुर्ण इति डुर् । कृत्स्नं समस्तं जितमस्त्रं शस्त्रञ्च येन स तथा रतः रम्धातोः क्तप्रत्यये वनतनाद्यनिमामिति मलोपः ॥ २५ ॥ भ०

व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्रे
कथमपि गुरुशोकान् मा रुदन् माङ्गलिक्यः ॥२६॥

इषुमतीत्यादि। रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव शौर्य्यादियोगात् व्रजति सति इषुमति सनिषङ्गे प्रशंसायां मतुप्। दन्दशूकान् हिंस्रान् दंशेः लुपसदेत्यादिना यङ् जपजभेत्यादिना अभ्यासस्य नुक्। तदन्ताद्यजजपेत्यादिना ऊकः। अतो लोपः यस्य हलः, जिघांसौ हन्तुमिच्छौ अज्झनेति दीर्घः। अभ्यासाच्चेति कुत्वं सनाशंसेति उः, न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव। धनुर्दधाने बिभ्राणे अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यं शकिसहोश्चेति यत्। मुष्टिपीड़ं मुष्टिना पीड़यित्वा मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे सप्तम्यां चोपपीड़ेति णमुल् तत्र चकारेण तृतीयानुकर्षणात्। बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन अङ्गुलिं त्रायते इति कः। पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः णञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानमिति ङीप्। यदि तद्वचोऽर्थवत् ना चेद्गौरादिपाठात् ङीप्। रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः। कथमपि मा रुदन् न रुदितवत्यः। रुदेरिरितो वेति च्लेरङ् यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः तदस्य प्रयोजनमिति ठञ्, टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥२६॥ ज० म०

इषुमतीत्यादि। रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति तद्विच्छेदात् गुरुशोकात् पुरतरुण्यः कथमपि महाकष्टेन मा रुदन् लघिररुदरोदे, यतो माङ्गलिक्यः मङ्गलाय हिताः मङ्गलप्रयोजना वा विकारसङ्घेति ष्णिकः षिद्गौराहेति ङीप्, नदादित्वात् तरुणशब्दाद्दीप् वयस्यचरमे इति क्रमदीश्वरादयः। रामे कीदृशे इषुमति मतुरस्त्यर्थे प्रशंसायाम्। दन्दशूकान्

अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः
तुमुलकलनिनादं तूर्य्यमाजघ्नुरन्ये ।

जिघांसौ दंशौ दंशने इत्यस्मात् जागटयङन्तेति ऊकः, यङो लुग्वेति यङो लुक् दंशो नलोपो वेति नलोपः। दन्दशूकान् दंशनशीलानिति धातुचन्द्रादयः। "दन्दशूकश्च पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे" इति मेदिनी। हन्तुमिच्छुर्जिघांसुः सन्निच्छायामिति सन्, अत्तुमिच्छति जिघत्सतीत्युक्तेस्तुमगर्भाद्धातोः सन्निति बोध्यम् अन्यथा अत्तुमिच्छतीत्युक्तेर्वैयर्थ्यं स्यात्। सन्यङन्तो द्विरिति द्विः खेराद्यचो लोप्य इति खेर्लोपः, झभखर्थेति हस्य जः, ख्यस्येत्सनीति इः, खेर्हो घोञ्‌गिति चेति हस्य घः, घोञ्झनिङ्गमामिति दीर्घः। अरिभिरसह्यं धनुर्दधाने, किम्भूतं तत् मुष्टिपीड़ं मुष्टिना पीड़ा यस्य तत्तथा एतेन मुष्टेर्दार्ढ्यं सूचितम्। अन्ये तु प्रमाणाशक्त्योस्तृतीयासप्तमोभ्यां क्वाचणम् समासो वेत्याहुः। तन्मते मुष्टिना पीड़यित्वा इत्यर्थः। मुष्टिं पीड़यतीति पचादित्वादन् मुष्टिपीड़मिति विशेषणेन धनुषोऽतिदार्ढ्यं सूचितमिति केचित्। केचित्तु मुष्टिं मोषणं पीड़यति खण्डयति इत्यनेन चौर्य्यापसारणमपि कविभिर्वर्ण्यते "श्रुतौ तस्करता स्थिता" इति कालिदास इत्याह। मुष्टि हि सामर्थ्यात् शत्रुकर्तां पीड़यतीति केचित्। धारणक्रियाविशेषणमिति केचित्। विचित्रम् अङ्गुलित्रं बद्धं येन अङ्गुलिं त्रायते रक्षतीति हनजनादिति डः ॥२६॥ भ०

अथेत्यादि। तस्य रामस्य व्रजतः विप्राः अनीचैः महता ध्वनिना आशिषः इष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः। अन्ये वादकाः तूर्य्यं कांस्यतालपटहादिसमूहम् आजघ्नुः ताड़ितवन्तः आङो यमहन इति आत्मनेपदं न भवति। अकर्मका-

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः
तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥
इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

दित्यनुवर्त्तते । तुमुलो महान् कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति अभिमतम् इष्टं फलं शंसितुं शीलं यस्य बाहोः स च पुस्फोर सुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो बाहुः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् अनेन सीताप्राप्तिबीजमुपन्यस्तम् । स्फुरतेरभ्यासस्य शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषः चर्त्वम् । पक्षिणश्च तरुषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुष्ठु चुकुवुः कूजितवन्तः । कुशब्द इत्यस्य लिटः कित्त्वादुवङादेशः ॥२७॥ ज०म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे
रामसम्भवः प्रथमः सर्गः ।

अथेत्यादि । अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनोचैरुच्चैराशिषो जगदुः उक्तवन्तः । अन्ये तूर्य्यं वाद्यं आजघ्नुः वादितवन्तः । कीदृशं तुमुलो महान् कलो मधुरास्फुटो निनादो ध्वनिर्यस्य । "तूर्य्योऽस्त्री वाद्यनिर्घोषे वादित्रं वादनञ्च तत्" इति कोषः । तस्य रामस्य बाहुश्चारु यथा स्यात्तथा पुस्फोर । किम्भूतः अभिमतं फलं शंसति कथयतीत्यर्थात् दक्षिणबाहुस्पन्दनं कान्तालिङ्गनसूचकमिति वृद्धाः । ग्रहादित्वात् णिन्, अन्ये तु शीलार्थे णिन् इत्याहुः । अनुकूलाः पक्षिण उच्चैश्चुकुवुः शब्दं चक्रुः कुङ् शब्दे, एतेन गमनमङ्गलमुक्तम् । यदुक्तं "वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽग्रतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे शुभशंसिनः ॥" इति ॥ २७ ॥ भ०

इति श्रीभरतसेनकृतायां भट्टिटीकायां मुग्धबोधिन्यां
प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥१॥

इदानीं विजिगीषूणां कण्टकान् समुद्धर्त्तुं शरत्काले समुद्योग इति तमेव वर्णयन्नाह वनस्पतीनामित्यादि । स रामः तस्याः पुरः अयोध्यायाः निर्याय निर्गत्य समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श दृष्टवान् कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्य्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति मन्यते । श्रियं दधानां धारयन्तीं केषां वनस्पतीनां पारस्करादिदर्शनात् सुट् । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्या न तु पारिभाषिकाः । तथा सरसां तड़ागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्विनाञ्चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्मल्यं बिभ्रतां दिशाञ्च तदा हि निर्मला दिशो भवन्ति इति भावः । वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां शरदं ददर्श तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह ॥१॥ ज० म०

वनस्पतीनामित्यादि । स रामस्तस्याः पुरोऽयोध्याया निर्गत्य समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्श। यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति तथापि तद्व्यञ्जकदर्शनात्तथा व्यपदेशः । किम्भूतां वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां वनस्पतयो वृक्षाः परस्परं व्यतिनुनन्तीति ज्ञापकात् क्वचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यम् । "वनस्पत्येतरद्वौ स्याद् द्रुमावेऽपि वनस्पति" रिति रभसः । तेजो विद्यते येषां ते तेजस्विनश्चन्द्रादयः, स्वङ्मेधास्मायादिति विन् । एषां कान्तिभृतामिति सम्बन्धः कान्तिं बिभ्रतीति क्विप् ह्रस्वस्य तन् पितीति तन् । वनस्पतीनां पुष्प-

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति।
सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥२॥
बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥३॥

सम्बन्धात् सरसां विकसितपद्मादिमत्त्वात् नदीदिक्तेजस्विनां अन्यत् कान्तिभृत्त्वम् ॥१॥ भ०

तरङ्गेत्यादि। तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधूमदीप्ताग्नेरिव रुचिर्येषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्ते स्म राजेर्लिटि फणाञ्च सप्तानामिति एत्वाभ्यासलोपौ। आकुलाः इतस्ततो यायिनः षट्पदानाञ्च धूमतुल्यचलितपत्राणामग्निशिखातुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमतुल्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम् ॥२॥ ज० म०

तरङ्गेत्यादि। ताम्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः राजृञ् दीप्तौ फणादित्वात् तॄफलभजत्रपेति अत एत्वं खिलोपश्च। कीदृशानि तरङ्गसङ्गाच्चपलैश्चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः सातिशयां ज्वालाश्रियं दधन्ति धारयन्ति धूमेन सह वर्त्तमानस्य दीप्ताग्ने रुचिरिव रुचिर्येषाम्। आकुलाश्चञ्चलाः षट्पदा भ्रमरा यत्र रक्तोत्पलदलानां वह्निज्वालासादृश्यं भ्रमरस्य धूमसादृश्यमिति भावः ॥२॥ भ०

बिम्बेत्यादि। बिम्बं प्रतिबिम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति तृतीयेति योगविभागात् समासः। तीरवनैः कुसुमितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः पयोभिः कर्त्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामात्मीयाम् अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्त्तृभूतानि सामर्षतयेव सक्रोधतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं तेनुः

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्य्यागलदच्छविन्दुः ।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥४॥

विस्तारितवन्ति । अत एकहल्मध्य इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । कूले सरोजासम्भव इति चेदाह स्थलपद्मह्रासैरिति स्थलकमलविकाशैरित्यर्थः ॥३॥ ज० म०

विम्बेत्यादि । प्रतिविम्बेनागतैस्तीरवनैः करणभूतैः वयोभिः कर्त्तृभिरात्मीयां समृद्धिं सम्पत्तिम् अपहृतां विलोक्य नद्यादीनां कूलानि सामर्षतया सक्रोधतया स्थलपद्मह्रासैः स्थलकमलविकाशैः पयःसम्बन्धिनीं सरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तेनुः तनदुत्विस्तारे इव उत्प्रेक्षायाम् ॥३॥ भ०

निशेत्यादि । निशायां तुषारैः हिमैः नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुल्यैः नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तपर्य्यागलदच्छविन्दुः पत्रान्तात् पर्य्यागलन्तः अच्छास्तुषारविन्दवो यस्य तीरतरोः । स दिनादौ दिनारम्भे कुमुद्वतीमुपारुरोदेव आक्रन्दितवानिव भाति । शशिवियोगादीदृशी त्वं भूतासीति रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुद्वत्या ईप्सिततमत्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह नदत्पतङ्ग इति कूजत्पक्षीत्यर्थः पतेरङ्गत्यच्चिणोत्यौणादिकः । कुमुद्वती कुमुदनडेत्यादिना ड्मतुप् झय इति वत्वम् उगित्वात् ङीप् ॥४॥ ज० म०

निशेत्यादि । रात्रिसम्बन्धिहिमैर्नयनाम्बुतुल्यैर्हेतुभिः पर्णान्तपर्य्यागलदच्छविन्दुः सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितो वृक्षः कुमुद्वतीम् उपारुरोद इव चन्द्रस्य विरहात् त्वमीदृशी जातेति क्रन्दितवानिव । पर्णान्तेभ्यः समन्तात् गलन्तो निर्मला हिमानां विन्दवो यस्य एतेन नयनाम्बु-

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
परस्परां विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥
प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरासभृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥६॥

त्यत्वं सूचितम् । नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यत्र एतेन पतङ्गशब्देरेव रोदनं सूचितम् । आह्वानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सकर्मत्वं केवलायास्त्वकर्मकत्वमिति वृद्धाः । वतौ कुमुदस्यातो लोपो निपातनात् ॥४॥ भ०

वनानीत्यादि । वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः लीयतेः स्वादय ओदित इति निष्ठा नत्वम् । नेत्रकल्पैः नेत्रतुल्यैः । तोयानि च सरोजैः निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः विस्मयवन्ति जातविस्मयानि परस्परामन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आलोकयाञ्चक्रुरिव । आदरेण तात्पर्य्येण ॥५॥ ज० म०

वनानीत्यादि । नेत्रसदृशैः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च परस्पराम् अन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आदरेण आलोकयाञ्चक्रुरिव शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि परस्परामिति क्रियाव्यतीहारे निपातः परस्परमिति पाठोऽपि तथा क्रियाविशेषण वा । नेत्रसादृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह निलीना आश्लिष्टा भृङ्गा येषु ॥५॥ भ०

प्रभातेत्यादि । प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चलिता आकृतिराकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास निरस्तवती । कुमुद्वतीरेणुना पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य कुपितेव । यथा अन्यया स्त्रिया सहोषितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमात्मदयितं काचित् कुपिता निरस्यति तद्वत् । सा किमिति निरस्यति यतो मानिनी मानवती अन्य-

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः।
आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित्॥७॥

सङ्गमम् अन्यया सह सङ्गमं न सहते आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न क्षमते ॥ ६ ॥ ज० म०

प्रभातेत्यादि। पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरस्यति स्म। कीदृशं कुमुद्वत्या रेणुभिः पिशङ्गः कपिलो विग्रहः शरीरं यस्य। कीदृशी प्रातःकालसम्बन्धिवाताभिघातेन कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा यथा कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नचन्दनचिह्नेन निर्णीय क्रोधात् कम्पितवती निरस्यति तथैयमपीति भावः। यतः प्रशस्तमानवती स्त्री अन्ययोषितसङ्गमम् ईदृशं पतिं न सहते अन्याशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेरिति पुंवत्। संसहते इति पाठे अर्थात् पत्युरन्यस्त्रीसंसर्गं न सम्यक् सहते ॥६॥ भ०

दत्तेत्यादि। मधुलेहिगीताविति मधु लेढुं शीलमेषामिति णिनिः। मधुलेहगीताविति पाठान्तरम्। तत्र लिहन्तीति लेहाः पचाद्यच् मधुनो लेहा इति षष्ठीसमासः मधु लिहन्तीति वा कर्मण्यण्। दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमिच्छुरपि मृगावित् व्याधः मृगान् विध्यतीति क्विप्। ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् नहिवृतीत्यादिना दीर्घः। लक्ष्ये वेध्ये समाधिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् ञित्वात्तङ् लिटः कित्त्वे आतो लोपः। उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्राभिरतचित्तत्वात्। वर्त्तमानकालो भूतेनाभिसम्बध्यमानः साधुः। धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति च। आकर्णयन्निति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति णिच् लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः ॥७॥ ज० म०

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम् ।
सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥८॥

दत्तावधानमित्यादि। प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य तादृशमपि हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उत्सुकानां हंसानां नादान् आकर्णयन् शृण्वन् लक्ष्ये शरव्ये हरिणे समाधिम् अवधानं न दधे न धृतवान् हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्योत्कण्ठितत्वात्। प्रशान्तचेष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह मधुलेहिनां भ्रमराणां गीतौ दत्तमवधानं येन। मधुलेहीति ग्रहादित्वाण्णिन्। मृगं विध्यतीति क्विप् वीरुहीधङ् क्वाविति दीर्घनिर्देशात क्वचित् क्विबन्ते पूर्वपदस्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितम्, तेनात्र दीर्घत्वम्,आङ्पूर्वस्य विध्यते रूपं वा व्यधौ ताडे इत्यस्य दन्त्यवत्वात् न जवत्वं तेन झभान्तस्यादिजवामित्यस्य न विषयः। कर्णत्कभिदीत्यस्याङ्पूर्वस्य श्रवणार्थकत्वम्। "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यञ्च" "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक" इति चामरः। शाकटायने तु उन्मनत्ति उत्सुकः साधितः ॥७॥ भ०

गिरेरित्यादि। गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभ्रं कर्तृ मरुता विभिन्नं विह्वलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमाभं हिमसदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुकृतवत् ॥८॥ ज० म०

गिरेरित्यादि। पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितम् अभ्रमेघः शैलाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीचकार। कीदृशं मरुता वायुना विभिन्नं तोयावशेषेण हिमस्येव आभा यस्य सरिन्मुखस्य गिरिनदीनिर्गमस्थानस्य अभ्युच्चयं वृद्धिं वृष्ट्या आदधानं कुर्वाणम् अभ्रतीति अभ्रम् अभ्र-

गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मकृतान्निशम्य ।
क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥९॥
अदृक्षताम्भांसि नवोत्पलानि रुतानि चाश्रोषत षट्पदानाम् ।

गत्यां पचादित्वादच् । यद्वा न भ्रश्यन्ति जलान्यस्मादिति गमादित्वात् हनजनाद्गमादेर्डे इति डः । "न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्युत" इति निरुक्तिः । आपो भ्रश्यन्त्यस्मादिति वा पूर्ववत् ङः कुद्दोरित्युक्तेः, तेन बकारवानप्यब्भ्रशब्दः । अपो बिभर्त्तीत्यब्भ्रमिति केचित् । "नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरे च कटीरके" इति विश्वः ॥८॥ भ०

गर्जन्नित्यादि । हरिः सिंहः गर्जन् शब्दं कुर्वन् क्व शैलनिकुञ्जे गिरिगहने साम्भसि ससलिले एवंविधे प्रदेशे प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् आत्मकृतान् निशम्य श्रुत्वा सरोषः सकोपः क्रमं बबन्ध क्रमितुमुत्पतितं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां बधिरत्र करणे वर्त्तते । किमिति प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥ ज० म०

इदानीं रामं व्यापारेण वर्णयन्नाह गर्जन्नित्यादि । हरिः सिंहः साम्भसि सजले निकुञ्जे पर्वतसम्बन्धिलतादिपिहितस्थाने गर्जन् शब्दं कुर्वन् आत्मकृतान् प्रतिनादान् वितर्कयन् सकोपः सन् क्रमितुमुत्पतितुं क्रममुत्पतनानुकूलशरीरक्रियां बबन्ध चकारेत्यर्थः । "क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमं चरणपङ्कयो"रिति विश्वः । तर्कक् दीप्ताविति दीप्त्यर्थोऽपि तर्कधातुर्वितर्कमाह । "प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव" इत्यभिधानात् ॥ ९ ॥ भ०

अदृक्षतेत्यादि । नवानि उत्पलानि येषु अम्भस्सु जलेषु तानि रामेण अदृक्षत दृष्टानि दृशेः कर्मणि लुङ् शल इगुपधा इति

आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥१०॥

प्राप्तस्य कस्मादेशस्य न दृश इति प्रतिषेधात् इरितो वेति सिजेव भवति । तेन विकल्पे नाङो विधीयमानत्वात् लिङ्-सिचाविति कित्त्वे गुणाभावः । षट्पदानां रुतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृणोतेः कर्मणि लुङ् । वहतीति वहः पचाद्यच् गन्धस्य वह इति कृद्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातः कर्मणि लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः सम्पर्कः सोऽस्ति यस्य वायोः स वातीति वान् वातेः शतृप्रत्ययः। सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य सः अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति वचनात्, सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥१०॥ ज० म०

अदृक्षतेत्यादि । तेन रामेण अम्भांसि अदृक्षत दृष्टानि नवानि उत्पलानि यत्र अम्भांसि नवानि उत्पलानि चादृक्षत इति वा, षट्पदानां भ्रमराणां रुतानि शब्दा अश्रोषत श्रुतानि । वहतीति वहः पचादित्वादच् गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुराघ्रायि, वान् गच्छन् वाल गमनहिंसयोः, अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गवान् संसर्गवान् अतएव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति सूत्सुरभिपूतेर्गन्धादिरिति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणम्, अत्र तु परम्परया गन्धसम्बन्धान्न इप्रत्ययः । सुगन्धिरिति पाठे विकारसङ्घेत्यादिना सुगन्धशब्दात् स्वार्थे ष्णिः । क्वचित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अगन्धादेर्वा इति कालापाः । अदृक्षतादिषु कर्मणि टो । अदृक्षतेत्यत्र इगुङ्धंढोत्यस्य निर्मकिदिति किश्वान्न गुणः, मान्तोऽदनत इत्यन्तस्य अत् । आघ्रायीत्यत रत-

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च।
कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त॥११॥

नोर्यङ्गिणाविति इण् तनो लोपः यन्जणिदिति यन्॥१०॥ भ०

लतेत्यादि। विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति द्वितीयान्त उपपदे णमुल् विधीयते। तत्र व्याप्यमाने द्रव्यवचनस्य आसेव्यमाने च क्रियावचनस्य नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं विधीयते, अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यते इति स्थितम्। स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लतां लताम् अनुपात्य कुसुमान्यगृह्णात् गृहीतवान् लताम् अनुपात्यानुप्लुत्य च। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति समासः, ग्रहेर्लङ्। श्नाप्रत्ययस्य अपिदिति ङित्त्वे ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्। नद्यवस्कन्दमिति नदीं नदीम् अवस्कन्द्य सर्वां नदीम् अवस्कन्द्य ढौकित्वा नदीं वा अवस्कन्द्यावस्कन्द्य उपास्पृशत् आचमनं कृतवान्। कौतूहलादिति सर्वत्र योज्यम्। चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य चारुशिला उपविश्योपविश्य वा आस्त आसितवान्। आसेर्लङि रूपम्। ईषत् स्मयमानः ईषद्धसन्॥११॥ ज० म०

लतानुपातमित्यादि। स काकुत्स्थो रामः लतानुपातं कुसुमानि पुष्पाणि अगृह्णात् गृहीतवान्। लतानां पातस्य पश्चात् लतानुपातमित्यव्ययीभावः लतानां पातमनुक्रम्येति लतानां पतनमनतिक्रम्येति वा अव्ययानामनेकार्थत्वादनुशब्दोऽनतिक्रमेऽपि। नद्यवस्कन्दम् उपास्पृशत् स्नातवान् नद्यामवस्कन्दोऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां नदीयमिति बोधोयर्वेति वा। "उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" इति विश्वः। कुतूहलादिति सर्वत्र योज्यम् चारुशिलोपवेशमास्त चारुशि-

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात् प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत्।

लायामुपवेशो यसनं यत्रासनक्रियायां, चारुशिलानां रत्नशिलानामुपगता वेशा यस्मादिति वा। एतेन रामस्थित्या रत्नशिलानां सौन्दर्य्यं सूचितम्। ईषत् स्मयमान ईषद्धसमानः। यद्यपि स्मिङ्धातोरीषद्धसनमेवार्थस्तथापि ईषच्छब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गाम्भीर्य्यं सूचितम्। पातादयो घङन्ताः लतानुपातमादयो णमन्ता इति पाणिनीयाः। तन्मते लतां लतामनुपात्य नदीं नदीमवस्कन्द्य गत्वा चारुशिलायां उपविश्येत्यर्थः। स्वमते चणम्, समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः। अग्टह्यादित्यादिषु घो। वृषरूपस्य इन्द्रस्य ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इच्वाकुः पृषोदरादित्वाद्दकारलोप इति रायमुकुटादयः। स्वमते मनोषादित्वादिति। यथा देवीदासचक्रवर्त्ती कदाचिद्दानरेश्वर इव सुग्रीवो वेदेहीति ब्रुवाणस्यालघु काकुत्स्थस्यार्थिनः प्रार्थना क्रियतां सफलेति वानरपुङ्गवानादिशदिति नलचम्पूश्लेषः तेन निस्तकारकाकुत्स्थशब्द इति बाध्यम्। "प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। केचित्तु निपातनात् ककुदशब्दस्यातो लुकि ककुत्स्थशब्दस्तकारवान् इत्याहुः। तैस्तु निपातनात् ककुदस्यातो लुगिति वृथोक्तम्, दान्तककुदशब्दस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि "ककुदोऽस्त्री ककुच्च स्त्री वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि" इति भूरिप्रयोगः। "ककुद्यंसे" इत्यागमश्च, निस्तकार एव ककुत्स्थशब्द इति कश्चित्, तन्न तकारवतोऽपि प्रयोगस्य दृश्यमानत्वात्। तथाच राघवपाण्डवीये "सार्द्धं द्विजैः संवृतधाम्नि जिष्णावुपेयुषि ख्यातककुत्स्थवंश्यः" इति। इनजनादिति तिष्ठतेर्डः, ततोऽपत्ये णः ॥११॥ भ०

गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि॥१२॥
दिग्व्यापिनीर्लोचनलोभनीया मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।
ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तीस्तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः
॥ १३ ॥

तिग्मांश्वित्यादि । अदूरात् समीपे सलिलान्यपश्यत् । दृशे-र्लङि पाघ्रेति पश्यादेशः । तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः छुरि-तानि रञ्जितानि । प्राचि पूर्वस्यां दिशि अवस्थितानि । प्रपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विप्, अनुषङ्गलोपः, शिः नपुं-सकस्य नुम् । भानोरिव तेजांसि भुवि सम्भृतानि पिण्डीकृ-तानि । गभस्तिभिः रश्मिभिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि धारा प्रपात इति भिदादिपाठाद् द्रष्टव्यम् ॥१२॥ ज० म०

तिग्मांश्वित्यादि । रामोऽदूरात् समीपे सलिलानि अप-श्यत् स्थादानपेति दृशः पश्यादेशः। किम्भूतानि प्रभाते तिग्मां-शोः सूर्य्यस्य रश्मिभिश्छुरितानि प्राचि पूर्वदिगवस्थितानि । अत्रोत्प्रेक्ष्यते भानोस्तेजांसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिः द्रुतानि द्रवीभूतानि सन्ति भुवि सम्भृतानि । धाराभिरिति धृञस्तुलेच्छेत्यादौ निपातः ॥१२॥ भ०

दिग्व्यापिनीरित्यादि । शस्यविशेषाणां शाल्यादीनां पङ्क्तीः पश्यन् तुतोष तुष्टवान् । दिग्व्यापिनीः सर्वदिग्व्यापनशीलाः लोचनं लोभयन्तीति लोभनीयाः बहुलवचनात् कर्त्तर्य्यनीयः । लोच-नानां लोभनीया इति षष्ठीसमासः । मार्जना मृजा शुद्धिः षिद्भिदादिभ्योऽङ्, तया अन्वयो अनुगमो यासां शुद्ध्यनुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव स्रवन्तीः ऋजवश्च ताः आयताश्च वितृणान्तरालाः उत्पाटितानि तृणानि अन्तराले मध्यभागे यासां ताः ॥१३॥ ज० म०

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।
आहार्य्यशोभारहितैरमायैरैक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् १४

दिग्व्यापिनीरित्यादि । स रामः शस्यविशेषाणां धान्यादीनां पङ्क्तीः पश्यंस्तुतोष । किम्भूताः दिशं व्याप्नुवन्तीति ग्रहादित्वात् णिन्, शीलार्थे णिन्नित्यन्ये । लोचनानां लोभनीयाः आकाङ्क्षणीयाः तव्यानीयया इत्यनीयः । यद्वा लोचनानां लोभनीयं लोभो दर्शनेच्छारूपो यत्र पूर्वेण भावेऽनीयः, लोचनानि लोभयन्तीति कर्त्तर्य्यनीय इति केचित्, स्वमतेऽपि नियोक्तुमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति वाक्यात् क्वचित् कर्त्तर्य्यपि तव्यादयः स्युरिति सूचितम् । मृजूषलशुद्धौ षित्त्वात् भीषिचिन्तीत्यादिना ङः, स्त्रियामाप् । अनुयन्तीति अन्वयाः पचादित्वादन् मृजायाः अन्वयाः शुद्ध्यनुगता इत्यर्थः, मृजायाः अन्वयः सम्बन्धो यत्र इति वा, स्नेहं स्निग्धताम् अनुरागं वा स्रवतीरिव अतिस्निग्धत्वादुत्प्रेक्षा । ऋजवः सरलाश्च ता आयता दीर्घाश्चेति उत्पाटिततृणत्वात् तृणरहितम् अन्तरालम् अभ्यन्तरं यासाम् ॥१३॥ भ०

वियोगेत्यादि । पुम्भिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्तिष्ठन्ति येष्विति सुपि स्थ इति कः, अम्बाम्बेत्यादिना मूर्द्धन्यः। तान् स राम ऐक्षिष्ट दृष्टवान् अनुदात्तेत्त्वात्तङ् इट् । वियोगदुःखस्य योऽनुभवः अनुभवनं तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् । एतावता कालेन एतावद्देयमिति विहितं कृतं दधातेर्हिः, नृपांशं करं ददद्भिः आहार्य्या कटकादिभिः आहरणीया या शोभा दीप्तिः तया रहितैः अमायैः ऋजुभिः आहार्य्येति ऋहलोर्ण्यत्, शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । ण्यासश्रन्थोयुजिति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भम्
चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥१५॥

भावे अकर्त्तरि च कारके विधानात् । नन्द्यादिपाठात् ल्युर्न भवति तस्य वासरूपोऽस्त्रियामिति विकल्पितत्वात् अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादन्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥ ज० म०

वियोगेत्यादि । स रामो गोष्ठान् गोस्थानानि ऐक्षिष्ट दृष्टवान् ईक्षङ् दर्शने । किम्भूतान् पुम्भिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् । किम्भूतैः प्रवासित्वात् वियोगेन स्वापुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तत्रानभिज्ञैः एतावति काले एतावद्देयमिति विहितं नृपस्याशं करं ददद्भिः । आहार्य्या अलङ्कारादिभिराहरणीया कृत्रिमा या शोभा तया हीनैः । आहार्य्येति हृहयासोरिति घ्यञ्, शुभेर्घञन्तस्य स्त्रीलिङ्गत्वं क्वचिदभिधानात् । नास्ति माया येषां गवावादेरिति स्वः । गोष्ठशब्दोऽपि पुंलिङ्गोऽस्तीति प्राञ्चः । गावस्तिष्ठन्ति यत्र त्यादन्ताडनजनादिति डः, कृडोरित्युक्ते गौभूमिदित्वीत्यादिना रामानन्दसूत्रेण षत्वम्, मनीषादित्वाद्वा । गोष्ठान् गोष्ठसहितान् प्रदेशानिति केचित् ॥ १४ ॥ भ०

स्त्रीभूषणमित्यादि । गोपाङ्गनानां चेष्टितं गमनागमनादि अप्रगल्भं लज्जावत् तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारम् तथा वीक्षितानि विलोकितानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि शोभनानि स्वभावान् स्वाभिप्रायान्

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्वहच्चारुनितम्बरम्यम् ।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम् ॥१६॥

ऋजून् अकुटिलान् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य मुमुदे हृष्टवान् स रामः लिटोऽपित्त्वात् पित्त्वे गुणाभावः । कार्य्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्शनमित्युक्तम् ॥१५॥ ज० म०

स्त्रीभूषणमित्यादि । रामो गोपस्त्रीणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा मुमुदे ञिमुदङ् हर्षे । तानि कानीत्याह स्त्रीभूषणं मेखलाकङ्कणादिकं, चेष्टितं गमनादिकं, स्त्रीणां भूषणमिव यतोऽप्रगल्भं सलज्जं, तथा अवक्राणि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि वीक्षितानि विलोकितानि, तथा विश्वासजनकान् ऋजून् कपटरहितान्, तत्कार्य्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः । गोपाङ्गनानां विलासवत्त्वाभावेऽपि स्वभावसिद्धचरितान्येव हर्षजनकानि भवन्ति । तथाहि "विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः । यथा स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषिताम् इति कौमुदी । अन्येनाप्युक्तं "सर्वः प्रियः खलु भवेदनुरूपचेष्टः" इति ॥१५॥ भ०

विवृत्तेत्यादि । गोपाङ्गनानां दधिमन्थनाय यत् स्थानं कृतं तत् । नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्त्तृ, तं रामम् अनन्दयत् सन्तोषितवत् नन्देर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । विवृत्ते तिर्य्यक्चलिते पार्श्वे यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभनोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो यत्र, समुद्वहता तिर्य्यक् समुन्नच्छता चारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यम् मनोहरम् । आमन्द्रः ईषद्गम्भीरो यो मन्थकृतो ध्वनिः तेन दत्तस्तालो यत्र ॥१६॥ ज० म०

विवृत्तपार्श्वमित्यादि । दधिविलोडनावसरे गोपाङ्गनानां गात्रविक्षेपो नृत्यत्वेन वर्ण्यते । गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात् कुतूहलं त्रस्नु ततान तस्य ।
मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥१७॥
सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कर्त्तृ तं राममनन्दयत् अतोषयत् । कीदृशं विवृत्तं तिर्य्यक् चलितं पार्श्वं यत्र, रुचिरो मनोहरोऽङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो यत्र । समुद्वहता तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्चलता चारुणा नितम्बेन रम्यम् आमन्द्रेण ईषद्गम्भीरेण दधिमन्थनदण्डध्वनिना दत्तस्तालो यत्र एतेन नृत्यसादृश्यं व्यज्यते ॥१६॥ भ०

विचित्रमित्यादि । मृगाणां कदम्बकं वृन्दं तस्य रामस्य कुतूहलं ततान विस्तृतवत्, विचित्रम् कृष्णश्वेतत्वात् उच्चैः प्लवमानम् ऊर्द्ध्वं जिहानम् आरात् समीपे त्रस्नु त्रसनशीलं त्रसि गृधीत्यादिना क्नुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्त-वनोपशोभम् उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । वातमजति वातमजं वाताभिमुखं गच्छतीत्यर्थः, वातशुनीति लशर्धेष्विति खश्, अरुर्द्विषदिति मुम् ॥१७॥ ज० म०

विचित्रमित्यादि । मृगाणां कदम्बकं समूहस्तस्य रामस्य कुतूहलं ततान विस्तारितवत् । कीदृशं विचित्रं नानावर्णम् उच्चैः प्लवमानं प्लुङ सर्पणे, विचित्रं यथा स्यात्तथा उच्चैः प्लवमानं वा आरात् समीपे त्रस्यतीति त्रस्नु क्षिपत्रसेति कर्त्तरि क्नुः, शीलार्थे क्नुरित्यन्ये । मेघात्ययेन शरत्कालेन मेघापगमेन वा प्राप्तं वनम् उपशोभा च येन, प्राप्तेन वनेन उपशोभते इति वा, वातमजं वायोरनुगामि अभिमुखधावि वा । तृम्बद्-जीत्यादिना खः परन्तपवत् ॥१७॥ भ०

सितेत्यादि । सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु एरच्

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः॥ १८॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

सङ्गे चानीत्तराधर्य्ये इति घञ्क्तौ न भवतः, प्राणिषु सङ्गशब्दस्य रूढत्वात् । लीनाः कलहंसमालाः तथा संसक्तफेनेषु च सैकतेषु पुलिनेषु लीनाः सिकताः येषु विद्यन्ते इति देशे लुविलचौ चेति चकारादण् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः उपमानानीत्यादिना समासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कर्मणि लिट् इणो यण् द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । श्रोत्रसुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः नौ गदेत्यादिना घञ् ॥१८॥ ज० म०

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह सितारविन्देत्यादि । अर्थात् रामेण कर्त्रा श्रवणसुखकारिभिर्निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः कर्मणि ठौ, यिणोऽच्यणाविति इणो यादेशः । निनादश्रुतिव्यतिरेकेणाप्रत्यये हेतुगर्भविशेषणमाह शुक्लपद्मसमूहेषु फेनयुक्तेषु सैकतेषु च लीनाः गुप्ताः कुन्दपुष्पवत् शुक्लाः सिकताशब्दात् विकारसङ्घेत्यादिना इदमर्थे विकारार्थे अस्त्यर्थे वा णः । सैकतं वालुकामयस्थानमुच्यते । "कादम्बे कलहंसः स्याद्राजहंसे च दृश्यते" ॥१८॥ भ०

न तज्जलमित्यादि । किं बहुना उक्तेन, सर्व्वथा न तज्जलं यत् सुचारुपङ्कजं न बभूव । पङ्कजमपि यदलीनषट्पदं तदपि न । असौ षट् पदोऽपि तथाविधो नाभूत् । यः कलं मधुरम् न जुगुञ्ज न गुञ्जितवात् । गुजि अव्यक्ते शब्दे इदितो नुम् धातोरिति नुमि लिटि रूपम् । गुञ्जितमपि तत् नैवासीत् यन्मनो

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलम्
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥१९॥
तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः।
यायावराः पुष्पफलेन चान्ये प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम् ॥२०॥

न जहार न हृतवत् रामस्य लोकस्य वा ॥ १९ ॥ ज० म०

न तदित्यादि। शरदि तज्जलं नास्ति यत्र न सुचारूणि पङ्कजानि सन्ति, तत् पङ्कजमपि नास्ति यत्र षट्पदा न लीनाः अनाश्लिष्टाः लीङ्य श्लेषे सूल्वाद्योरिति क्तस्य नत्वम्। असौ षट्पदोऽपि नास्ति यः कलं मधुरास्फुटं न जुगुञ्ज गुजि कूजने। तद्गुञ्जितमपि नास्ति यन्मनो न जहार ॥१९॥ भ०

तमित्यादि। यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः यजजपदशां यङ इत्यूकः..अतो लोपः यस्य हलः। ते तपोवनस्थितास्तं राममागच्छन्तमानर्चुः सुष्ठु पूजितवन्तः अर्चेर्लिटि द्विर्वचनम्, अत आदेरिति दीर्घत्वं, तस्मान्नुड् द्विहल इति नुट्। सह भिक्षुमुख्यैः भिक्षणशीलाः भिक्षवः परिव्राजकाः सनाशंसभिक्ष उः, तेषां ये प्रधानाः तैः सह, तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः शान्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः एकहलादाविल्यादिना उदकस्य उदभावः, स हस्ते येषामिति बहुव्रीहिः, परनिपातश्चात्र वाहिताग्न्यादिदर्शनात् प्रहरणार्थेभ्यश्च इति वा। शान्त्युदकुम्भस्वहितनिवारणसाधर्म्यात् उपचारेण प्रहरणान्ते शिरःसूदकदानेन प्रानर्चुः। अन्ये मुनयो यायावराः एकत्रानियतनिलयाः यातेर्यङन्तात् यश्च यङ इति वरच् अतो लोपादि। पुष्पफलेन प्रानर्चुः पुष्पाणि च फलानि चेति जातिरप्राणिनामिति एकवद्भावः। अर्च्यः अर्चनार्हः अर्हे कृत्यः अर्चनीय-

विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
रक्षोगणं क्षिप्नुमविक्षतात्मा ।
अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावत्
निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥२१॥

मित्यत्रापि । जगतां जगद्भिर्वा अर्चनीयं कृत्यानां कर्त्तरि वेति पक्षे षष्ठी, न तु कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥२०॥ज०म०

तमित्यादि । यायजूकाः पुनः पुनरतिशयेन वा यज्ञशीलाः भिक्षूणां परिव्राजकानां मुख्यैः सह जगतामर्चनीयं तं रामं प्रानर्चुः अर्च पूजायां स्यान्तादाद्दाद्य स्नोरिति खेरान् । नागृ यङन्तेति ऊकः, सनभिक्षेति भिक्षेरुप्रत्ययः कौटशाः तपोभिः कृशाः शान्त्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्ते येषाम् एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रतीयते। उदकुम्भ इत्यत्र समासे उदकस्यासंयुक्तहलादौ पूर्व्ये इति उदादेशो विकल्पेनेति परे, स्वमते उदशब्दोऽप्यस्ति। अन्ये मुनयः पुष्पफलेन प्रानर्चुः यायावराः सन्तो नानावनभ्रमणशीलाः यातेर्यङन्तात् यायाय भासकसेति वरः, यङ्लुक् गत्यर्थाद्वक्रे यङिति केचित्। यातिरत्र ज्ञानार्थः, सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्चेति न्यायादत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः। अर्च्याः स्तुत्यर्हाः ऋच स्र नुत्यां तुल्याः शक्यार्हप्रेष्येति घ्यण सेमन्तात् न चजोः कगाविति कत्वम् ॥२०॥ भ०

विद्यामित्यादि। तपोवनं प्राप्तः गाधिसुतः एनं रामं द्वितीयाटौस्वित्येनादेशः। विद्यां नाम्ना विजयां जयाञ्च यथावत् यथाविधि अध्यापिपत् पाठितवान् णौ च संश्चङोरिति गाङभावपक्षे रूपम्, अधिपूर्वादिङो हेतुमण्णिचि क्रीङ्जीनां णौ इत्यात्वम् पुगादिर्विधयः। रक्षोगणं क्षिप्नुं प्रेरयितारं

आयोधने स्थायुकमस्त्रजातममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ बधाय क्षणदाचराणां तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः॥२२॥

त्वासिग्धधीत्यादिना क्तः, नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविक्षतात्मा रागादिभिरनभिभूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति युधि संग्रामे यातुधानात् रक्षांसि निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्हेतुमन्णिच् घत्वं लृङ्-लृटः सदादेशः ॥२१॥ ज० म०

विद्यामित्यादि । अथानन्तरं युधि संग्रामे यातुधानान् राक्षसान् रामद्वारा निघातयिष्यन् गाधिसुतो विश्वामित्रः एनं रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अध्यापिपत् पाठयामास । किम्भूतां रक्षोगणं क्षिप्नुं क्षिप श्रक्नो नुदि क्षिपक्षसीति कर्त्तरि क्नुः, शीलार्थे क्नुरित्यन्ये । ढघेक्त्येति सूत्रे उदन्तक्नुप्रत्ययवर्जनात् न ढषौ । कीदृशः अविक्षतो वाणादिभिरनुपहत आत्मा यस्य । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपं द्विटौसीति सूत्रस्यानुक्तिविषयत्वात् । "जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिःसंशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः" इति भारविः । अध्यापिपदिति अधीङ्ध्ययने जिः प्रेरणे इति जिः, क्रौजीङोऽजेत्या, क्रीक्रीति पन्, जिश्रीत्यङ् नाजन्तादेरिति निषेधात् धुर्द्विष्ठाङीति पौत्यस्यैव द्वित्वम् जेर्लोपः । निघातयिष्यन्निति पूर्ववत् जिः हनस्ताङिति तङ् खिहौ घ इति घः ॥२१॥ भ०

आयोधन इत्यादि । स मुनिः तस्मै रामायास्त्रजातम् अस्त्रसमूहं ददौ दत्तवान् । ददातेर्लिट् णल् आत औ णलः । आयुध्यन्ते अस्मिन्निति आयोधनं संग्रामः अधिकरणे ल्युट्, तत्र स्थायुकं स्थितिकरणशीलं जयावहत्वात् । लषपतेत्या-

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।

दिना उकञ् आतो युक् अतएवामोघम् अबन्ध्यम् अव्यथामोघत्वात् अभ्यर्णो निकटो महाहवो यस्य तस्मै अभिपूर्वादर्देः निष्ठायाम् अभेश्चाविदूर्य्ये इतीट्प्रतिषेधः, रदाभ्यामिति णत्वम् अभ्यर्णः। आहव इति आह्वयन्ते अस्मिन् युद्धायेति ह्वयतेराङ्पूर्वादाङि युद्धे इति सम्प्रसारणम् अप्प्रत्ययः गुणावादेशौ। बधाय क्षणदाचराणामिति क्षणदा रात्रिः तत्र चरन्तीति चरेष्टः। तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान् हनिष्यतीति हनस्य बध इति बधादेशः कृत्प्रयोगे क्षणदाचराणामिति कर्मणि षष्ठी। श्रेयसि जागरूकः तत्कल्याणे सावधानः जागर्त्तेरूकः ॥२२॥ ज० म०

आयोधने इत्यादि। मुनिः क्षणदाचराणां राक्षसानां बधाय हिंसार्थं रामाय अस्त्रजातं ददौ। कीदृशम् आयोधने युद्धे स्थायुकं स्थितिशीलं जयावहत्वात् शृस्थाभूकमिति उकः, यनङ्णिदिति यन्। अमोघम् अव्यर्थं तस्मै कीदृशाय अभ्यर्णः समीपवर्ती महानाहवः युद्धं यस्य अभ्यर्णेति अभिपूर्वस्यार्देतेः क्रान्तरूपं क्षुब्धवाढेति निपातः। आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन् इति आहवः अभिधानाज्जिः। कीदृशो रामस्य साधूनां वा श्रेयसि कल्याणे जागरूकः सावधानः जागृयङन्तेति जागर्त्तेरूकः। आयुध्यन्तेऽस्मिन् योद्धार इत्यायोधनम् आधारेऽनट्। हन्तेः कभाविऽमौ इत्यनि कृते हनबधष्टीव्यलीति बधादेशः। "समूहार्थस्य जातस्य चवर्गादित्वमीरित"-मिति विश्वः ॥२२॥ भ०

तमित्यादि। विद्यामस्त्रजातञ्चादाय यज्ञकर्मणि विघ्नोपशमनार्थं वने यान्तं रामं रात्रिचरी राक्षसी ताड़काख्या ताड़-

जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रस्तां ताड़काख्यां निजघान रामः॥२३॥
अथालुलोके हुतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम्।

काभिधाना डुढौके ढौकते स्म। ढौकतेरात्मनेपदिनो लिटि रूपम्। ताञ्च रामो निजघान निहतवान्। विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी राक्षसोऽपि जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं भासनशीलम् अस्त्रं येनेति बहुव्रीहिः। विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति कर्मणि दृशिविदोः साकल्य इति णमुल्॥२६॥ ज० म०

तमित्यादि। वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरी डुढौके प्राप्तवती ढौकङ् गत्यां कृभ्वस्वधेति खेरौकारस्य ऋस्व उकारः। रात्रौ चरतीति पचादित्वादच् ततो नदादित्वाद्ङीप्। कीदृशी विप्रदर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्नो यया घात इति हन्तेर्घञन्तस्य रूपं, यत्न इति स्वपरक्षेति यतेर्नङ्। जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दीप्तमस्त्रं येन स रामः तां ताड़कानाम्नीं रात्रिचरीं निजघान। भासृङ् दीप्तौ भिञ्जात्रभन्ज इति घुरः। विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति चणम्, वाभीक्ष्ण्ये इत्यत्र योगविभागाच्चणम्। यद्वा विप्राणां दर्शी दर्शनं यस्मात् रामस्य विशेषणम्। एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां पूर्वं दर्शनं नासीत् रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यज्यते। जिघांसुं वेत्तीति ढात् षण् पचादित्वादच् वा, द्वयमपि रामस्य विशेषणम्॥२३॥ भ०

अथेत्यादि। अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्टवान्। कथम्भूतं हुतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम्। हुतश्चासौ धूमकेतुरग्निश्च हुतधूमकेतुः तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृद्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपो-

तपोवनं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरच्चारुपतत्त्रिशिञ्जम् ॥२४॥

क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्रा विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।
नंनम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः॥२५॥

वनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वी शोभना पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र शिजि अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं त्रायन्ते इति पतत्राणि पक्षाः आतोऽनुपसर्गे कः । तानि येषां सन्तीति पतत्त्रिणः । पतङ्गशिञ्जमिति पाठान्तरम् ॥२४॥ जं० मं०

अथेत्यादि । ताड़कावधानन्तरं रामस्तपोवनम् आलुलोके लोकयाञ्चक्रे । कीदृशं हुतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदञ्जनं तेन स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा यत्र तथा । "धूमकेतुः, स्मृतो वह्नावुत्पातग्रहभेदयो"रिति विश्वः । प्राध्ययनेन प्रकृष्टाध्ययनेन अभिभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारूणां पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा अस्फुटशब्दो यत्र शिजि ल किञ्चस्फुटध्वनौ सेमन्तात्सरीरिति ङः स्त्रीत्वञ्च, अमरकोषे तु "भूषणानान्तु शिञ्जितम्" इत्युपलक्षणम् ॥२४॥ मं०

क्षुद्रानित्यादि । तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानां मित्रभावात् क्षुद्रानितरानपि हरिणान् मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः । क्षुद्यन्ते इति क्षुद्राः स्फायितञ्चीत्यादिना औणादिको रक्, लिट्यन्यतरस्यामिति अदेर्घस्लृ गमहनेत्युपधालोपः, खरि चेति चर्त्वं, शासिवसीत्यादिना षत्वम् । पक्षिगणैः समन्तात् सर्वत्र विरुद्धैरपि काकोलूकादिभिः परस्परं विशश्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्चपलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म । फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलं दातुमिच्छ-

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमाल्यैरातिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्याः।
प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं तावासनादि क्षितिपालपुत्त्रौ ॥२६॥

येव नंनम्यमानाः अत्यर्थं नमन्त्यः दातुमिच्छा दित्सा ददातेः सन् सनिमीमेत्यादिना इस्, अत्र लोपोऽभ्यासस्येति अभ्यास-लोपश्च। यस्येत्यादिना सकारस्य तकारः, अप्रत्ययादित्यकार-प्रत्ययः। फलानां दित्सेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृद्योगे समासः। नंनम्यमाना इति नमेर्यङि नुगतोऽनुनासिकेति नुक्, यङन्ताच्छानच् आने मुक् ॥२५॥ ज० म०

क्षुद्रानित्यादि। तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरिणान् न जक्षुः अदु लौ भक्षे घ्यां वेति घसादेशः, हनगमि-त्युङ्लोपः। झपभसोरिति घस्य कः, क्षिलादिति षः। पक्षि-गणैः समन्तात् सर्वतो विशश्वसे तपःप्रभावात् नित्यविरोध-स्याप्यभावात् भावे ठो। विलोलाश्चञ्चला लताश्चकाशिरे काश्टङ्युतौ, फलानि दित्सयेव नंनम्यमाना अतिशयेन नताः नमेर्यङन्तस्योऽमजपजभेति खेर्नन्। फलभारनतानामुत्प्रेक्षेयम्। दातुमिच्छा दित्सा दाञः सनि मिमीमादेतोस् खिलोपश्च सस्यरे इति तः संस्यादः स्त्रियामाप् ॥२५॥ भ०

अपूपुजन्नित्यादि। वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरा-दिभिः अपूपुजन् पूजितवन्तः तौ क्षितिपालपुत्त्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् वनवासीति शयवासेत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुक् पूजेः स्वार्थिकण्यन्तस्य णौ चङि ह्रस्वः। दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः। विष्टरमासनम् वृक्षासनयोर्विष्टर इति निपातनात्। पाद्यं पादार्थमुदकम् पादार्घाभ्यामिति यत् तदर्थत्वात् पद्भावाभावः। माल्यानि कुसुमानि मालायां साधुरिति यत्। आतिथ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम्

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

अतिथेर्जनैः, तत्र निष्णाः कुशलाः निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति षत्वम् । तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्मणौ तदासनादि प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् तसस्ताम् ग्रहोलिटि इति दीर्घः षत्वष्टुत्वे । मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥२६॥ ज० म०

अपूपुजन्नित्यादि । वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टर-पाद्यमाल्यैरपूपुजन् अर्थात् रामलक्ष्मणौ पूजक्जे टौ, णिश्रो-त्यङ्, जग्ङुग्ङः स्व इति स्वः, खेः सन्वदित्यादिना खेर्घः । विष्टरम् आसनं वेत्रो नाम्नोति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वम् । वृक्षासनयोर्विष्टर इति क्रमदीश्वरः । "आसने कुशमुष्टौ च विष्टर" इति विश्वः । "विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्" इत्यमरः । पादार्थं जलं पाद्यं विकारसंघेति ष्णरः । "पाद्यं पादाय वारिणी"त्यमरः । मालैव माल्यं स्वार्थे ष्णरः, मालायां साधूनि माल्यानि कुसुमानि वा । किम्भूताः आतिथ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् अतिथिवब्दात् तादर्थ्ये ष्णरः, स्वार्थे ष्णर इति केचित् । "क्रमादातिथ्यातिथेये ह्यतिथ्य-र्थेऽत्र साधुनि" इत्यमरः । वस्तुतस्तु आतिथ्यशब्देन अतिथि-सेवनमुच्यते तत्र निष्णाः कुशलाः । नदीस्नातिनिस्नात्योर्दाक्ष्ये इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वाद्वा षत्वम् । निनदीभ्यां स्नः कौशले इति षत्वविधायक क्रमदीश्वरसूत्रम् । क्षितिपा-लस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण सहितम् आसनादि प्रत्य-ग्रहीष्टां त्यां सिः, ग्रहेरिमो घोऽव्यामिति घः, क्विलादिति षः, ष्टुभिरिति तस्य टः ॥२६॥ भ०

दैत्येत्यादि । दितेरपत्यानि दैत्याः दित्यादित्येत्यादिना

हवींषि सम्प्रत्यपि रक्षतं तौ तपोधनैरित्थमभाषिषाताम् ॥२७॥

ण्यः, तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्त्त-व्यतालक्षणं दोर्भिर्भुजैः युवामवोढम् ऊढवन्तौ नरनारायणौ युवामित्युक्तौ। त्वञ्च त्वञ्चेति एकशेषः। अवोढमिति वहेर्लुङ् थसस्तम्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, सिज्लोपः, सहिवहोरित्योत्वं ढत्वष्टुत्वढलोपः, दोरिति दमेर्डोसित्यौणादिको डोस्। हवींषि होतव्यानि सम्प्रत्यपि रक्षतम् अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिरित्यौणादिक इसिः। राक्षसैः उपहन्यमानानि रक्षतं प्रार्थनायां लोट्। थपथसस्तम्। इत्थमिति इदमस्थमुः। अने-नोक्तप्रकारेण तपोधनैस्तप एव धनं येषामिति आभाषिषा-ताम् अभिहितौ भाषतेः कर्मणि लुङ् सिजिटौ ॥२७॥ ज०म०

दैत्येत्यादि। तप एव धनं येषां तैस्तपोधनैस्तपस्विभिस्तौ रामलक्ष्मणौ इत्थमभाषिषातां भाषृङ वाचीति कर्मणि टो। इद प्रकारम् इत्थं निपातनात्। किं तदित्याह युवां भुवनस्य भारं परिरक्षणं दोर्भिर्भुजैः अवोढं वहेर्थ्यास्तं, झलस्थादिति सेर्लुक्, हो ढो भाविति हस्य ढः, ढभात्तथोरिति तस्य धः, ष्टुभिरित्या-दिना धस्य ढः, सहवहोऽदोढि इत्योत्वं ढ्रोढ्रोति ढस्य लोपः। कीदृशस्य दैत्याभिभूतस्य अतएव मग्नस्य नष्टप्रायस्य दिते-रपत्यानि दैत्याः वाह्नाद्यत इत्यादिना गर्गादित्वात् ण्यः, मस्जेरौदित्त्वात् सूल्याद्योरित्यादिना क्तस्य नः, स्यादेः सलोप इत्यनेन सलोपः। चजोः कगाविति सूत्रे अनिम् यन्नाङ्गयज इति कृते ये अनिम्धातवस्तेषां चजोः कगौ स्याताम् इति सर्वं सङ्गतं भवति। तथापि यतोऽसेम इति कृतं, चजोर्घिति क्ते च परे चजोः कगौ भवत इति सूचनार्थम्। तेन मग्नरुग्णभु-ग्नादयः सिध्यन्ति व्रश्चेः काङ् चेति कङ्विधानं भ्रस्जेति षङ्

तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम्।
तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः सन्धुक्ष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥२८॥

विधानर्निरासार्थं तेन सृजस्तु सृष्ट इत्यत्र षङ् विशेषविधित्वा-दिति देवोदासचक्रवर्त्तिना व्याख्यातम्। तेनैव सूत्रेण जस्य गः, मनोषादित्वाद्वा सम्प्रत्यपि हवींषि होतव्यानि राक्षसेभ्यः रक्षतं विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां गो, हुलि होमेऽदने त्वासु-सिति इम् ॥२७॥ भ०

तानित्यादि। अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान् मुनीन् प्रत्यवादीत् वदव्रजेति वृद्धिः। यथेप्सितं यथाभिमतम् आप्नोतेः आप्ज्ञप्टधामीदितीत्त्वम् अभ्यासलोपश्च सनन्तात् कर्मणि निष्ठा। धर्मादनपेतं धर्म्यं यागादि कर्म प्रस्तुत प्रारभध्वम् प्रपूर्वस्तौतिः प्रारम्भे वर्त्तते तस्मान्निमन्त्रणे नियोग-करणे लोट् थस्य तः शपो लुक्। तपांसि मरुत इव तैः तपोमरुद्भिः भवतां तपोमरुद्भिः नोऽस्माकं बहुवचनस्य वस्नसा-विति नसादेशः। शराग्निः शरोऽग्निरिव सन्धुक्ष्यतां दोप्यताम् धुक्षधिक्ष सन्दोपनक्लेदनजीवनेषु तस्मात्कर्मणि लोट्। अरि-समिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु समिध्यते एभिरिति समिन्धनानि करणे ल्युट्। अरयः समिन्धनानीव ॥२८॥ ज० म०

तानित्यादि। अथ तद्वचनानन्तरं रघोरपत्यं रामोऽपि तान् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् वदेर्ष्यां सौ व्रजवदेति वृिः। यूयं यथेप्सितं धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत आरभध्वं विधिनिमन्त्रणेति विधौ गो, लुगङ्गरोऽप इत्यदादित्वात् शपो लुक्। आपलृनीकि-व्यापने सनि ज्ञपर्द्धापामोर्य्य इतीखिलोपौ। भवतां तपोवायु-भिर्नोऽस्माकं शराग्निः अरिसमिन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु सन्धुक्ष्यतां धुक्षङ् सन्दीपने समर्थनाशिषोर्गीति आशिषि कर्मणि गो।

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रक्लृप्तैस्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत्।
दक्षिण्यदिष्टं क्रतमार्त्विजीनैस्त्वद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत्॥२९॥

तपांसि मरुत इव शरोऽग्निरिव अरयः। समिन्धनानीव इति व्याघ्रादिभिस्तद्गुणस्तुल्यस्येति समास इति क्रमदीश्वरादयः स्वमते इवादेर्द्योतकत्वात् एकार्थताऽस्त्येव। अविशेषणस्यास्मदो बहुत्वमेकत्वद्वित्वयोर्विकल्पे नेति पाणिन्यादयः। स्वमते क्वइवान्नेकद्विबहुष्वेकश इति सूत्रे एकद्विबहुत्वविवक्षया साक्षात्सम्बन्धेन परम्परासम्बन्धेन वेति व्याख्यानादत्रात्मगुणानां बहुत्वेनैव बहुजनसाध्यकार्य्यकारित्वात् द्वित्वे बहुत्वम्॥२८॥ भ०

प्रत्वित्यादि। ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म यागक्रियां प्रतुष्टुवुः यथावत् यथाविधि प्रारब्धवन्तः। यज्ञियैः यज्ञकर्मार्हैः द्रव्यगणैः प्रक्लृप्तैः मिलितैः। क्लृपो रो लः। दक्षिणामर्हन्तीति दक्षिण्याः महामुनयः कडङ्करदक्षिणाच्छचेति चकाराद्यत्, तैर्दिष्टमुक्तम् क्रतमार्त्त्विजीनैः ऋत्विक्कर्मार्हैरनुष्ठितम्। ऋत्विजश्च ब्रह्मादयः षोड़श पठिताः। तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिं गच्छत् यातुधानैः राक्षसैः चिचिते ज्ञातं चितौ संज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि लिट्। यज्ञियैरार्त्विजीनैरिति यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति तत्कर्मार्हतीति॥२९॥ ज० म०

प्रतुष्टुवुरित्यादि। ततो रामवचनानन्तरं ते मुनयो द्रव्यगणैः स्रुवादिभिः करणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः आरब्धवन्तः। किम्भूतैः प्रक्लृप्तैर्विरचितैः क्लृपः क्लृपोऽकृपादाविति क्लृपादेशः। यज्ञियैः यजेः स्वपरचकृषयतीति नङ्जिनिषेधश्च। यज्ञाय साधवो यज्ञिया ढघेकादिति इयः। तत् कर्म यातुधानैराक्षसैश्चिचिते ज्ञातं चितौ संज्ञाने कर्मणि ठो। कीदृशं दक्षिण्यदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति ढघेकादिति ण्यः,

आपिङ्गरूक्षोर्द्ध्वशिरस्यबालैः शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्नैः।
ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः॥३०॥

तस्यानित्यत्वविवक्षया न वृद्धिः। दक्षिणया ब्रह्मत्वेनारोपिता मुनयः तैरिष्टम् आर्त्विजीनैः ऋत्विक्कर्मार्हैः कृतम्। ऋतौ यजतीति क्विप् ग्रहस्वपेति जिः। ऋत्विजः कर्म आर्त्विजं कर्मार्थे विकार-संघेत्यादिना णः। तदर्हतीति ढवेकादित्यादिना णीनः। ऋत्विक्शब्दात् स्वार्थे णीनो वा प्रसपदृद्धिं गच्छत्॥२९॥ भ०

आपिङ्गेत्यादि। ततः कर्मप्रवर्त्तनादनन्तरम् क्षपाटैः निशाचरैः अटन्तीत्यटाः पचाद्यच्। क्षपायामटा इति सप्तमी-तियोगविभागात् समासः। खमाकाशमानशे व्याप्तम्। अश्नोतेः कर्मणि लिट् अश्नोतेश्चेति नुट्। शिरसि जाताः शिरस्याः शरीरावयवाद्यत्। आपिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्यु-दिव रूक्षाः सूक्ष्माः ऊर्द्ध्वशिरस्या बाला येषां तैः। अन्यो-ऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम् अमङ्गलबाला इत्यर्थः। शिराः सन्ति यासामिति पामादित्वादातो लजन्यतर-स्यामिति लच्। शिराला जङ्घा येषां तैः गिरिकूटदघ्नैर्गिरिकूट-प्रमाणैः प्रमाणे द्वयसज्जिति दघ्नच्। पृथूनि विस्तीर्णानि पिङ्ग-लानि चाक्षीणि येषां तैः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। प्रावृषेण्यैरिवेति प्रावृष एण्यः। अब्दैर्मेघैः कृष्णसाधर्म्यात्। अपो ददतीति अब्दाः। चकारः पादपूरणार्थः॥३०॥ ज० म०

आपिङ्गेत्यादि। ततस्तज्ज्ञानानन्तरं क्षपाटैः राक्षसैः खम् आकाशम् आनशे व्याप्तम्। अशूङ्व्याप्तिसंहत्योःकर्मणि ठो स्यान्तादिति खेरान्। कोट्टशैः आपिङ्गा ईषत्कपिला रूक्षा ऊर्द्ध्वाः शिरस्याः शिरसि भवाः केशा येषां शिरस्यग्रहणं श्रवणकुण्डलादिवत् तदा रूढिप्रतिपत्त्यर्थम्। शिरस्यबस्त्रैरिति

अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टिरुदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।
तान् लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो जघान शुद्धेषुरमन्दकर्षी ॥३१॥

क्वचित् पाठः । शिरा नाड़ी तया व्याप्ता जङ्घा येषां शिराशब्दात् गोत्वणमिश्चेत्यादिना चूडादित्वान्नः । गिरिकूटदघ्नैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः दघ्नमात्रद्वयसन्मानै इति दघ्नः । पृथूनि पिङ्गलानि च अक्षीणि येषां, सक्थ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे इति बहुव्रीहौ षः । प्रावृषिजैर्वर्षाकालीनैः अब्दैर्मेघैरिव प्रावृष एण्यो भवार्थे अभिधानात् । अपो ददातीत्यब्दः आदन्तात् हनजतादिति डः । न केवलं शिचिति चानशे च इति चार्थः । पादपूरणे चेति केचित् ॥३०॥ भ०

अधीत्यादि । तान् क्षपाटान् गगनस्थान् लक्ष्मणो जघान हतवान् । कीदृशः अधिज्यचापः अध्यारूढा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य चापस्य तदधिज्यम् प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः । अधिज्यं चापो यस्य लक्ष्मणस्य । स्थिरो निश्चलो बाहुर्मुष्टिश्च यस्य । उदञ्चिते उत्क्षिप्ते अक्षिणी येन स उदञ्चिताक्षः, आकाशस्थापितदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोरुर्येन सोऽञ्चितदक्षिणोरुः अञ्चेः पूजायामितीटोऽनुत्पन्नत्वात् एयन्तस्य रूपम्, न चात्र पूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव अनुषङ्गलोपोऽपि न भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । समन्तात् नता वामजङ्घा यस्य स सन्नतवामजङ्घः । शुद्धेषुः निशितवाणः अमन्दमत्यन्तं क्रष्टुं शीलमस्यासावमन्दकर्षी कर्णान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥३१॥ ज० म०

अधिज्येत्यादि । लक्ष्मणस्तान् राक्षसान् जघान । कीदृशः अधिरूढ़ा ज्या गुणो यत्र तादृशश्चापो यस्य । स्थिरो निश्चलो दृढ़ो वा बाहुर्मुष्टिर्यस्य स लक्ष्मणः दर्शनार्थम् उदञ्चिते ऊर्द्ध्व सु-

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं रामोऽपि मायाचणमस्रचुञ्चुः।
स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥३२॥

खार्पिते अक्षिणी येन आकाशलक्ष्यदृष्टिरित्यर्थः। अञ्चितः सङ्कुचितो दक्षिणोरुर्येन अलोपेऽपि स्थानिवद्भावात् नाञ्चेर्न लोपः। सन्नता वामजङ्घा यस्य मुष्टौ निहितः इषुर्यस्य अमन्दं यथा स्यात्तथा धनुः कर्षतीति ग्रहादित्वात् णिन् कष्टुं शील-मस्येति परे ॥३१॥ भ०

गाधेयेत्यादि। गाधेरपत्यं गाधेयो विश्वामित्रः द्व्यच इत्यनुवर्त्तमाने इतश्चानिञ इति ढक्। तेन दिष्टं कथितं मारीचं नाम राक्षसं रामो जगाद गदितवान्। रसन्तम् विरसमश्राव्य-मिति क्रियाविशेषणम्। मायाचणं मायया वित्तम् अस्त्रचुञ्चुः अस्त्रैः प्रतीतो रामः। तेन वित्तश्चुञ्चुचणपाविति। स्थास्नुं रणे स्थितिशीलं तस्य सेनापतित्वात्। स्मेरमुखः चित्तस्याक्षोभा-दीषद्धसनशीलवदनः नमिकम्पीत्यादिना रः। उच्चैस्तरां जगादेति क्रियाविशेषणम्। वचनं वक्ष्यमाणं महार्थं प्रधानं ब्रुविशासीत्यत्र ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता। मारीचं वचनञ्च ॥३२॥ ज० म०

गाधेयेत्यादि। रामः अपिशब्दात् लक्ष्मणोऽपि महार्थमु-च्चैर्वचनं मारीचं जगाद। याच्ञार्थदुहेति सूत्रे ब्रुवीत्यर्थस्य ग्रहणं तेन द्विकर्मकत्वं पचादित्वाद्वा। कीदृशं मारीचं गाधे-येन विश्वामित्रेण दिष्टं कथितं गाधेरपत्यार्थे बाह्वाद्यत इत्यनेन अत्रादित्वात् ष्णेयः। विरसं कठोरं यथा स्यात्तथा रसन्तं शब्दायमानं मायया ख्यातं मायाचणं वित्ते चुञ्चुचणाविति चणः। रणे स्थास्नुं स्थितिशीलं ग्लाम्नास्था

आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात्?
॥३३॥

इति स्रु:। रामः कीदृशः अस्त्रचुञ्चुः अस्त्रेण ख्यातः स्मेर-मीषद्धसनशीलं मुखमस्य हिंसदीपकम्पे ति र: ॥३२॥ भ०

आत्मे त्यादि। नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानम् बिभर्षि पुष्णासि नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः। स त्वमात्मम्भरिः आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनां तान् फलेग्रहीन् फलाशिनो मुनीन् हंसि मारयसि शपो लुक् फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति निपातितौ। श्वो भवितारः शौव-स्तिकाः श्वसस्तुट्चेति ठञ् तुडागमश्च। द्वारादित्वादैजागमः। शौवस्तिकत्वं तद्येषां विभवा न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिक-वृत्तीनां कस्मान्न दयसे न रक्षसि? अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी ॥३३॥ ज० म०

आत्मम्भरिरित्यादि। त्वं वनस्पतीनां फलेग्रहीन् मुनीन् हंसि फलानि गृह्णन्ति तन्मात्रभोजित्वेन स्वीकुर्वन्तीति सक्रत् स्तम्भानित्यादिना इप्रत्ययः। फले इति सूत्रे निर्देशादेत्वम्। वनस्पतीनां मध्ये फलेग्रहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयसीति केचित्। त्वं कीदृशः नराणां पिशितैर्मांसैरात्मम्भरिः आत्मान-मेव विभर्त्तीति कुच्यात्मोदराद्भः खिरिति खिः। खित्यव्याजेति मन्। येषां विभवाः सम्पदः शौवस्तिकत्वं भाविदिनस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे समार्थेनेति कर्मणि षो श्वोभवः शौवस्तिकः श्वसो भवार्थेति कस्माभिधानात् कणि मनोषादि-त्वात् त्यागमः द्वारम्भरेति डम् णित्ते व्रिरिति व्रिः। तत्वौ भावे इति त्वम्। देवीदासचक्रवर्त्ती तु श्वस्तेकतेश्वस्तिकः तित्रञ गत्यां

अद्मो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
धर्मो ह्ययं दाशरथे ! निजो नो नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥३४॥

इजुङ्त्वात् कृगृह्नाप्रीति कः, ततः स्वार्थे ष्णः । अन्यत् पूर्ववदित्याह ॥३३॥ भ०

अद्म इत्यादि । राक्षसः प्राह द्विजान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अद्मः भक्षयामः,देवयजीन् देवान् यजन्ति,आराधयन्ति ये तान् निहन्मःअच इरित्यनुवर्त्तमाने खनीत्यादिषु ऊह्यमानेषु औणादिकेषु सूत्रेषु यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि नायजेरिःप्रकृतेस्र तदूह्यमितिवचनात् । जासिनिप्रहणेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्य्यस्तग्रहणात् षष्ठी प्राप्तापि न भवति । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वात् । पुरं नगरं प्रेतनराणां मृतनराणाम् अधिवासमवस्थानं कुर्मः । नित्यहननेन श्मशानतुल्यम् इत्यर्थः। कस्मादेवमित्याह धर्म इति । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः अत इञ्, हे दाशरथे ! हि यस्मादर्थे वर्त्तते यस्मादयं धर्मः आचारः निजो नित्यः न इत्यस्माकं वेदविरुद्ध इति चेत् नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मध्यमपदलोपी समासः । यद् ब्राह्मणानाम् उक्तमनुष्ठानं तत्र वयं नैवाधिकृता इत्यर्थः । अधिपूर्वात् करोतेः कर्मणि लुङ् स्यसिजित्यादिना चिण्वदिच् ॥ ३४ ॥ ज० म०

अद्म इत्यादि । पूर्वापरपरामर्षात् मारीचप्रत्युत्तरमिदम् । वयं द्विजान् अद्मः भक्षयामः, देवयजीन् देवपूजकान् निहन्मः। अहेरिनोर्मोऽव्यां व्रजेर्वदेरित्यादिनिर्देशात् सर्वधातुभ्य इप्रत्ययः स्यादिति सूचितं तेन यजिरिति सिद्धं वातप्रमीवत् दीर्घान्तोऽयमित्येके । पुरं मृतमनुष्याधिवासं श्मशानतुल्यं कुर्मः कुरुक्लोपोऽमो इति तत्र उपो लोपः हनोऽहनो रे इत्युकारः । हे दाश-

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः।
ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥३५॥

वयं ! हि यस्मात् अयमेव अस्माकं निजो नित्यो धर्मः स्वभावः आचारो वा। "धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः" इत्यमरः। वेदवृत्ते वेदविहिते कर्मणि नैव अध्यकारिष्महि वयं नाधिकृताः विधात्रा इत्यर्थः। कर्मणि टौ, हनग्रहदृशश्च इति मिण् ॥३४॥ भ०

धर्म इत्यादि। रामः प्राह हे राक्षस ! रक्ष एव राक्षसः प्रज्ञादित्वादण्। स्वार्थिकाः प्रत्यया लिङ्गवचनानि अतिवर्त्तन्ते इति पुंलिङ्गता। तवायं पूर्वोक्तः पराभिद्रोहलक्षणो धर्मोऽस्तीति सत्यमेतत्। किन्तु ममापि रामस्य अन्यो धर्मोऽशिष्टनिग्रहलक्षणो व्यतिस्ते व्यतिभवते इदमुक्तं भवति यद्यप्येवम्प्रकारस्त्वद्धर्मो भविष्यति तथापीदानीमेव या त्वद्धर्मेण विद्यमानतया निष्पाद्या सा अस्मद्धर्मेणेव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते। ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमितर इति धर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्तेः कर्मव्यतीहारे लङ्। तथाहि यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियां करोति स तत्क्रियाकारोल्युपचारात् लोक उच्यते। येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम्। नेर्गदेत्यादिना णत्वं, जासिनीत्यादिना कर्मणि षष्ठी। तथा कथं तव धर्म इतिचेदाह राजन्यवृत्तिरिति क्षत्त्रियवृत्तिः, ततो राज्ञोऽपत्यं राजश्वशुराद्यत् ये चेति प्रकृतिभावः। धृतं कार्मुकम् इषवश्च येन सः। यतः अहं राजन्यवृत्तिः, ततोऽहं धृतकार्मुकेषुरिति। धृतकार्मुकेष्विति पाठान्तरम्। क्व राजन्यवृत्तिः सायुधेष्वित्यर्थः ॥३५॥ ज० म०

इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारं प्रचक्रतूरामनिशाविहारी।
तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ वाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्यत्॥३६॥

धर्म इत्यादि। रामवाक्यमिदम्। हे राक्षस! तव अयं धर्मोऽस्तीति सत्यं रक्षःशब्दात् विकारसङ्घेत्यादिना स्वार्थे ष्णः। त्रैलोक्यमित्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति सूचितं, तेन पुंस्त्वम्। किन्तु ममापि अन्यो धर्मों व्यतिस्ते अस्तेर्व्यतीहारे गतिहिंसेति मं, लोपोऽस्त्यसोरित्यकारलोपः। यथा तव हिंसारूपो धर्मोऽस्ति तथा मम हिंसकहिंसाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः। धर्मं प्रकाशयति येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विषस्ते तव प्रणिहन्मि कर्मणि षी, प्राग्वन्नो ण इति णत्वम्। कुतस्तेऽयं धर्म इत्याह यतो राजन्यानां वृत्तिः धृतं कार्म्मुकमिषुश्च यत्र तथा भवति क्षत्रियाणां धनुर्वाणधारित्वं हिंसनाशार्थमेव। राजन्येति मन्वजानित्यादिना नलोपनिषेधः॥३५॥ भ०

इत्थमित्यादि। इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रवादो अन्योन्याभिघातो यत्र सम्प्रहारे तं सम्प्रहारं परस्पराभिभवलक्षणं प्रकृतवन्तौ। युधि रणभूमौ युध्यन्ते अस्यामिति सम्पदादित्वादधिकरणे क्विप्। रामनिशाविहारी रामो निशाविहारी निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः, निशायां विहारो यस्येति समासः। अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो रक्षः मारीचं बाणेन तत्सम्बन्धिनि सत्यपि तृणाय मत्वा तृणमपि नावमत्यमन्यकर्मण्यनादर इति चतुर्थी। तत्र प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् इह माभूत् तृणं मत्वेति प्रधनात् संग्रामात् निरास्यत् अपनीतवान्॥३६॥ ज० म०

इत्थमित्यादि। उक्तप्रकारं प्रवादं तदनन्तरं युधि युद्धे

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव।
निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च भूयो बभाषे मुनिना कुमारः॥३७॥

सम्प्रहारं रामनिशाविहारी प्रचक्रतुः। निशायां विहारोऽस्येति निशाविहारी मारीचः, सम्यक् प्रहारः यस्मात् इति सम्प्रहारं प्रवादविशेषणमित्येके। अथ रघुनन्दनो रामः मारीचं तृणाय मत्वा बाणेन प्रधनात् युद्धात् निरास्थत् गत्यर्थमन्यटे इति चौ, तृणोपमानेनैवावज्ञा गम्यते तेन तृणादेव चतुर्थी॥३६॥भ०

जग्मुरित्यादि। यागविघ्नकारिषु निरस्तेषु द्विजानां मानसानि मनांस्येव मानसानि प्रज्ञादित्वादण्। प्रसादम् अव्याकुलत्वं जग्मुः गतानि गमहनेत्युपधालोपः। द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षणशीला बभूव भवति स्म लषपतपदेत्यादिना उकञ्, नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः। निर्व्याजं निर्विघ्नं इज्या यागः व्रजयजोर्भावे क्यप्। ववृते वृत्तः लिट्। भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अकृतदारकर्मत्वात् वचो वक्ष्यमाणं वभाषे कर्मणि लिट्, ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारस्य॥३७॥ ज० म०

जग्मुरित्यादि। शत्रुवधात् द्विजानां मानसानि प्रसादम् अव्याकुलत्वं जग्मुः हनगमित्यङ्लोपः। द्यौः स्वर्गः पुष्पस्य चयं समूहं वर्षुका बभूव। वर्षतीति वर्षुका वृषेः शृस्थाभूकमगमेति उकः, ढवे कृतोति सूत्रे उकवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी। निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा मुनीनां इज्या यज्ञो ववृते निष्पन्ना यजेः शोव्रजेति क्यप् स्त्रियाम्। मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामः भूयः पुनरपि बभाषे ब्रुवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं, कुमारत्वकेली पचादित्वादन्। "कुमारो बालके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके" इति विश्वः॥३७॥ भ०

महीय्यमाना भवतातिमात्रं सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण।
दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया ह्रिणीयते वीरवती न भूमिः॥६८॥

महीत्यादि। भवता भूमिः पृथिवी महीय्यमाना पूज्यमाना अतिमात्रं सुष्ठु सम्यक् पालनाद्दिवोऽपि स्वर्गस्य न ह्रिणीयते न लज्जते किन्तु प्रतिस्पर्द्धते इति भावः। ह्रिणी महीङिति कण्ड्वादिपाठाद्यक् ङित्वात्तङ् अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषक भवतीति महीयशब्दात्कर्मणि लकारः शानच् यक् अतो लोपः मुक् महीय्यमानेति रूपम्। सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र ये घस्मराः अदनशीलाः राक्षसाः सृघस्यदः क्मरच्, तेषां जित्वरेण जयशीलेन भवता इण्नशजीत्यादिना क्वरप्। वज्रायुधभूषणायाः शक्र एवालङ्कारो यस्या दिवः वीरवती त्वद्विधो वीरो यस्यां भूमाविति ॥३८॥ ज० म०

महीय्येत्यादि। भूमिर्दिवोऽपि स्वर्गादपि न ह्रिणीयते न लज्जते तामपि स्पर्द्धते इत्यर्थः, यतो भवता अतिमात्रम् अतिशयेन वीरवती प्रशस्तवीरान्विता अतएव लोकैर्महीय्यमाना पूज्यमाना महीङ् वृद्धिपूजनयोः ह्रिणीङ् लज्जायाम् आभ्यां कण्ड्वादित्वात् नमस्तपोवरिव इत्यादिना क्यः कीदृशेन भवता सुराध्वरे देवानां यज्ञे घस्मराणां बहुभक्षणशीलानां राक्षसानां जित्वरेण सृघसीभक्षे इत्यस्मात् घसस्दः क्मर इति क्मरः, क्वरप् सृजीणेति जिः क्वरप्, स्वस्य तन् पितीत्यनेन तन्। दिवः कीदृश्याः वज्रमायुधमस्येति वज्रायुधः इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः इन्द्रो यथा दिवः परिपालकस्तथा त्वं भूमेरिति भावः। आयुध्यतेऽनेनेति आयुधम् इगुपधात् कृगृज्ञाप्रीजुड इति

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्थे जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे येनैष भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥३९॥
इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्जिहन्मैथिलयज्ञभूमिम् ।

कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः। कृञोः कभावे इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तिः ॥३८॥ भ०

संक्षेपेण स्तुतिमाह बलिरित्यादि। येन भवता बलिर्बबन्धे बद्धः, जलधिर्ममन्थे मथितः, मन्दरं दोर्भिर्गृहीत्वा। मन्थ-विलोडन इत्यस्य रूपम्, संयोगान्तत्वाल्लिटोऽकित्त्वे अनुनासिकलोपो न भवति। जह्रे अमृतम् स्त्रीरूपधारिणा। दैत्यबलं विजिग्ये विजितमनेकधा। सन्लिटोर्जेरिति कुत्वम् एरनेकाच इति यणादेशः। तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी ऊहे उद्धृता वराहरूपिणा। वहियजादित्वात् सम्प्रसारणम्। तस्य भवत एष भारो मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुर्नभवति सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥३९॥ ज० म०

बलिरित्यादि। येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरो बबन्धे बद्धः, जलधिः समुद्रो ममन्थे मथितः। मन्थेः स्यात्ष्यापित्किद्देति किदभावपक्षे उङो लोपाभावः। स्त्रीरूपेण असुरगृहीतममृतं जह्रे हृतं, दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः जेर्गिःसन्ल्योः शुध्योरखचौति यत्वम्। कल्पान्ते प्रलयकाले दुःस्था जलप्लाविता वसुधा पृथिवी वराहरूपेण ऊहे उद्धृता। सर्वत्र कर्मणि ठो। वहियजादित्वात् व्यथग्रहेति खेर्जिः, ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः। दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्था हनजनादिति डः, खसयुक्तप्रासिविसर्गस्य वा लोपो मनीषादित्वात्। तस्य भवत एष भारो मुनिरक्षणरूपो नातिगुरुर्भवति ॥३९॥ भ०

इतीत्यादि। इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं हितञ्च

रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन्
॥ ४० ॥

ब्रुवाणः अभिदधानः लक्षणहेत्वोरिति शानच् । मुनिः प्रीतमनाः मखान्ते यज्ञावसाने तं रामं मैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् गमितवान् मिथिलानां राजेति जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यत्र तस्य राजन्यपत्यवदित्यतिदेशादञ् अहिगतौ इदितो नुम् प्रयोजकव्यापारे णिच् लुङ् आट् चङि णिलोपः, द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति हितशब्दस्य द्विर्वचनम् नन्द्रा इति नकारस्य प्रतिषेधः अभ्यासकार्य्यम् आञ्जिहदिति रूपम् । राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् ग्रहेः सन् सनि ग्रहगुहोश्चेति षट्प्रतिषेधः, द्विर्वचनादिः, रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वम्, ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम्, ढत्वभष्भावौ, गकारस्य घकारः, कत्वषत्वे, पश्चात्णिच् तदन्ताद्भविष्यत्सामान्यविवक्षायां लृट्, तेन भविष्यदनद्यतने लुङ् न भवति ॥४०॥ म०

इतीत्यादि । उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना मखस्य यज्ञस्यान्ते तं रामं मैथिलस्य जनकस्य यज्ञभूमिं आञ्जिहत् प्रापयामास राज्ञां यशांसि निग्रहीतुं अभिभवितुं इच्छां कारयिष्यन् राम एव प्रयोज्यकर्त्ता । मिथिलाया राजा मैथिलः विकारसङ्घेति ष्णः अहिङ् गतौ इदितो नुण् णिः प्रेरणे णिश्रीत्यङ्, नाजन्तादेरिति स्यादौ नवद्रोऽये इति निषेधात् हिशब्दस्य द्वित्वं, खेर्झभखयेति हस्य जः, णेर्लोपः, ग्रहेः सनि नेमुगुह इतीम्निषेधः, ग्रहस्वपेति जिः, होढः झभान्तस्यादिजवार्मिति घः, षढो कः से इति ढस्य कः, किलादिति षः, सन्यङन्तो द्विः, खेरादचो लोपः, झभखयेति खेघस्य जत्वं

इतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।
जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥४१॥

ऋकारस्य अत्वञ्च ; ख्यस्येर्लान ततो जिः ततः स्यट ॥४०॥भ०

इत इत्यादि। एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव जनकाश्रमस्थं जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ ऊह वितर्के इत्यस्माद्धातोः ण्यन्तात् कर्त्तुः क्रिया-फलाविवक्षायां णिचश्चेति तङ् न भवति चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीयस्येति द्विर्वचनम् । ऊहमाह मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ देवताद्वन्द्वे इत्यानङ् तयोर्महानु-भावत्वात् सोमरसं पिपासू पातुमिच्छू न लोकेति षष्ठीप्रति-षेधः। एतावागतौ आङ् पूर्वस्येणो निष्ठायां रूपम् । किम-श्विनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसं पिपासू एताविति एवं जनम् औजिहतां सुशब्द इति पाठे एतौ सुमित्रेति पाठः। एतौ स्म मित्रेति स्मशब्दो निपातः पादपूरणार्थः ॥४१॥ ज० म०

इत इत्यादि। तौ नृसिंहौ मनुष्यश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ रूपेण सौन्दर्य्येण समस्तं जनकाश्रमस्थं जनं औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ ऊहङ् वितर्के जिः प्रेरणे जिश्रोत्यङ् नाजन्तादेरिति निषेधात् ह्रेर्द्दित्वं घोर्जोर्जेरिति ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तुः कर्मत्वम्। वितर्कमाह किमेतौ मित्रावरुणौ सूर्य्य-वरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ इतः स्म असुं देशं प्राप्तवन्तौ इण् गतौ क्तौ स्मे नातीते इति क्तो। किं वा एतौ अश्विनौ अश्वि-नीकुमारौ नासत्यदस्रौ "नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ नौ नामतो-ऽश्विनौ" इति मार्कण्डेयपुराणम्। केचित्तु स्मशब्दः पाद-पूरणे इतोऽस्मिन् देशे एतौ आगतौ आङ्पूर्वादिणः क्त इत्याहुः। मित्रश्च वरुणश्चेति द्वन्द्वे सहचरितदेवताद्वन्द्वे

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्दिदद्दैत्यपुरं पिनाकी ।
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥४२॥

पूर्वपदस्यादन्तता निपातनात् । देवोदासचक्रवर्त्ती तु एकादश इत्युदाहरता विश्वराजोऽटेत्यस्य योगविभागात् क्वचित् समासे पूर्वपदस्य दीर्घत्वं सूचितमित्याह ॥४१॥ भ०

अजिग्रहदित्यादि । येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्दिदत् हिंसितवान् अर्दः स्वार्थिकण्यन्तात् अजादेर्द्वितीयस्येति दिशब्दो द्विरुच्यते रेफस्य प्रतिषेधः । तद्धनुः तं रामं जनकः अजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुमण्ण्यन्ताच्चङि णिलोपः, णौ चङि ह्रस्वः, सन्वद्भावादित्वम्, ग्रहेश्च बुद्ध्यर्थत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य बाह्वोर्भुजयोर्बलं जिज्ञासमानो जनकः । एवम्भूतं धनुः हसन् स्मयमानो रघुनन्दनोरामः अभाङ्क्षीत् भग्नवान् भञ्जलुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, तत्र हि हल्ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥४२॥ ज० म०

अजिग्रहदित्यादि । जनको राजा तं रामं तद्धनुरजिग्रहत् ग्राहयामास धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थ इत्यन्ये, गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं, णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वः, सन्वदिति सन्वत् । येन धनुषा पिनाको शिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरं आर्दिदत् हतवान् अर्दक् बधे स्यादौनवद्रोऽयि इति निषेधात् दीर्हत्वम् । केचित्तु धनुषा प्रयोज्यकर्त्रा घातयामास इत्यर्थमाहुः । जनकः कोदृशः अस्य रामस्य बाह्वोर्बलं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छन् स्मृदृशज्ञानुज्ञेति सनन्तच्चो म, हसन् लीलयैव तद्धनुरभाङ्क्षीत् भन्जधो मोटने द्यां सिः, अनिमत्वात् व्रजवदेति व्रिः, चङिति कुङ् ॥४२॥ भ०

ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानाह्वायकान् भूमिपतेर-
योध्याम् ।
दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैर्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥४३॥

तत इत्यादि। धनुर्भङ्गादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां दुहितरं दित्सुः दातुमिच्छुः ददातेः सनि मीमेत्यादिना अच इस् द्विर्वचनम् अत्र लोप इत्यभ्यासलोपः सस्येति तत्वं सनाशंसभिक्ष उः। भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वायकान् आह्वयन्ति आकारयन्तीति कर्त्तरि ण्वुल् आतो युक् कृत्प्रयोगे भूमिपतेः कर्मणि षष्ठी। तान् अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य लङि रूपं, गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता। नद्यां स्नान्तीति नदीष्णाः सुपि स्थ इति योगविभागात्कः, आतो लोपः, निनदीभ्यां स्नातेरिति षत्वं, नदीं तरीतुं कुशलान् इत्यर्थः। पथिकान् पथि कुशलान् तत्र कुशलः पथ इति ठक्, गिरिज्ञान् यथाप्रदेशं गिरिज्ञान् इगुपधेत्यादिना कः। तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः युध्यन्ते इति योधाः पचाद्यच्। तानाहर्त्तुं क्षमैः वयसि चेत्यच्। हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्नित्यौणादिकस्तन्। म्रियन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्त्या मनुष्या दिगादेराकृतिगणत्वाद् यत्। आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुमर्त्येभ्य इति निर्द्देशः। मुखमेव मुख्यः प्रधानम् शाखादिभ्यो यः। मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः मैथिलश्चासौ मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः, जनक इत्यर्थः ॥४३॥ ज० म०

तत इत्यादि। धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासम्बन्धिमनुष्यश्रेष्ठो जनकः रामाय सुतां दित्सुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वायकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेर-

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवद् वृद्धतमोऽपि राजा।
आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिरग्लानयानो मिथिलामगच्छत्॥४४॥

यामास। तुरङ्गैः कोदृशैः योधहरैः योधान् हर्त्तुं चमैः हृञः पचादित्वादच्, वयोबोधकत्वहननार्थेऽनिति क्रमदोश्वरादयः। एतेन शीघ्रगमनं दर्शितम्। शईजहेत्यादिना तुरङ्गो निपातितः। किम्भूतान् नदीष्णान् नदीसन्तरणकुशलान् नदीस्नानिति स्नात्योर्दाच्ये इति रामानन्दसूत्रेण मणीषादित्वात् वा षत्वम्। नदीष्णो नदीस्न इति पुरुषोत्तमः। पन्थानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः, ष्णान्तात् स्वार्थे को वा। पथि कुशलः पथिक इति केचित्। गिरिं जानन्तीति गिरिज्ञाः इनजनादिति डः॥४३॥ भ०

क्षिप्रमित्यादि। आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता सूनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः सूयते इति सूनुः पुत्रः दाभाभ्यां नुरिति वर्त्तमाने सुवः किच्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः। ततोऽनन्तरमेव क्षिप्रं शीघ्रं स्फायितञ्चीत्यादिना रक्, क्रियाविशेषणञ्चैतत्। मिथिलामगच्छत् भरतशत्रुघ्नाभ्यां सहेत्यर्थादनुषक्तव्यं, गमेर्लङि इषुगमियमाच्छः। अध्वानम् अलङ्गामिनो ये तुरङ्गा अश्वाः ते अध्वन्याः अलङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे अध्वनो यत्खाविति यत्, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः। तैः साधु यातीति साधुकारिणि णिनिः। अध्वन्यतुरङ्गयायी एवञ्च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते ग्लानं ग्लानिर्यस्मिन् यानि तत् अग्लानम् अग्लानं यानं यस्य तादृशैः तुरङ्गैः सुखयानः। ग्लानेति भावे निष्ठा संयोगादेरात इति नत्वम्। वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवशब्दस्येष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः, पूर्वस्य च गुणः, पश्चात्तेन तुल्यम् इति वतिः॥४४॥ ज० म०

वृन्दिष्ठमार्चीद् वसुधाधिपानां तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम्।
सद्दङ्महान्तं सुकृताधिवासं वंहिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥४५॥

क्षिप्रमित्यादि। ततोऽनन्तरम् आख्यायकेभ्यः श्रुता सूनोः पुत्रस्य वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं शीघ्रमगच्छत्। कीदृशः अध्वन्यैस्तुरङ्गैर्यातीति ग्रहादित्वाण्णिन्, शीलार्थे णिनित्येके, आवश्यके णिन् इति केचित्। अध्वानमत्यर्थं गच्छतीति खः। अनित्यविवक्षया न टिः, मन्वजौनवर्मेति नलोपाभावः, अध्वनि कुशलोऽध्वन्यो वा। वृद्धतम इति अयमेषामतिशयेन वृद्धोऽपि यविष्ठवत् प्रकृष्टयुववत् गुणाद् वेष्ठेयसू इतीष्ठः, बाढान्तिकेति यूनो यवादेशः, जीमंश्चडिन्नेकाच इति डित्त्वात् टेर्लोपः। अम्लानमक्लिष्टं यानं यस्य ग्ले कान्तिसंचये क्तः, यत्युत्तादन्तत्वात् सूत्वाद्योरिति क्तस्य नत्वम् ॥४४॥ भ०

वृन्दिष्ठमित्यादि। तं राजानमेतमायातं जनक आर्चीत् पूजितवान् अर्चेर्लुङि रूपम्। वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं प्रशस्ततममित्यर्थः। केषां वसुधाधिपानां पृथ्वीपतीनां प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वर्त्तमानं गरिष्ठं गुरुतमं सदृक् समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानाद् दृशेः क्विप्। रूढिशब्दश्चायम्। नात्र दर्शनक्रिया विद्यते। अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः महान्तं महानुभावसदृशं मध्ये महान्तं सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् अधिवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ्, वंहिष्ठा बहुलतमा कीर्त्तिर्यस्य स वंहिष्ठकीर्त्तिः यशसा वरिष्ठं गुरुतमम्। अत्र वृन्दारकप्रियगुरुबहुलोरूणामिष्ठनि यथासङ्ख्यं प्रियस्थिरेत्यादिना वृन्दप्रगरवंहवर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥ ज० म०

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।
विवेकदृश्वत्वमगात् सुराणां तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे॥४६॥

वृन्दिष्ठमित्यादि । अर्थात् जनकस्तमागतं दशरथं आर्चीत् पूजितवान् । किम्भूतं वसुधाधिपानां राज्ञां मध्ये वृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् उपदेष्टृवत् पितृवद्वा गरिष्ठं गुरुतमं महान्तं महाशयं सुकृतानि पुण्यानि अधिवसन्त्यस्मिन्निति आधारे घञ् । यशसा वरिष्ठं उरुतमं बृहत्तममित्यर्थः । जनकः कीदृशः सदृक् अर्थात् दशरथस्य समानः इव दृश्यते योऽसाविति तदादिभवत्समानेति क्विप्, समानेदमिति सादेशः, सदृशानां महान्तमित्यन्ये । वंहिष्ठा बहुतमा कीर्त्तिर्यस्य तथा वृन्दिष्ठादौ गुणादिष्ठेयसू इतीष्ठः, वाढान्तिकेत्यादिना वृन्दारकप्रियगुरुबहुलोरूणां वृन्दप्रगरवंहवरादेशः, जोमंश्चेति डित्वात् टेर्लोपः । प्रेष्ठमित्यत्र एकाच्त्वान्न डित्त्वम् ॥ ४५ ॥ भ०

त्रिवर्गेत्यादि । तं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यमिदं बभाषे ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । किन्तद्वाक्यमित्याह असाविन्द्रो भवन्तम् एकासनमध्यासयन् आरोपयन् विवेकदृश्वत्वमगादिति सम्बन्धः । आसनस्याधिशीङित्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा, भवन्तमिति गतिबुद्धीत्यादिना आस्तेरण्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पारं गामीत्यस्मिन् वाक्ये अवारपारेत्यादिना पारशब्दात् खः, तत्र विगृहीतविपर्य्यस्तग्रहणात् त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीणमिति षष्ठीसमासः । त्रिवर्गपारीणं भवन्तं सुराणां मध्ये स चेन्द्रो विवेकदृश्वत्वं विवेकज्ञतामगात् इणो गा लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । विवेकं दृष्टवानिति दृशेः क्वनिप् ॥४६॥ ज० म०

हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥४७॥

त्रिवर्गेत्यादि। मैथिलो जनकः तं दशरथं इदं वाक्यं बभाषे ब्रवीत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता। किन्त्वित्याह भवन्तमेकमासनमध्यासयन्नुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विविक्तदृष्टत्वं सदसद्विवेकदक्षत्वं अगात् प्राप्तवान्। कीदृशं त्रिवर्गस्य पारं गच्छतीति डविकादिति णोनः। "त्रिवर्गो धर्मकामार्थै"रित्यमरः। असाविति बुद्धिस्थनिदर्शनं विविक्तं दृष्टवानिति त्वासुसिति क्तानिप, भवन्तमिति अध्यासिः प्रागविवक्षितकर्मत्वादकर्मकत्वेन प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वम्, आसनमिति कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् ॥४६॥ भ०

हिरेत्यादि। तस्य दशरथस्य सुताय रामाय सूयते इति सुतः सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्मात् कर्मणि निष्ठा। सुता मैथिली सीता ददे जनकेनेत्यर्थात् कर्मणि लिट्। मैथिलस्यापत्यं अत इञ् तदन्तादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्। रामस्य ज्येष्ठत्वात्तस्यैव कांचना परिणय उक्तः, न शेषाणां तेन अन्या अपि तदैव दुहितरो दत्ताः। हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता वृक्षलता सुवर्णच्छवित्वात् तस्याः। हिरण्यविकार इति मयट् दाण्डिनायनेत्यादिना यलोपनिपातनम्। जङ्गमा सञ्चारिणी न तु स्थावरा अत्यर्थं गच्छतीति यङि नुगत इति नुक्, यङन्तात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक्। च्युता दिवः आकाशात् पतिता अचिरप्रभेव विद्युदिव तेजस्वित्वात् तनुत्वाच्च। किन्तु स्थास्नुरचञ्चला सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः,ऊढुत

लब्ध्वां ततो विश्वजनीनवृत्तिस्तामात्मनीनामुदवोढ रामः ।
सद्रत्नमुक्ताफलभर्म भूषां संबंहयन्तीं रघुवंशलक्ष्मीम् ॥४८॥

इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात् तत्र मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । शशाङ्ककान्तेर्या अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात्, आक्रियते अनयेत्याकृतिः संस्थानम् अकर्त्तरि कारकेति स्त्रियां क्तिन् ॥४७॥ ज० म०

हिरण्मयीत्यादि । अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय मैथिली सुता ददे । मैथिलस्यापत्यं स्त्रीति ष्णः । यद्वा मिथिलायां नगर्यां अर्थात् मिथिलाख्यभूभागे जाता अयोनिसम्भवत्वात् पार्थिवीत्यर्थः अयोनिसम्भवत्वेन दिव्यत्वाल्लक्ष्मीत्वं सूचितम् । रामसमीपे सीता कीदृशी हिरण्मयी स्वर्णमयी सालवृक्षसम्बन्धिनी लतेव एतेन रामस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितम् । मयटि हिरण्यस्य यलोपो निपातनात् । जङ्गमा सञ्चारिणी अन्या लता स्थिरेति विशेषः । यद्यपि गत्यर्थाद्दकुतायां यङ् स्यात्तथापि जङ्गमशब्दोऽयं रूढ़ः । दिवः च्युता अचिरप्रभा विद्युदिव स्थास्नुः स्थितिशीला विद्युच्चञ्चला इति विशेषः । ग्लाजिस्थश्चेति स्नुः । अतिसौम्यत्वात् चन्द्रकान्तेरधिदेवताया अधिष्ठातृदेवताया इवाकृतिर्यस्याः ॥४७॥ भ०

लब्ध्वामित्यादि । ततो दानानन्तरं लब्ध्वां तामात्मनीनाम् आत्मने हितां आत्मविश्वेति खः । रामः उदवोढ वहेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्तृः क्रियाफलविवक्षया तङ् । विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्य रामस्य स पूर्ववत् खः । सती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः तैरलङ्कृतत्वात् तां सद्रत्नमुक्ताफलभर्म शोभां भर्म स्वर्णं सर्वधातुभ्यो मनिन् । भर्म भूषामिति पाठान्तरम् । सद्रत्नादि भूषा अलङ्कारो यस्या इति योज्यम् ।

सुप्रातमासादितसम्मदं तद् वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम्।
अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यमगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥४९॥

गुरोश्च हल इत्यकारः। संवंहयन्तीं सम्बहुलामतिस्थिरां कुर्वाणाम् बहुलशब्दात् तत्करोतीति णिचि इष्ठवद्भावात् प्रियस्थिरेत्यादिना वंहादेशः, पश्चात्तदन्तस्य सम्पूर्वस्य साधनेन योगः। कामित्याह रघुवंश्यलक्ष्मीमिति रघुवंशे भवां विभूतिं वर्गान्ताच्चेत्यनुवृत्तौ अशब्दे यत् खावन्यतरस्यामिति यत् ॥ ४८ ॥ ज० म०

लब्धामित्यादि। ततोऽनन्तरं आत्मने हितां लब्धां तां सीतां राम उदवोढ उत्पूर्ववहः परिणये, सहवहोऽदोढोति अत ओत्वं, दन्त्यवत्वात् भत्वाभावः। विश्वेषां जनानां हिता वृत्तिर्व्यवहारो यस्य विकारसङ्घत्यादिना हितार्थे ईनः। मन्व-र्जेत्यादिना आत्मनो नलोपाभावः। सद्रत्नानि मुक्ताफलानि भर्माणि भूषा अलङ्कारो यस्याः शोभामिति पाठे तः शोभते पचादित्वादन्। सती वर्त्तमाना रत्नादीनां शोभा यत्रेति वा। "हेम स्वर्णं जातरूपं सुवर्णं भर्म हाटकम्। शातकुम्भम् इति" हलायुधः। रघुवंश्यलक्ष्मीं संवंहयन्तीं सम्यक् बहुलीकुर्वतीं, लेः कृत्याख्याने ञः, बाढान्तिकेति वंहादेशः ॥४८॥ भ०

सुप्रातेति। विवाहं निर्वर्त्त्य प्रभाते अयोध्याभिमुखं तत् बलं दशरथस्यागात् गतवत्। सुप्रातं निरुपद्रवत्वात् शोभनं प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य। सुप्रातसुश्वेत्यादिना समासान्तष्टिलोपश्च निपात्यते। आसादितसम्मदं प्राप्तहर्षं प्रमद-सम्मदौ हर्षे इति निपातनम्। वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्तवम् अभ्ययोध्यम् अयोध्याभिमुखम् अभिप्रती आभिमुख्य इति अव्ययीभावः। अश्वानां समूहः अश्वीयं केशाश्वाभ्यां यच्छा-

विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

विति छः। राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहो राजन्यकम्। गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्, प्रकृत्या केराजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्ययकारलोपो न भवति। हस्तिनां समूहो हास्तिकम् अचित्तहस्तीति ठक्। एषां सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वे एकवद्भावः। तेनाढ्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात् समासः। सह राज्ञेति विग्रह्य साकल्यवचने यौगपद्ये अव्ययीभावः। वाव्ययीभावे चाकाल इति सभावः, अनश्चेति टच् समासान्तः। अध्वनीनमध्वानमलङ्गामीत्यध्वना यत् खौ आत्माध्वनौ ख इति प्रकृतिभावः ॥४९॥ ज० म०

सुप्रातमित्यादि। तत् बलं दशरथसैन्यम् अभ्ययोध्यम् अयोध्यामभिमुखीकृत्य अगात् इणो गा ल्यां। शोभनं प्रातर्यस्य तत् सुप्रातं निश्चिन्तत्वात् निपातनेन स्वार्थे षोन वा साध्यम्। आसादितः प्राप्तः सम्मदो हर्षो येन, वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं वदिङ्नुत्यभिवादयोः शृवन्द्य आरुः। अश्वराजन्यहस्तिनां समूहेन आढ्यं प्रभूतं विकारसङ्घेत्यादिना समूहार्थे अश्वादीयः। राजन्यहस्तिभ्यां कण्। राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितम् अनवशिष्टं युगपद्वा इत्यर्थः। वः कसामीप्येति साकल्ये यौगपद्ये वा अव्ययीभावः, अन इत्यनेनाप्रत्ययः। सहः सोऽकाले इति सः, अध्वानमनुगच्छति ढघकादिति ईनः मन्वर्जानित्यादिना नलोपाभावः ॥४९॥ म०

विशेत्यादि। एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे सप्तम्यां भस्य टेर्लोपः,पुरस्तादग्रतः अस्तातौ चेति पूर्वस्य पुरादेशः। रामो जामदग्न्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् गर्गादिपाठाद्यञ्, स एति स्म आगतवान् आङ्पूर्वादिणो लट् एत्येधत्यट्स्विति

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निरेति स्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥५०
उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं धनुः सबाणं कुरु मातियासीः ।

वृद्धिः । विशङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि वेः शालच्छङ्कटचाविति शङ्कटच् । बाणः पाणावस्येति बाणपाणिः प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । सम्पन्नो निष्पन्नो यस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः प्रमाणे द्वयसच् । भीयते अस्मादिति भीष्मः भियः षुग्वेति औणादिको मक् प्रत्ययः वा षुगागमश्च । भीमादयोऽपादाने साधुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः संसर्गे मतुप् । जानुनोः समीपमुपजानु सामीप्येऽव्ययीभावः । उपजानु अरत्निर्यस्य स तथोक्तः प्रलम्बबाहुरित्यर्थः ॥५०॥ ज०म०

विशङ्कट इत्यादि । अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अग्रतो वा पथि रामम् एति स्म आगतः । जमदग्नेरपत्यमिति गर्गादित्वात् यञ्, पुरस्तादिति दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले स्तादिति स्तात्, पूर्वाधरावरा इति पुरादेशः । वक्षसि विशङ्कटो विशालः बाणः पाणौ यस्य बाणयुतः पाणिर्यस्येति वा । सम्पन्नो विशालो यस्तालवृक्षः स परिमाणं यस्य दघ्नमात्रद्वयसच्प्रमाणे इति द्वयसः, बिभेत्यस्मात् भीष्मो निपातनात् । धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्युक्तः मतुरस्त्यर्थे, जानुनोः समीपमुपजानु तत्रारत्निर्यस्य दीर्घबाहुत्वात् "अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" इत्यमरः । "रत्निररत्नी स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितताङ्गुलौ" इत्यमरमाला ॥५०॥ भ०

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्महता ध्वनिना राघवं दाशरथिं एवं वक्ष्यमाणमाह्वत आहूतवान् स्पर्द्धायामाङ इत्यात्मनेपदम् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङ् । धनुः सबाणं कुरु

पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरूचे ॥५१॥

धनुषि बाणमारोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थः। मातियासीः मातिक्रम्य गमनं कार्षीः यातेर्माङि लुङ् अडभावः, यमरमनमातां सक्चेति इट्, इट ईटीति सिचो लोपः। अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तमूचे ब्रुवो वचिः आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्त्तुः क्रियाफलविवक्षायां तङ् न वचेः परस्मैपदित्वात् वच्यादिना सम्प्रसारणम्। पराक्रमज्ञः यतस्तस्य पराक्रमं जानाति राजा प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य रामे व्यापादिते मा भूत् सन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रणतो भूत्वा अनुनिनीषुः अनुनेतुमिच्छुः ॥५१॥ ज० म०

उच्चैरित्यादि। असौ परशुरामः उच्चैर्महाशब्देन राघवं राममाह्वत स्पर्द्धयामास आह्वानं कृतवान् स्पर्द्धायामाङ इति ह्वेञो मं वक्तव्यस्यख्यालिपेति ङः। इदं मदीयं धनुः सबाणं कुरु अत्रैव बलं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि एतावतैव पराजितोऽहमिति भावः। अन्ये तु इद त्वदीयं धनुः सबाणं कुरु धनुषि बाणमारोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थं इत्याहुः। इदमिति हस्तनिर्दिष्टत्वादुक्तम्। मातियासीः मातिक्रम्य गच्छ मित्यव्ययं निषेधे तद्योगेऽमर्निषेधः यमरमनमेति इमसनौ। अथ क्षितीन्द्रो दशरथस्तं जामदग्न्यमूचे वचोऽरे इति ब्रुञो वचादेशः, स्थानिवद्भावात् कर्त्तुः क्रियाफलवत्त्वविवक्षायां मं, व्यथग्रहेति खेर्जिः, ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः। स किम्भूतः पराक्रमज्ञः परशुरामस्य पराक्रमं जानाति। प्रिया सन्ततिः सन्तानो यस्य प्रियसन्तानः अतएव नम्रः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः अनुनेतुमिच्छुः ॥५१॥ भ०

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं पितॄनतार्प्सीर्नृपरक्ततोयैः।
संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव राम! रामे॥५२॥

तदनुनयमाह अनेकश इत्यादि। संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य उपसंहर क्षिपेः लोटि मध्यमैकवचने रूपं श्यन्। एकमेकमिति विग्रह्य सङ्ख्यैकवचनाच्चेति शस् पश्चान्नञ्समासः। अनेकशोऽनेकवारमिति क्रियाविशेषणमेतत्। निर्जितं पराजितं राजकं राज्ञां समूहो येन स निर्जितराजकः गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्। त्वं पुनः पितॄनतार्प्सीः प्रीणितवानसि कैः नृपरक्ततोयैः तृप प्रीणन इत्यस्माल्लुङ् सिच् हलन्तलक्षणा वृद्धिः। असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानो विपक्षो यस्मिन् संरम्भे। निर्जितराजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह कास्थार्भकेऽस्मिंस्तव राम! रामे हे परशुराम! अर्भके बालके रामे तव का आस्था क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः॥५२॥ ज० म०

अनेकश इत्यादि। हे राम! हे परशुराम! संरम्भं क्रोधं संक्षिप्य संहर क्षिप्यौनुदि अनेकवारं निर्जितं राजकं येन तथाभूतस्त्वं अतः क्रोधो न युक्तः। नृपाणां रक्तानि रुधिराण्येव तोयानि तैस्त्वं पितॄन् अतार्प्सीः प्रीणितवान् एकविंशतिवारान् निःक्षत्रीकृत्य तद्रक्तैः पितृतर्पणकरणं तस्य प्रसिद्धम्। ञित्तृप प्रीणने कृषमृषतृपेति विकल्पात् सिः। वेसृदिति रधादित्वादिड्विकल्पे सभावपक्षे व्रजवदेति व्रिः। संरम्भं कीदृशं असन्नवर्त्तमानो विपक्षो यत्र तादृशम्। निर्जितराजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह अस्मिन् मत्पुत्रे रामे अर्भके बालके तव का आस्था क आदरो यत्नो वा? न कापीति भावः। "आस्था चालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते" इति विश्वः। रामपदद्वयेन नामसाम्यादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते।

अजीगणद्दाशरथं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।
धनुर्व्यकार्क्षीद् गुरुवाणगर्भं लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य॥५३॥

अनेकश एकमेक इति विगृह्य संख्यैकार्थाद्वीप्सायामिति चशस् पश्चान्नञ्समासः । अनेकस्यापि संख्यावाचित्वात् तत एव चशस् इत्येके । राजकमिति विकारसङ्घेति राज्ञः समूहार्थे कण् ॥५२॥ भ०

अजीगेत्यादि । दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथं तस्येदमित्यण्, वाक्यं वचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजीगणत् न गणितवान् गण सङ्ख्यान इत्यस्यादन्तत्वान्न वृद्धिः । चङि चेति द्विर्वचनम् ईच गण इति अभ्यासस्येकारः । तदा कुमारो रामो धनुर्व्यकार्क्षीत् आकृष्टवान् कृष आकर्षणे स्पृशमृशेत्यादिनोपसङ्ख्यानेन सिचि पक्षे रूपम्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, षढोः कः सीति कत्वम् । कृतदारकर्मापि पुत्त्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते । गर्भयतीति गर्भः गुरुर्वाणो गर्भो यस्य धनुषः । लोकांश्च स्वप्रभावाद्विजितान् तस्य परशुरामस्य अलावीत् छिन्नवान् लुनातेर्लुङि सिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघमस्त्रं मुक्तवानित्यर्थः । ततः प्रभृति तस्य सर्वं तेजोऽपहृतम् ॥५३॥ ज० म०

अजीगणदित्यादि । यदा स जामदग्न्यः दाशरथं वाक्यं दर्पेण दर्पात् न अजीगणत् न गणितवान् दशरथस्येदमिति विकारसङ्घेत्यादिना ष्णः । गणत्क संख्याने वेङ्गणकथः खेज्यंङीति खेरीट् । तदा कुमारो युवराजो बालको रामो धनुर्व्यकार्क्षीत् आकृष्टवान् कृषो त्वाकृषि कृषमृषेति सिः, व्रजवदेति व्रिः, षढोः कः सेति कः, क्लिनादिति षः । कीदृशं धनुर्गुरु महान् वाणो गर्भ इव मध्यवर्त्ती यत्र वाणो गर्भे यस्येति

जिते नृपारौ सुमनोभवन्ति शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।
वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

वा गुर्विति बाणविशेषणं वा। ततस्तस्य जामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकान् सर्वानलावीत् छिन्नवान् तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः। लुञ्गिर्च्छिदि टौ ॥५३॥ भ०

जित इत्यादि। जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् पथः जगाहिरे अवष्टब्धवन्ति। वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यानुमते सति गच्छतीति। जामदग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति सुमनोभवन्ति बलानि अरुर्मन इत्यादिना च्वावन्त्यस्य लोपे अस्य च्वावितीत्वे रूपम्। शब्दायमानानि अशनैः सुष्ठु शब्दं कुर्वाणानि एवं जितस्तथा जितो नृपारिरिति शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। अशङ्कं निर्भयं जगाहिरे इति क्रियाविशेषणम्। अनेकमुखानि पृथग्भूतानि पूर्वभयेन बहुलीभूतत्वादनीकानां बहुवचनमिति ॥५४॥ ज० म०

जित इत्यादि। नृपाणां अरौ परशुरामे रामेण जिते सति वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यानुमते अनुमतौ सत्यां बलानि सैन्यानि अशङ्कं यथा स्यात्तथा मार्गान् पथो जगाहिरे आक्रान्तवति गाहूङ् विलोडे। कौटृशानि पूर्वं जामदग्न्यभयात् असुमनांसि सुमनांसि भवन्ति च्विः कृभ्वस्त्वभूततद्भावे इति च्विः। मनश्चक्षुरिति सलोपे अकारस्य ईः। अशनैरुच्चैः शब्दायमानानि जयशब्दं कुर्वाणानि शब्दसखकष्टादेरिति ङ्यः, घोंज्यरे इति दीर्घः। अनेकमुखानि पूर्वं भयात् वर्त्तुलीभूय सम्प्रति पृथग्भूतानि ॥५४॥ भ०

अथेत्यादि। अथेत्यानन्तर्य्ये बलं दाशरथं तूर्णं शीघ्रम् ऋष्वसत्वरेत्यादिना पक्षे इड्भावः। ज्वरत्वरेति वकारोप-

अथ पुरुजवयोगान्नेदयद् दूरसंस्थं
द्रवयदतिशयेन प्राप्तमुर्वीविभागम्।
श्रमरहितमचेतन्नीरजीकारितक्ष्मां
बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम्॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयो नाम
द्वितीयः सर्गः।

धयोरूट रदाभ्यामिति नत्वम्। अयोध्यामायात् आगतम् आङ्पूर्वाद्यातेर्लङि रूपम्। पुरुर्महान् वेगो जवः तेन योगात् पूर्य्यति वर्द्धते इति पुरः कुश्चेत्यधिकृत्य पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः। दूरसंस्थं दूरे सन्तिष्ठत इति कः। उर्वीविभागं नेदयत् अन्तिकं कुर्वत् अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति णिच्, इष्ठवद्भावादन्तिकवाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः, पश्चाल्लट् शतरि शप् अयादेशः। प्राप्तं विषयीकृतं चोर्वीविभागं भूविभागम् अतिशयेन अतिवेगेन द्रवयत् दूरीकुर्वत् पश्चाद्भागेन दूरशब्दात् पूर्ववाण्णिचि इष्ठवद्भावे च स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः, पश्चात्तथा एव लडादयः। श्रमरहितम् अपगतश्रमम् अचेतत् कियद्दूरमागतोऽहमित्यबुध्यमानम्, चितो संज्ञान इत्येतस्य शतरि रूपम्। अनीरजा नीरजाः कारितेति अरुमन इत्यादिना च्वावन्त्यलोपः। अस्य च्विवितीत्वम् नीरजीकारिता क्ष्मा भूमिर्यस्यामयोध्यायां तां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः। उपहितशोभां छत्रध्वजपताकाभिरारोपितशोभाम्॥५५॥ ज० म०

इति भाट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे
सीतापरिणयो नाम द्वितीयः सर्गः।

अथेत्यादि। अथानन्तरं बलं दशरथसैन्यं तूर्णं शीघ्रं

तृतीयः सर्गः।

वधेन संख्ये पिशिताशनानां क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव।
आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत्॥१॥

अयोध्यां आयात् आङ्पूर्वाद्यातेर्ल्ङि। त्वरितः क्ते श्विवाव-मवज्वरेति उङा सह वस्य ऊट् सूत्वाद्योदिति क्तस्य नत्वम्। कोट्टम्श्नं पुरुजवयोगात् प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयदन्तिकं कुर्वत् णिः कृत्याख्याने णिः बाढान्तिकेति नेदादेशः। अतिशयेन अतिवेगेन प्राप्तं उर्वीविभागं दवयत् दूरं कुर्वत् णिः दवादेशः। क्लमरहितम् अतिहर्षात् अपगतश्रमम् अतएव अचेयत् कियद्दूरमागतमित्यजानत् चिती संज्ञाने शत्रृः। कोट्टशीमयोध्यां अनीरजा नीरजाः कारिता निर्धूलीकारिता क्ष्मा भूमिर्यस्यां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः, मनश्चर्चुरिति च्वौ सलोपः। उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिम्। ॥ ५५ ॥ भ०

इति भरतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां
श्रीरामपारणयो नाम द्वितीयः सर्गः।

— —

वधेनेत्यादि। संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानां पिशितं मांसम् अशनं येषामिति तेषां वधेन हननेन हनश्च वध इति अप्प्रत्यये वधादेशः कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी। क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन च ऋदोरप्। चैवशब्दो निपातसमुदायः समुच्चये। तेन हेतुभूतेन यशसा आढ्यम्भविष्णुः अनाढ्य आढ्यो भूतः कर्त्तरि भुव इति खिष्णुच्, अरु-

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्यनीचैः।
आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार॥२॥

इ षदिति सुम्, कुमारो यस्य न प्रियम्भविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो भूतः स नासीत् न बभूव ॥ १ ॥ ज० म०

बधेनेत्यादि। संख्ये युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां बधेन क्षत्रियाणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा आढ्यम्भविष्णुः समृद्धो भवन् कुमारो रामो यस्य न प्रियम्भविष्णुः स नासीदेव सर्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः। एवशब्दो नासीदित्यत्रान्वितः, चैवशब्दः समुच्चये वा। अनाढ्य आढ्यो भवति इति प्रागप्रियोऽपि भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति भुवो घे खिष्णुखुकञाविति घे खिष्णुः, घित्यव्याजरुष इति मन्, अस्तेर्ष्यां रुदाद्यस्तीति ईम् ॥ १ ॥ भ०

तत इत्यादि। ततः प्रियम्भविष्णुताया अनन्तरं भूमिपतिर्दशरथो लोकं सुमनीचकार किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार। कथमित्याह राज्ये राजकर्मणि पालने रक्षणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये तदभिषेकं करिष्यामीति सिचेरुभयपदित्वात्तङ्। अनीचैर्महता ध्वनिना आघोषयन् घोषणां कारयन् सुचेतीसुमनोशब्दो अरुमन इत्यादिना साधू ॥ २ ॥ ज० म०

तत इत्यादि। ततोऽनन्तरं अहं राज्ये राजकर्मणि सुतमभिषेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनीचैरुच्चैराघोषयन् भूमिपतिर्दशरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार

आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं सिंहासनं तस्य सपादपीठम्।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्॥ ३॥
प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगात्रबन्धान्।

असुमनसं सुमनसं कृतवान्। कीदृशः असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौरा भृत्याश्च येन स तथा अभिषेककाले किमयं सम्यक् प्रतिपालयिष्यति न वेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेतस्त्वमासीत् सम्यक् पालनात् तेषां सुचेतस्त्वं कृतं रामस्य प्रियम्भविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा पुनः पुनरसुमना लोक आसीत् रामाभिषेकाघोषणया पुनः पुनः सुमनसं चकार सुचेतोसुमनोशब्दौ पूर्ववत् मनश्चक्षुरित्यादिना सिद्धौ सिच्प्रशीज् चरणे चूर्णिति कङ्॥ २॥ भ०

आदिक्षदित्यादि। तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्टवान् एवंविधं कारयेति। दिशिः स्वरितेतो लुङि शल इगुपधादित्यादिना च्लेः क्सः, अकर्त्तृगामिक्रियाफलत्वात्तिप्। आदीप्तकृशानुकल्पं ज्वलिताग्नितुल्यं तस्य कारणमाह सन्तप्तचामीकरवर्णानि उत्तप्तसुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् तथा विभागेषु विन्यस्तानि अतिमहार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र सपादपीठं सह पादपीठेन॥ ३॥ ज० म०

आदिक्षदित्यादि। दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनम् आदिक्षत् आदिष्टवान् दिशौ अश् अतिसर्जने टौ, शलइगुपधादनिटः क्स इति क्सः, शश्छोऽटीति षङ्, षढोः कः सि इति कः। कीदृशं सम्यक् ज्वलिताग्नितुल्यं त्यादेश्चोने इति कल्पः। पादपीठेन सहितं अग्नितुल्यस्वर्णशोभितहीरकं विशिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकम्॥३॥ भ०

प्रास्थेत्यादि। तीर्थजलार्थं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरेण

सभर्मकुम्भान् पुरुषान् समन्तात् पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु॥४॥
उच्चांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ध्वजान् बबन्धुर्मुमुचुः खधूपान्।

समन्तात् सर्वासु दिक्षु आशु शीघ्रं प्रास्थापयत् प्राहिणोत्। प्रपूर्वस्तिष्ठतिर्गमने वर्त्तते तस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य लङि रूपम्। पूगकृतान् अपूगाः पूगाः कृता इति श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति समासः सङ्घीकृतानित्यर्थः। स्वपोषं पुष्टान् स्वे पुष इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति समासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च। दृढो गात्रबन्धो येषां तान् संयतकायान् महाभारोद्वहनक्षमत्वात्। सहेमकुम्भान् ससुवर्णकलसान् पत्काषिणः पादौ कषितुं हिंसितुं शीलं येषामिति सुप्यजातौ णिनिः, हिमकाषिहतिषु चेति पदादेशः पदातीनित्यर्थः। आश्विति कृवापाजीत्यादिना उण्॥४॥ ज० म०

प्रास्थापयदित्यादि। दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वासु दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्थापयत् प्रपूर्वस्थाधातुर्गत्यर्थः घौ, ञिः प्रेरणे क्रीङ्जीति पन्। पूगकृतान् अभिधानात् अपूगाः पूगाः कृता इति च्व्यर्थे समासः, सङ्घीकृतानित्यर्थः। स्वपोषं यथा स्यात्तथा पुष्टान् स्वानां ज्ञातीनां पोषो यत्र पोषणक्रियायां पोषो घञन्तः गतार्थात् पोषणम्, तदनुप्रयोगश्चेति पाणिनीयादयः, तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः। दृढ़ो गात्राणां बन्धो येषां भारोद्वहनक्षमत्वात्। स्वर्णकलससहितान् पादकषणशीलान् कषबधे ग्रहादित्वाणिन्, पादचारिण इत्यर्थः। अत्र पादस्य पदादेश इति पाणिनीयादयः, स्वमते पद्शब्दोऽस्ति। "पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। केन जलेन उभ्यते पूर्य्यते इति कुम्भो निपातनात्॥४॥ भ०

उच्चामित्यादि। ये निपुणा अर्थेषु कार्य्येषु राज्ञा दश-

दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रैरर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥५॥
मातामहावासमुपेयिवांसं मोहादपश्यन्ता भरतं तदानीम्।

रथेन नियुक्ताः अधिकृतास्ते नगरस्य मार्गान् पथः उक्षान् सिक्तवतः प्रचक्रुः। उक्षणमुक्षा गुरोश्च हल इत्यकारः, सा विद्यते येषामित्यर्थेऽर्शआदिभ्योऽच् इजादेश्च गुरुमत इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थत्वात्। ध्वजान् बबन्धुः उच्छ्रायितवन्तः। मुमुचुः खधूपान् आकाशे घटिकादिभिर्धूपान् मुमुचुः प्रमुक्तवन्तः। दिशश्च पुष्पैश्चकरुः छादितवन्तः कॄ विक्षेप इत्यस्य लिटि ऋच्छत्यॄतामिति गुणः। विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥५॥ ज० म०

उक्षामित्यादि। अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा नियुक्ता निपुणाः कर्मकुशला जना नगरस्य मार्गान् उक्षाम्प्रचक्रुः सिक्तवन्तः। उक्ष सेचने वींजादित्याम् भ्वस्क्न्वाम इति सूत्रणाम् इति पक्षस्यैवेष्टसिद्धौ अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति रामानन्दाचार्य्येण व्याख्यातम्। तेनात्र तेनैव सोपसर्गस्य कृञोऽनुप्रयोगः। क्रमदीश्वरेण तु सम्प्रसादिकृभ्वस्तिभिश्चेति सूत्रं कृत्वा अयमेव श्लोको निदर्शितः। केचित्तु नगरस्य उक्षां सेकं प्रचक्रुः भग्नान् मार्गान् ध्वजांश्च बबन्धुरित्याहुः। जयमङ्गलादिभिस्तु उक्षानिति पठित्वा उक्षणमुक्षा सा अस्त्येषामिति अर्शआदित्वादच् इति व्याख्यातम्। ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः, खे आकाशे धूपान् मुमुचुः त्यक्तवन्तः, पुष्पैर्दिशश्चकरुश्छादितवन्तः। कॄश विक्षेपे ऋतो गुः कित् व्यामिति गुः ॥ ५ ॥ भ०

मातेत्यादि। तत् पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशक्त-

तत् कैकयी सोतुमशक्नुवाना ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥६॥

वाना असहमाना कैकयी रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितवती राज्ञ इत्यर्थात्। सहेः शक्नोतावुपपदे शकधृषेत्यादिना तुमुन् तत्र नञा शक्त्यर्थस्य प्रतिषेधेऽपि न दोषः। प्रतिषेधस्य वाहिरङ्गत्वात् शक्नोतेः परस्मैपदित्वात् शानज् नास्ति। ताच्छील्यवयोवचनेत्यादिना चानश् स्वादित्वाच्छ्नः अचि श्नुधात्वित्यादिना उवङ्। किं कृत्वेत्याह तदानीं प्रार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवं क्रियते न वेति न भरतं पृष्टवती। देशान्तरावस्थितिं दर्शयन्नाह मातामहावासमिति मातुः पिता मातामहः पितृव्यमातुलेत्यादिना निपातनात् डामहच्। आवासः निलयम् आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ्। उपेयिवांसम् उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च इत्यादिना निपातितः। मोहादज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्ट्वा रामस्येति कर्त्तरि षष्ठी। वनाय प्रयाणं गमनमिति चतुर्थीति योगविभागात् समासः। गत्यर्थकर्मणीत्यादिना चतुर्थीपरत्वात् कृल्लक्षणया षष्ठ्या भवितव्यमिति चेत् न पुनर्द्वितीयाग्रहणात् परामपि षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति। यद्येवं द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी नैष दोषः। द्वितीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् तथा च वृत्तावुभयमुक्तं ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्तेति ॥६॥ ज० म०

मातामहेत्यादि। तदानीं तस्मिन् समये तत् पूर्वोक्तमभिषेकविधानं सोढुमशक्नुवाना असमर्था कैकयी मोहादज्ञानात् भरतम् अपृष्ट्वा रामस्य वनप्रयाणं ववार राजानं प्रार्थितवती। भरतं किम्भूतं मातामहावासमुपेयिवांसं उपगतम् अपृष्ट्वेत्यत्र हेतुरयं एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः। मातृपितृभ्यां तात्पितरि

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना।
रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥७॥

डामहट् निपातनात्। आवसन्त्यस्मिन् आवासो गृहं अधिकरणे घञ्। उपपूर्वाद्दिशः क्तः। वसोर्घसेमाजितौम् खेः कितिर्घ इति घः, यिनोऽन्यणाविति यादेशः, सहेश्वतुमि होढो भाविति हस्य ढः ढभात्तथोरिति तस्य धः, ष्टुभिश्चारिति धस्य ढः। सहेव-होदोढोति अत ओत्वम्, ढ्राद्रोति ढलोपः। शक्निरु शक्तौ शक्तिवयस्ताच्छील्ये इति शतुः शानः। वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं गत्यर्थमन्यढ इति चतुर्थी। ढघे कृतीति कृत्प्रयोगात् ढे षौ, अनयोर्विवक्षाधीनत्वात् चतुर्थ्यां षष्ठ्या वा विग्रहः ॥६॥ भ०

कर्ण इत्यादि। कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्थरादयः स्तम्भकर्णयोरित्यच् तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक्, तैराहितः आनायितो राज्यलोभो यस्याः सैवं स्त्रैणेन स्त्रिया अयं स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञाविति नञ्। लघोर्भावो लघिमा पृथ्वादित्वादिमनिच् टिलोपः तेन विकृतिमन्यथात्वं नीता प्रापिता कैकयी रामप्रवासे सति दोषं न व्यमृशत् आलोचितवती मृश आमर्शन इति तौदादिकस्य लङि रूपम्। किंस्वरूपं दोषं जनापवादं लोकवैमुख्यं राज्यार्हो ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति। नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सह वर्त्तमानम् ॥७॥ ज० म०

कर्णेजपैरित्यादि। कैकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं न व्यमृशत् नालोचितवती मृशधौ मृशि। राजार्हो-ज्येष्ठोऽनया निष्काशित इति लोकापवादः। किम्भूतं नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सहितं दोषानालोचने हेतुगर्भविशेषण-

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन् रामं नृपः सङ्गिरमाण एव।
तयाऽवजज्ञे भरताभिषेको विषादशङ्कश्च मतो निचख्ने ॥८॥

माह कर्णेजपैः पिशुनैर्मन्थरादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लोभो यस्याः। कर्णे जपन्ति इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्या अलुक्। परकीयबुद्ध्या दोषकर्तृत्वे हेतुमाह स्त्रैणेन स्त्रीसम्बन्धिना लघिम्ना लघुत्वेन विकृतिं प्रकृतेरन्यथात्वं नीता प्रापिता। स्त्रिया अयं स्त्रैणः पुंस्त्रियोरिति नञ्। लघोर्भावो लघिमा गुणादिमन् भावे इति इमन् ञोमंश्च डिदिति डित्त्वे टेर्लोपः ॥७॥ भ०

वसूनीत्यादि। रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसूनि द्रव्याणि देशांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति नृपो राजा कैकेय्या तदनङ्गीकरणादवजज्ञे अवज्ञातः। ज्ञा इत्ययं धातुरवपूर्वोऽवज्ञाने वर्त्तते तस्मात् कर्मणि लिट्। गमहनेत्युपधालोपः। तत्र वृतेर्हेतुमण्ण्यन्तात् क्रियार्थोपपदे लट्। सङ्गिरणञ्च क्रिया गिरेश्चोदादिकादवाद्ग्र इति अधिकृत्य समः प्रतिज्ञान इति तङ् शानच्, ऋत इत् आने मुक्। इदञ्चापरमनुष्ठितं तया भरतो राज्येऽभिषिच्यतामिति भरताभिषेको मतो मनसि निचख्ने निखातः कर्मणि लिट् गमहनेत्यादिना उपधालोपः। तथा विषादः शङ्कुरिव शल्यमिव निचख्ने ज्येष्ठत्वात् नायं समभिषिच्यत इति विषादः। संग्रामात् किल परिश्रान्तमागतं दशरथं कैकयी परिचचार तेन परितुष्टेनोक्तं किं ते दास्यामीति सा प्राह यदार्थयिष्यते तदा यूयं दास्यथेति सा तदवसरं बुद्ध्वा वरद्वयं प्रार्थितवती एको रामस्य वनगमनं द्वितीयो राज्ये भरतोऽभिषिच्यतामिति ॥८॥ ज० म०

ततः प्रविव्राजयिषुः कुमारमादिच्चदस्याभिगमं वनाय।
सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥९॥

वसूनीत्यादि। रामं निवर्त्तयिष्यन् निवारयितुं केकय्यै वसूनि धनानि देशांश्च सङ्किरमाणः रामस्तिष्ठतु सर्वं दास्यामीति प्रतिजानान एव नृपो दशरथस्तया केकय्या तदनङ्गीकारात् अवजज्ञे अनादृतः। पूर्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्यानिर्वाहात्। ज्ञा अवबोधने अवपूर्वोऽयमनादरे वर्त्तते कर्मणि ठो। वृतेः प्रेरणे जन्तात् शतृः गिरतेस्तौदादिकात् समः प्रतिज्ञायामिति मम्। भरताभिषेकस्तत्संशयित्वेन विषादरूपशङ्कुश्च मतौ मनसि निचख्ने चिन्तितः। यद्वा दशरथस्य नृपस्य मनसि भरताभिषेको निचख्ने आरोपितः तत्प्रार्थनायाः पूर्वं प्रतिज्ञाभयेन तत्स्वीकारात् शङ्कुरिव यो विषादः सोऽपि निचख्ने तत् प्रभृति विषादावतारात्। खनेः कर्मणि ठो हनगमजनेत्युङ्लोपः। पुरा परितुष्टेन राज्ञा केकय्यै वरद्वयं देयमिति प्रतिश्रुतं तच्चेदानीमेकं रामस्य प्रवासनमपरं पुत्रस्य राज्यं केकयी प्रार्थयामासेति प्रसिद्धिः ॥८॥ भ०

तत इत्यादि। कैकेयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रविव्राजयिषुः प्रव्रजन्तमेनं प्रव्राजयितुमिच्छुः व्रजेर्हेतुमण्ण्यन्तात् सन्। अस्य कुमारस्य रथेन वनायाभिगममभिगमनम्। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप्। आदिच्चत् आदिष्टवान् अस्येति कर्त्तरि षष्ठी, वनायेति गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी। सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणसीतासहायस्य सुमित्राया अपत्यम् बाह्वादित्वादिञ् सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः भिक्षासेनादायेषु चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः। अनुचरश्चानुचरी च पुमान् स्त्रिया इत्येक शेषः। तावनुचरौ

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं विचुक्रुशुः केचन सान्त्वमुच्चैः ।

सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौ यस्य । कालापिकास्ततोऽन्य-चापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्टः इत्यर्थः । नीयतेऽनेनेति नेत्रं लोचनं दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् । सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तद्वशात्तस्य प्रवृत्तेः । शोचन् परिदेवयमानो राजा ॥८॥ ज० म०

तत इत्यादि । कैकयीप्रार्थनानन्तरं राजा शोचन् कुमारं रामं प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनम् आदिष्टवान् हृशम इत्यादिना सक् । व्रजेः प्रेरणे ज्यन्तात् वनायेति गत्यर्थमन्यते इति कर्मणि चतुर्थी । श्रीपतिदत्तादयस्तु नित्यं कर्मणि तुमप्रयोगिनश्चतुर्थीत्याहुः । वनं गन्तुमित्यर्थः । कीदृशस्य रामस्य सीतालक्ष्मणसहायस्य सुमित्राया अपत्यम् इति बाह्वादित्वात् ष्णिः । अनुचरतीति अनुचरः कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः तेन हृनचरशष्टक् इति टक् । रैफिकेक्षौ च परे इति निर्देशता स्त्रीपुंसयोस्तन्मात्रकृतभेदयोरेकशेषः पुमान् भवतीति सूचितम् । तेन अनुचरश्च अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ यस्य स तथा । यद्वा सौमित्रिसीताभ्यामनुचर्य्यते यः स तथा घञ्जलनटोऽघे इति कर्मणि अल् । प्राग्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः प्राग्भावः अभ्यर्हितस्य प्राग्भाव इति ये वदन्ति तन्मते सदा सहचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हितत्वम् । कीदृशेन रथेन सुमन्त्रो नाम कश्चित् स नेत्रो नायको यस्येति तेन । "नेत्र रथे च नाद्याञ्च नेत्रो नेतरि भेद्यवदिति" विश्वः । सुमन्त्रो नेत्रं चक्षुरिव यस्येति केचित् । नीञः चासुसिति त्रः ॥८॥

केचिदित्यादि । राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचि-

ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिक्केकयीमित्यपरो जगाद ॥१०॥
गतो वनं श्वोभवितेति रामः शोकेन देहे जनतातिमात्रम्।

ज्जना नृपं निनिन्दुः कुत्सितवन्तः णिदि कुत्सायाम्। अप्रशान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीवशम्। केचन केचित् सास्रं सवाष्पमुच्चैः सुष्ठु, विचुक्रुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः। तथान्ये भरतस्य मायां शाठ्य-मूचुः उक्तवन्तः। तत्कृतोऽयं प्रयोगो तेनात्मस्मरणार्थं माता-महनिवासे स्थित इति भावः। अपरो धिक्केकयीं ययैव-मनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् धिगुपर्य्यादिषु त्रिष्विति धिग्योगे द्वितीया ॥१०॥ ज० म०

केचिदित्यादि। राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति केचिज्जना नृपं निनिन्दुः णिदि कुत्सने। कीदृशं अप्र-शान्तं वार्द्धकेऽपि स्त्रीवशीभूतत्वात् शान्तिरहितम्। केचन सास्रं सवाष्पं उच्चैर्महाध्वनिना विचुक्रुशुः क्रन्दितवन्तः। केचित् केचन इत्यत्र किमः त्यन्ताच्चिच्चणाविति विद्यानिवाससूत्रेण चिच्चणौ। किंवा असाल्ये तु चिच्चणाविनि कोषात् विभक्त्य-न्तकिमः परमनयोः प्रयोगः। अन्ये भरतस्य मायां शाठ्यं ऊचुः मातरमेव राज्यलोभाय नियुज्य स्वदोषहरणार्थं मातामहगृहं गतवानिति मायार्थः। अपरः कश्चित् केकयीं धिगिति जगाद धिक् समयेति द्वितीया। धिगिति निन्दायाम् अपर इत्यत्र एकत्र एकवचनात् अल्प एव लोकः केकयीं निन्दति। बहवस्तु राजानं केकय्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतो मन्दबुद्धित्वं नृपस्य तु तथाविधस्यापि स्त्रीवचनान्मतिभ्रंश इति महान् दोष इति व्यज्यते तेन प्रक्रमभङ्गोऽत्र न दोषावहः ॥१०॥ भ०

गत इत्यादि। श्वः आगामिनि दिवसे वनं गतो रामो भवितेति तास् जनता जनसमूहः ग्रामजबन्धु इत्यादिना

धीरास्तु यत्र च्युतमन्यवोऽन्ये दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥११॥
प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान्।
किं शोचतेहाभ्युदये वतास्मान् नियोगलाभेन पितुः कृता-
र्थान् ॥१२॥

ताल्, देहे दग्धा कर्मणि लिट्। अत एकहल्लित्येत्वाभ्यासलोपौ गत इति भूतकालः श्वो भवितेति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति। ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं मनांसि दधुः कृतवन्तः राममनुव्रजाम इति निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमीति। मनांसीति कर्मणा योगात् ॥११॥ ज० म०

गत इत्यादि। रामः श्वो भाविदिने वनं गतो भविता इति हेतोः शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा। दहेः कर्मणि ठो तृफलेति अत एत्वं खिलोपस्य। जनखनादित्वाज्जनात्तः सङ् स्त्रीत्वमभिधानात्। भवितेति भवङ्तभव्ये इति भविष्यति डो, श्वः प्रभृति भविष्यत्कालमात्रे अभिधानात् श्व इति न व्यर्थं तत्सम्बन्धात् गत इति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति वचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः। अन्ये तु तत्र ये धीरास्ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारस्य रामस्य पश्चाद्गमने मनांसि दधुर्धृतवन्तः। धाञष्ठा रूपम्, अनुगम इति ढेनार्थादिति सप्तमी विषयसप्तमी वा ॥११॥ भ०

प्रस्थेत्यादि। तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ्, जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् वचेर्द्विकर्मकता, उपसेदुषस्तौ ढौकितवतः जनान् भाषायां सदवसेत्यादिना क्वसुः। शोशुच्यमा-

असृष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीद् यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपोषम्।
महोपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥१३॥

नान् अत्यर्थं शोकं कुर्वतः भृशार्थे यङ्। किमूचतुरित्याह किं शोचतेति हे जनाः! कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् विधावपूर्वार्थप्रकाशने लोट्। इहाभ्युदये वतशब्दो विस्मये। तस्मिन् आश्चर्य्यभूते अभ्युदये वृद्धौ सत्याम्। कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् कृतार्थत्वादशोच्या वयमित्यर्थः ॥१२॥ ज० म०

प्रस्थास्यमानावित्यादि। प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ तौ रामलक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणम् ऊचतुः। किम्भूतान् शोशुच्यमानान् पुनः पुनरतिशयेन शोचतः सूचसूत्रेत्यादिना यङ् स्विर्नः प्रस्थास्यमानावित्यर्थः। प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना सम्पूर्वात् तिष्ठतेर्मं स्यमानः। उपसेदुष इति उपपूर्वात् सदेष्ठो पमवदिति क्वसुः, वसोर्घसे इतीम्, तृफलेति अत एत्वं, खिलोपश्च वसोर्वः सेमपीति उः। किमूचतुरित्याह इहाभ्युदये वृद्धौ सत्यां किमस्मान् यूयं शोचत विधिनिमन्त्रणेत्यत्रादिशब्दात् विधावपूर्वप्रकाशने णो। वतेति "खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रितेष्वपीति" वर्द्धमानः। अभ्युदयः कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान् अस्मानिति द्वयोरप्यस्मदो बहुत्वमिति परः, स्वमते वाह्याध्यात्मिकभावबहुत्वविवक्षया सीतान्वितत्वाद्वा ॥१२॥भ०

असृष्टेत्यादि। असृष्ट जनितवान् सृजेर्दैवादिकस्यात्मनेपदित्वात् लुङि रूपम्, न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् सृजिदृशोरित्यम्। यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् रक्षपालन इत्यस्य लुङि रूपम्, यः सर्वदा सर्वकालं सर्वैकान्येत्या-

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो यद्वोढ्ङ् ग्रोषं ढ्णवद्विशुष्कः।
अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे न शासनेऽवास्थित यो गुरूणाम्॥१४॥

दिना टाप्रत्ययः। यश्चापुषत् पुष्टवान् स्वपोषं धनेनापुषत् पुषे-र्लुङि रूपम् पुषादित्वादङ् स्वपुष इति णमुल् अमैवाव्यये-नेति समासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च। तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेति भावः। केनेत्याह तुच्छेन असारेण वनस्य यानेन यातेर्भावे ल्युट्। वनस्येति शेषसामान्ये षष्ठी। कृल्लक्षणायास्तु षष्ठ्या गत्यर्थ-कर्मणि चतुर्थ्या बाध्यमानत्वात्॥१३॥ ज० म०

अस्राक्षीत्यादि। योऽस्मान् अस्राक्षीत् जनितवान् सृजीश्च विसर्गे, यश्च भयेषु अरक्षीत् रक्षेर्लुङ् रूपं,यः सर्वदा सर्वकालम् अस्मान् स्वपोषम् अपुषत् स्वेन धनेन पुष्टवान् स्वपोषमिति णमुल् वाभीक्ष्ण्ये इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाण्णमुल्,तद-नुप्रयोगस्त्वभिधानात्। अपुषदिति शासुलिदुदिति ङः, सर्वदा इति सर्वैकात् काले दाच्। तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपका-रस्य तुच्छेन लघीयसा वनस्य गमनेन किं मोक्षः प्रत्युपका-रोऽस्ति नास्त्येवेति भावः। वनस्येति ढघे कृतीति कर्मणि षष्ठी॥१३॥ भ०

विद्युदित्यादि। अर्थे कार्य्यविशेषे दुरापेऽपि कृच्छ्रप्रा-प्येऽपि ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्, गुरूणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नावास्थित नावस्थितवान्। अवपूर्वात्तिष्ठतेर्लङ् समवेत्यादिना तङ् स्थाघ्वोरिच्चेति किश्वमित्वञ्चाङ्ग्लादङ्गा-दिति सिचो लोपः। स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिवो-त्पत्त्यनन्तरमेव विनाशं गतः। उपमाने कर्मणि चेति चकारात् कर्त्रोर्जीवपुरुषयोरित्यतः। कर्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि

पौरा! निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत् तातस्य शोकापनुदा भवेत।
मा दर्शतान्यं भरतञ्च मत्तो निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥१५॥

विद्युच्छब्द उपपदे णमुल् उपसर्गादसमास इत्यादिना णत्वम्। यद्वा इति अथवा स ऊर्द्ध शोषं तृणवद्विशुष्कः ऊर्द्धे शुषीत्यादिना णमुल्। उभयत्र अमैवेत्यादिना समासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च। किमुत प्रवासे किं पुनः प्रवासविषये यच्छासनं तत्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥ ज० म०

विद्युदित्यादि। दुरापे दुःखेन प्राप्येऽर्थे प्रयोजने गुरूणां शासने आज्ञायां यो न अवास्थित न तस्थौ स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टो विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव नष्टः। चणम् वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कर्त्तुरुपमानात् नशो गतार्थाच्चणम, तदनुप्रयोगस्त्वभिधानात् प्राग्वतो ण इति शाल्लनशो णत्वम्। दुराप इति ईषद्दुःसोः खल् भावद्ध इति खल्। अवास्थितेति अवपूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णय इति मम,स्थां सिःस्थादोङिष्टोमे न णुरिति ङिस्तस्य गुणाभावः,भ्सस्त्वादिति सेर्लोपः। "शासनं राजदत्तोर्वीलिखाज्ञाशास्त्रशास्तिषु" इति विश्वः। वरं मनागिष्टे, "देवकल्पितजामात्रोर्वरः श्रेष्ठे पुनस्त्रिषु। मनागिष्टे भवेत् क्लीवमन्ये त्वाहुस्तदव्ययम्" इति रन्तिदेवः। यद्वा अथवार्थे तृणवदूर्द्धं शोषं विशुष्क ऊर्द्ध शुष्क इत्यर्थः। ऊर्द्धाच्छुषेर्गतार्थाच्च तदनुप्रयोगश्चाभिधानात्, किमु सुप्रवासे सुकरप्रवासविषये यत् शासनं तत्र यो नावास्थित स किं पुनः सुतरामेव पूर्वोक्तं युक्तम्। किमुतेति क्वचित् पाठः ॥१४॥ भ०

पौरा इत्यादि। हे पौराः यथागतं निवर्त्तध्वं विधौ लोट्। इति तान् न्यगादीत् उक्तवान् रामः। गदेरतो हलादेरिति वृद्धिः इटीति सिचो लोपः। तातस्य पितुः शोकापनुदाः

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानामेकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।

शोकस्यापहर्त्तारो भवेत तुन्दशोकयोरित्यादिना कः, भवते-र्विधौ प्रार्थनायां वा लिङ्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् । भरतश्च मत्तो मत्तः सकाशात् अस्मदः पञ्चम्यास्तसिल् प्रत्ययोत्तरपद-योश्चेति मदादेशः । अन्यं भरतं मा दर्शत मा द्रष्टारः स्थः अपि तु योऽहं स एव भरतः, स च प्रतिष्ठितः राज्यं पालयिष्यती-त्येव न्यगादीत् । दृशेर्माङि लुङ् इरितो वेत्यङ् ऋदृशोऽङि इत्यनेन गुणः । निवर्त्तय रथमिति सूतञ्च सुमन्त्रमाह स्म लट् स्म इति लट् ब्रुवः पञ्चानामित्याहादेशः तिपो णप् ॥१५॥ ज० म०

पौरा इत्यादि । हे पौराः ! पुरवासिनः ! यूयं निवर्त्तध्वं निवृत्ता भवत विधिनिमन्त्रणेति विधौ लोट् । तातस्यास्मत्पितुः शोकापहर्त्तारो यूयं भवेत विधिनिमन्त्रणेति विधौ प्रार्थनायां वा लिङ्, लिङः यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तो ङिच्चेति यासुडागमः । शोकापनुदा इति कृगृह्या इति इगुपधत्वात् नुदेः कः । मत्तोऽन्यं भरतं यूयं मा दृशत अहमिव सोऽपि पालयिष्यतीति ध्वनिः । दृशिरौ प्रेक्षणे माङ्योगे लुङ् इरनुबन्धात् शास्त्रलिदिति विकल्पितो ङः, दृशोऽङि गुणः । मत्त इति अन्यारादितरेति पञ्चमी तस् ञ्णिरिति तस् । बाहुल्यात् त्यदां टेरस्याविति न टेर इत्युक्तम् । रामो न्यगादीत् उक्तवान् हसादेः सेम इति वृद्धिः । त्वं रथं निवर्त्त-येति सूतं सारथिं सुमन्त्रमाह स्म । को स्मेनातीते इति स्मेन योगेऽतीते को । पञ्चतिप् पञ्चणप् वा आहश्चेति तिपो णप् ब्रुव आहादेशः ॥१५॥ भ०

ज्ञात्वेत्यादि । निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तथानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा गत्वरश्चेति निपातितः । तैरिङ्गितैरभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः इङ्गितैर्भावि

रक्षन् वनेवासकृताद्भयात्तान् प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥१६॥
अस्राक्षुरस्रं करुणं रुवन्तो मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णम् ।
हा राम ! हा कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥१७॥

निष्ठा । वनेवास इति सप्तमीति योगविभागात् समासः, अथवा-सवासिष्विति विभाषा सप्तम्या अलुक् । तेन कृतात् सिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान्, सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा कालाध्वनोरिति द्वितीया । शयित्वेति नक्त्वासेडिति किक्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति । प्रातः प्रातःकाले छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥१६॥ ज० म०

ज्ञात्वेत्यादि । निवर्त्तध्वमित्युक्तोऽपि तत्रानिवृत्तानामिङ्गितैरभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा रामः सपौरः पौरैः सह एकां रात्रिं शयित्वा तान् जनान् वनेवासकृतात् भयात् रक्षन् प्रातश्छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम । इङ्गितैरिति इगि गत्यां भावे क्तः, गत्वरतामिति क्वरप् मस्य तस्य । रजनीमिति देशाध्वकालेति कर्मसंज्ञा । शयित्वेति सेमक्षुधेत्यादिना किन्निषेधात् गुर्घुङ इति गुणः, वनेवास इति अकालवाचिनः शयत्रासवासिष्विति सप्तम्या अलुगिति परः । स्वमते सरसिजमित्युदाहरता क्वचित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितम् ॥१६ भ०

अस्राक्षुरित्यादि । ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुवन्तो विलपन्तः रुशब्दः इत्यस्य शतरि रूपम् । अस्रम् अश्रु अस्राक्षुः मुक्तवन्तः सृजिस्तौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि सृजिदृशोरित्यम्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, चोः कुः खरि चेति चर्त्वम् । मुहुर्मुहुः भूयो भूयः कवोष्णमीषदुष्णमन्तःसन्तापात् । कवञ्चोष्ण इति

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः।

कोः कवादेशः। न्यश्वसिषुः श्वसेर्लुङ् ह्म्यन्तेत्यादिना श्वसेर्वृद्धि-प्रतिषेधः, अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्य प्राप्तत्वात्। हा राम! हा कष्टं कृच्छ्रमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैः येन गतो राम-स्तेन गतैर्मनोभिरित्थम्भूतैः न्यवृतन् निवृत्तवन्तः। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदविकल्पात् द्युतादित्वादङ्॥१७॥ ज० म०

अस्रागुरित्यादि। ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुदन्तो विलपन्तः अस्रं नेत्रजलम् अस्रागुस्त्यक्तवन्तः। रुदन्त इति रुद रोदे शतृः। अस्रागुरिति सृजीश विसर्गे ण्यां सिः, वर्द्धोऽ-किदिति ऋकारस्य रः,व्रजवदेति अनिम्त्वात् वृिः, प्रच्छ्राजेति षङ्,षढोः कः से इति कः,क्लिलादिति षः,अनुस्सिद्वेरिति अन उस्। कवोष्णम् ईषदुष्णम् अन्तःसन्तापात्। कत्कवौ चाग्नुष्णा इति ईषदर्थे कवादेशः। मुहुर्मुहुर्वारं वारं न्यश्वसिषुः निश्वसित-वन्तः। हसादेः सेम इत्यादौ श्वसवर्जनात् श्वसेर्न वृिः। हा राम! हा कष्टमिति ब्रुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैः रामदिगनुसारिभि-रपूर्णकामत्वात् परिभूतैर्मनोभिरुपलक्षिताः सन्तः निवृत्ताः। वृतेर्द्युतादित्वात् प्रासुलिद्युदिति ङः,तेनैव लोपोऽतोऽदेचोरि-त्याकारलोपः। साधनहेतुविशेषणेति विशेषणे तृतीया। हा रामेति हाशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया अत्र तु तदभाव इति श्रीपतिः। सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य रामः सम्बुध्यते इति दीर्गाः सम्बुद्धाविति हादियोगे द्वितीयानिषेधार्थं क्रमदीश्वर-सूत्रं, स्वमते हाशब्दवाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगो विव-क्षितः किन्तु पौराणामेव तद्योगाभावान्न द्वितीया॥१७॥ भ०

सूत इत्यादि। सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमश्वैः सह अन-ल्पमन्युः प्रवृद्धशोकः राघवयोः रामलक्ष्मणयोः सरूपाणा-

ससीतयोराघवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥१८॥
प्रतीय सा पूर्ददृशे जनेन द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव।

मित्येकशेषः। ससीतयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन्। इक् स्मरण इत्यस्य शतरि रूपम्, यणादेशः, अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी। श्वसन् कदुष्णम् ईषदुष्णं कवञ्चोष्ण इति चकारात् कदादेशः। गङ्गातटात् प्रतिनिवृत्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान्। गङ्गासलिलैः आत्मानं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च पवित्रीकृत्य पूङश्चेति विकल्पेनेट्, पूङः क्त्वा चेति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणः ॥१८॥ ज० म०

सूत इत्यादि। सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि गङ्गाजलैः सहाश्वम् आत्मानं पवित्वा पवित्रीकृत्य सीतासहितयोः रामलक्ष्मणयोरधीयन् स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमयोध्यां आविवेश प्रविष्टवान् अनल्पमन्युः प्रवृद्धशोकः गङ्गासलिलैः पवित्वा इत्यनेन गङ्गापर्य्यन्तं तद्गमनं ध्वन्यते, पूङ्क्लिशदित इम् इति विभाषित इम्, सेमक्त्वेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् ,गुघूंङ इति गुणः। ससीतयोरिति सहः सो वेति बहुव्रीहौ सादेशः। राघवयोरिति स्मरणार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी। अधीयन्निति अधीकल स्मृत्याम् इश्वरादिक इति वाक्यात् यिणोऽच्यणाविति यादेशः क्वचिन्न स्यात् आतिदेशिककार्य्यमनित्यमिति न्यायात्, तेनात्र अ्ध्वोरन्वचीति इयादेशः। कदुष्णमिति कत्कवौ चेति कोः कदादेशः ॥१८॥ भ०

प्रतीयेत्यादि। जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्य पूरयोध्या ददृशे दृष्टा कर्मणि लिट्। प्रतीय इति ईङ् गतावित्यस्य रूपं न पुनरिणः, तस्य हि तुकि प्रतीत्येति स्यात्। षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् प्रतीयुषा सा ददृशे इति पाठान्तरम्। प्रतिनिवृत्तेन सा पूर्ददृशे दृष्टेत्यर्थः। अस्मिन्

राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शोकान्धकारक्षतसर्वचेष्टा ॥१८॥
विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रमच्योष्ट सत्त्वान्नृपतिश्च्युताशः ।

पाठे तु उपेयिवानित्यादिना इणः क्वसौ रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात्। शोकोऽन्धकार इव शोकान्धकारः तेन क्षता क्षयं नीता अनुष्ठेयकर्मणि चेष्टा परिस्पन्दो यस्यां पुरि सा तथोक्ता, राज्ञोऽपत्यानि राजश्वशुराद्यत् राजन्याः क्षत्रियाः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः, राजन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतेव द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि रात्रौ भानुचन्द्राभ्यां विनाकृता रहिता अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तद्वत् सापि भानुचन्द्रस्थानीययोः राघवयोर्विरहादिति भावः ॥१८॥ ज० म०

प्रतीयेत्यादि। जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्य सा पूरयोध्या ददृशे कर्मणि ठो। प्रतीयेति ईयङ् गत्यामित्यस्य रूपम्, न ल्यपस्तनागमप्रङ्गात्। प्रतीयुषेति पाठे प्रतिपूर्वादिणः क्वसुः प्रतीयिवस्शब्दस्य वसेवः सेम्पोति सेम्वस्योत्वं, प्रतीयुषा प्रतिनिवृत्तेन जनेन पूर्ददृशे इति योजना। कीदृशी पूः शोकोऽन्धकार इव तेन क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा सर्वा वा चेष्टा यस्यां सा तथा। राजन्याः नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि पूः सूर्य्यचन्द्राभ्यां रहिता द्यौराकाशमिव यथा नक्षत्रसमन्वितापि द्यौः सूर्य्यचन्द्राभ्यां निराकृता अन्धकारक्षतसर्वचेष्टा तद्वत् सापि सूर्य्यचन्द्रतुल्ययोराघवयोरभावादिति भावः। राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादित्वात् ष्यञः, मन्वर्जानित्यादिना नलोपनिषेधः ॥१८॥ भ०

विलोक्येत्यादि। रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः सत्त्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः। च्यवतेरकर्मका-

मधूनि नैषीद् व्यलिपन्न गन्धैर्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥२०॥
आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत् कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम्
॥ २१ ॥

लुङ् । गतोऽपि मद्वचनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा च्युता यस्य स च्युताशः सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुं नैषीत् नेष्टवान् नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः। गन्धैश्चन्दनादिभिर्नालिपत् लिपेर्लिपिसिचिह्वश्चेत्यङ् । मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रे न व्यवसिष्ट न परिहितवान् वस आच्छादने इत्यस्मात् लुङ् अनुदात्तेत्त्वात्तङ् ॥ २० ॥ ज० म०

विलोक्येत्यादि । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः सत्त्वात् स्वभावात् व्यवसायाद्वा अच्योष्ट च्युतः च्युतोऽकर्मकात् टौ। गतोऽपि रामः कदाचित् पौराणामनुरोधान्मद्वचनमतिक्रम्य आगच्छेदित्याशा च्युता यस्य सः। तथा मधूनि नैषीत् इषु इच्छायां टौ। गन्धैश्चन्दनादिभिर्न व्यलिपत् वक्तयस्यत्यालिपेति ङः । मनोरमं वस्त्रद्वयं न व्यवसिष्ट न परिहितवान् वसलङ् आच्छादने। "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुषु" इति विश्वः ॥२०॥ भ०

आसिष्टेत्यादि । एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः। आसेरात्मनेपदिनो लुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासः, असमापितेभ्य इत्यर्थः, क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः व्यरंसीत् विरतः विमुखोऽभूदित्यर्थः, जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति अपादानसंज्ञा। रमेर्लुङ् व्याङ्-

विचुक्रुशुर्भूमिपतेर्महिष्यः केशान् लुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः।
विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ॥२२॥

परिभ्यो रम इति तिप् यमिरमीत्यादिना सगिटौ। स एवम्भूतो राजा चन्दनोशीरमृणालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध उपलिप्तोऽपि उद्वेगाग्निनेव द्युनिवासभूयं देवत्वमगात् गतवान्। दिहेर्निष्ठायां दादेर्धातोर्घ इति घः, झषस्तथोर्धोऽधः झलां जश् झशीति जश्त्वम्। दिवि निवासो येषां ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति भुवो भाव इति क्यप् ॥२१॥ ज० म०

आसिष्टेत्यादि। शुचा शोकेन एकत्र एकस्थाने न आसिष्ट आसलङ् उपविवेश। कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः राजकर्त्तव्यदूतसम्प्रेषणादिभ्यो व्यरंसीत् विरतवान् घे पं परानु इत्यादिना विपूर्वात् रमेः पं, यमरमेति इमसनौ कृतावयवसम्बन्धात् कृतं अकृतावयवसम्बन्धाच्चाकृतं इति एकार्थत्वात् कर्मधारयः। अनञः क्तान्तस्य तेन स नञेति कर्मधारय इति परः। क्षितिपालं भजन्ते इति ढाङ्गजवहेति विण्। स ईदृशो राजा चन्दनोशीरमृणालैस्तापोपशान्तिसाधनैर्दिग्धो लिप्तोऽपि शोकाग्निनेव हेतुना द्युनिवासभूयं देवत्वमगात्। दिवि निवासो यस्य इति विग्रहः, निवसन्त्यत्रेति घञ् द्यौर्निवासो यस्येति वा उहस्युर्ङीति उङ् तस्य भवनं भूहनं क्वचिति भुवो क्यप्। दिग्ध इति दिह उपलेपे क्तः, दादेर्घः, ढभात्तथोरिति तस्य धः, झष्झसोरिति धस्य गः। उशीरं वीरणमूलम् ॥२१॥ भ०

विचुक्रुशुरित्यादि। भूमिपतेः राज्ञो महिष्यः पत्न्यः अविमह्यष्टिषच् इत्यौणादिकः ष्टिषच्। विचुक्रुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः, हा स्वामिन्निति। तथा केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः,

ताः सान्त्वयन्तो भरतप्रतीक्षा तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले ।
दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून् प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥२३॥

स्ववपूंषि स्वशरीराणि जघ्नुस्ताडितवत्यः, विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुचुर्मुक्तवत्यः, क्षमायां भुवि पेतुः, वलयानि अवैधव्यचिह्नानि बभञ्जुः चूर्णितवत्यः, एते लिड़न्ताः, तुपेरेत्वाभ्यासलोपौ ॥२२॥ ज० म०

विचुक्रुशुरित्यादि। भूमिपतेर्दशरथस्य महिष्यः विचुक्रुशुः क्रन्दितवत्यः, हाहा स्वामिन्निति नृपमाहूतवत्यो वा। यद्यपि "कृताभिषेका महिषी" इत्यमरः. सा चैकैव तथाप्युपचारात् पत्नीमात्रेऽपि तिसृणामिव कृताभिषेकत्वमिति केचित्। केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः स्यात् व्यपित् किद्वेति अकित्पक्षे उङ् नलोपाभावः। स्ववपूंषि जघ्नुः ताड़ितवत्यः, विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुचुः त्यक्तवत्यः, क्षमायां भुवि पेतुः, तृफलेति पतेरत एवं खिलोपश्च। वलयानि अवैधव्यलक्षणानि बभञ्जुः, सर्वत्र व्या उस् ॥२२॥ भ०

ता इत्यादि। बन्धुता बन्धुसमूहः ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्। ता महिषोः सान्त्वयन्तो संस्थापयन्तो सान्त्वं करोतीति णिच्। त दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिप्तवतो आशु शीघ्रं, माभूत् पूतिरिति क्षिपेर्लुङ् पुषादित्वादङ्। कस्मात्तमक्षिपदित्याह भरतप्रतीक्षा तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति सा भरतं प्रतीक्षते ईक्षिक्षमिभ्याञ्चेत्युपसङ्ख्यानात् अण्। दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवतो राजात्मजं भरतमानिनीषून् आनेतुमिच्छून्, अन्यथा कैकेयीवैमुख्याद् भरतेऽपि वैमुख्यात् दूता अपि नानेतुमिच्छन्ति। तत्रापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन, यूनः तेषां गन्तुं समर्थत्वात् ॥२३॥ म० म०

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षाञ्चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।
आख्यदसन् मातृकुले सखिभ्यः पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥२४॥

ता इत्यादि । बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्त्वयन्ती आश्वासयन्ती तं मृतं दशरथं शीघ्रं पूतिगन्धाशङ्कया तैले न्यक्षिपत् क्षिपस्तुदादित्वात् । कुतो न्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीक्षा भरतं प्रतीक्षते इति पचादित्वादन्, भरते प्रतीक्षा यस्या इति वा । दूतांश्च मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या केकयीं प्रति क्रोधेन भरते वैमुख्यान्न तु स्वेच्छया प्रास्थापयत् प्रहितवती । राजात्मजं भरतं आनिनीषून् आनेतुमिच्छून् ये स्वत एव भरतमानेतुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं युक्तमिति भावः । यूनस्तरुणान् शीघ्रगमनसामर्थ्यात् । बन्धुतेति जनबन्धुभ्यस्तलिति समूहार्थे तः । सान्त्वयन्तीति सान्त्वक सान्त्वने शतृः २३॥ भ०

सुप्त इत्यादि । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् कथितवान् ख्यातेर्लुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिना अङ्, क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । किमाख्यदित्याह अहं सुप्तः सन् नभस्तो नभस्तलात् आकाशात् पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं चलन्तं निरीक्षाञ्चक्रे निरीक्षितवान् ईक्षेरिजादेरित्याम् । उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तव्याक्षेपात् परोक्षे लिट् । पश्यन् विलोकयन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥२४॥ ज० म०

सुप्त इत्यादि । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य आख्यत् कथितवान् । वक्त्यस्येति ङः, तादर्थ्ये चतुर्थी, यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतुर्थीति परः । किमाख्यदित्याह सुप्तोऽहं नभस्त आकाशात् पतितं अधः स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीक्षाञ्चक्रे

अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रयियासयन्तः ।
आंहिष्ट जाताञ्जिहिषस्तदासावुत्कण्ठमानो भरतो गुरूणाम् ।२५

दृष्टवानस्मि । अस्मादि चित्तस्य विक्षेपे ढौति परः, क्षमते नियमाभावात् भवत्येव सुप्तस्य तादृशस्वप्नदर्शनेन चित्तविक्षेपार्थोऽपि गम्यत एव । ईक्षङ् दर्शने विंजादीत्याम् ॥२४॥ भ०

अशीत्यादि । दूता एत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आङ्पूर्वादिणः क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि तुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं वचनमशिश्रवन् आवितवन्तः अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च शृणोतेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि द्विर्वचनम्,स्रवतिशृणोतीत्यभ्यासस्येत्वम् । आत्ययिकम् अत्ययो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोजनमिति ठञ् । पिता ते म्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनं तमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा, शृणोतेः शब्दकर्मत्वात् अर्थमिति कर्त्तुरीप्सिततममित्यनेन प्रयियासयन्तः प्रयातुमिच्छन्तो भरतं प्रयोजितवन्तः सनन्तण्यन्तोयऽम् । तदा असौ भरतो जाताञ्जिहिषः जाता अञ्जिहिषा गमनेच्छा यस्य सः । अहि गतौ इदितो नुम्, तस्मादंहितुमिच्छतीति सन्, इट् अजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दो द्विरुच्यते, नकारस्य नन्द्रा इति प्रतिषेधः, अभ्यासकार्य्यम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः, टाप् । आंहिष्ट गतवान् तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् । उत्कण्ठमानः स्मरन् मठिकठिशोक इत्यस्मादात्मनेपादिनो रूपम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । गुरूणां पितामहादीनाम् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी ॥२५॥ ज० म०

अशिश्रवन्नित्यादि । दूता एत्य आगत्य अर्थात् भरतमातृकुलं तं भरतम् अत्ययरूपम् अर्थं वस्तु यदा अशिश्रवन् आवितवन्तः प्रयियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः तदा

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वादासेदुषः स्नेहवशादपायम् ।
गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यङ् नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥२६॥

असौ भरतः जाता अभिजिहिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरूणां पित्रादीनाम् उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान्। अभिश्रवन्निति श्रु श्रवणे जिः प्रेरणे इति जिः, जिश्रीत्यङ्, धुहिंष्यङीति हिः, खेः सन्वत् स्रुश्रुस्रुद्रुप्रु,प्लुच्यङां वेति खेद-कारस्य इत्वं, अणित्यन्ते जुङतोरिति व्रिः, यत्नायवायव इति आव्, अङ्गड्गङः स्वः,जेर्लोपः घोऽजौ जेरिति प्रयोज्यस्य कर्त्तुः कर्मत्वम् । आत्ययिकमिति अत्ययो विनाशः विकारसङ्केति णिकः । "अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते ।" इति कोषः । केचित्तु अर्थयते अनेनेत्यर्थं वचनम् आत्ययिकम् अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः । अर्थमित्यत्र असुमिति पाठे अमुं भरतं प्रयियासयन्त आत्ययिकं राज्ञो मरणम्। एत्येति व्यादनञ इति आङ्पूर्वादिणःक्वायप् स्वस्य तन पितोति तन् । प्रयियासयन्त इति यातेः सनन्तात् जिः शत्टः । आंहिष्टेति अहिङ् गतौ इदित्वान्नुन्। जाताभिजिहिषः इति अंहेः सन इम्, नाजन्तादेरादिहिरिति स्यादौ नवद्रोये इति च निषेधात् आदिनकारस्य न द्वित्वं, संख्याद इति अः। कठिङ् आध्याने इष्टानवाप्तौ तदवाप्तयेऽभिलाष उत्कण्ठेत्यन्ये । गुरूणामिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥२५॥ भ०

बन्धूनित्यादि । दुःस्वप्नदर्शनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात् चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्किष्ट शङ्कित-वान् उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः, शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् । कीदृशान् आसेदुषः अपायं विनाशं गतवतः । भाषायां सदव-सेत्यादिना क्वसुः, अत एकहलित्येत्वाभ्यासलोपौ । अस्मद्बन्धुः

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम्।

कश्चित् व्यसनमापन्नोऽभूदिति गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालमृगगणाश्च सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागताः। यातेर्लुङि यमरमेति सगिटौ, शृगालाः प्रदक्षिणङ्गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः। भीममुद्वेगकरमरासिषुः रसिताः। रसेः परस्मैपदिनो लुङ् अतो हलादेरिति वृद्धौ रूपम् न रासेः तस्यात्मनेपदित्वात्॥ २६॥ ज० म०

बन्धूनित्यादि। दुःस्वप्नदर्शनात् अकस्मात् पितृदूतागमनाच्च स्नेहवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरतो बन्धून् अपायं विनाशम् आसेदुषः प्राप्तात् अशङ्किष्ट शङ्कितवान्। शकिङ् त्रासशङ्कयोः। गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालहरिणसमूहाः सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागतवन्तः। शृगालाः प्रदक्षिणं गता इत्यर्थः। यातिभ्यां यमरमेतोम्सनौ अनुस्सिहेरिति अन उस्। भीमं भयानकं यथा स्यात्तथा अरासिषुः शब्दं कृतवन्तः। रस शब्दे हसादेः सेम इति त्रिः, अन उस्। "चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु" इति हन्त्यादौ रभसः। शृणोतेर्बाहुल्ताद्रङ्ग औणादिक इति तालव्यादि केचिदाहुः॥२६॥ म०

स इत्यादि। स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् भाषायामित्यादिना क्वसुः, यजादित्वात् सम्प्रसारणं, द्विर्वचनम्, वस्वेकाजाद्घसामिति इट्। पुरमयोध्यामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः घोषं शब्दं न शुश्राव न श्रुतवान्, जनौघजन्यं जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं तत्किंशसिचतियतीति जनेर्यत्। तथा वेदध्वनीन् नाकर्णयामास न श्रुत-

आकर्णयामास न वेदनादान्न चोपलेभे वणिजां पणायाः ॥२७॥

वान् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिच्, तदन्तात् लिट्यामि अपामन्तेत्ययादेशः। न चोपलेभे नोपलब्धवान् वणिजां पण्य-जीविनां पणायान् पणलाभान् कथञ्चिद्रूपव्यवहारस्योच्छि-न्नत्वात्। पणन्ते इति वणिजः पणेरिजादेशस्यैव इत्यौणादिकः। पण्यन्ते इति पणाः, नित्यं पण परिमाण इत्यप् व्यवह-र्त्तव्याः। ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिग्भिरित्ययाः लाभाः, एरजिति इणः कर्म्मणि अच्। पणानामयाः पणायाः तान्। पणायानिति पाठान्तरम्। वणिजां वस्तूनि संव्यवहारविषयाणि नोपलेभे संव्यवहारकुशलाः साधव इति। गुपादिषु स्तुत्यर्थपणिना साहचर्य्यात् पणेरपि तदर्थादेवायप्रत्ययः। अः प्रत्ययादित्य-कारः, टाप्। वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः, वणिक्-प्रसारकलहानित्यर्थः ।२७॥

स इत्यादि। स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले कृत-प्रवासस्तत एत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्यन् जनसमूहजन्यं घोषं शब्दं न शुश्राव। प्रोषिवानिति प्रपूर्वात् वसो ऐ निवासे इत्यस्मात् क्वसुः, यहस्वपाद्योरिति जिः, द्वित्वं, वसोर्वसेकाजितोम्। प्रवेक्ष्यन्निति विशशी प्रवेशे स्यद्वः। जन्य-मिति कृद्वोः कभाव इत्युक्तः कर्त्तरि ण्यण्, जनौघाज्जात-मित्यर्थः। किंवा तव्यानीयया इति अयन्ताज्जनेः कर्म्मणि यः। वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान् कर्णक भिदि। वणि-जां पणोपजीविनां पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उप-लेभे ददर्श। पणङ् व्यवहारे स्तुतौ कमक्रतेत्यादिना आयः, संस्याद इति अः, स्त्रीत्वञ्च। पणायानिति पाठे पण्यन्ते इति पणाः घञलनटोऽचे इत्यल्। आयो लाभः, इमान् व्यवहर्त्तव्य-

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्राः।
पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः॥२८॥

लाभानित्यर्थः। वणिगापणायानिति पाठे वणिजामापणो निषद्या तत्रायानित्यर्थः। "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः॥ २७॥ भ०

चक्रन्दुरित्यादि। तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपीभूतं समेत्य ढौकित्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दितवत्यः हा स्वामिन्! हा राजन्! क्व गतोऽसीति। उपागतं प्राप्तमस्रमश्रुजलं यासां ताः एवंविधाः। युध्यन्ते इति योधाः पचादित्वादच्। ते च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः, पुरो धीयते इति पुरोहितः निष्ठा दधातेर्हिः। अमाशब्दः समार्थे सह राज्ञा कार्य्येषु भवतीत्यमात्यः। अमेहक्कतसित्रेभ्य इति निपातात्। पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्यमुखाः। अमात्यस्य अजाद्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। विवृद्धेन मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गलशिरे येषामिति॥२८॥ ज० म०

चक्रन्दुरित्यादि। तं भरतम् अभ्यर्णं समीपवर्त्तिनं समेत्य पाप्य मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य सशब्दं रुरुदुरित्यर्थः। उपागतम् अस्रं नेत्रजलं यासां तास्तथा। अभ्यर्णमित्यभिपूर्वस्यार्दधातोः क्तान्तस्य रूपम्, क्षुब्धवाढेत्यादिना निपातितम्। युध्यन्ते इति योधाः पचादित्वादन्, तेऽपि तं समेत्य चक्रन्दुःपुरोऽग्रे धीयते स्थाप्यते इति पुरोहितः, धाञो हिः, अमाशब्दः सहार्थे सह राज्ञा कार्य्येषु भवति अमात्यः त्यब्नाद्यचिरेति त्यः, पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते, तथा ते जना योधाश्चेति वा, विवृद्धेन मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णा

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च।
रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥२९॥
आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः स्रेक्ष्मीयमानारुणरौद्रनेत्रः।

मन्या येषां यासां वा। दान्तशान्तपूर्णेति निपात्यते। "पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या" इत्यमरः ॥२८॥ भ०

दिदृक्षमाण इत्यादि स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः सर्वतो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इति तङ्। हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वे सृजिदृशोरित्यम् न भवति। नैक्षत न दृष्टवान् तदा रोरुद्यमानः अत्यर्थं रुदन् यङि रूपम्। अभ्यपृच्छत् पृष्टवान्। ऐक्षताभ्यपृच्छदिति भूतसामान्यविवक्षया लङ्। अन्यथा कवेः परोक्षत्वात् लिट् स्यात्। अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै भरताय। ख्यातेरस्यतीत्यादिना च्लेरङ् आतो लोपः ॥ २९ ॥ ज० म०

दिदृक्षमाण इत्यादि। स भरतः ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः सर्वतः दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐक्षत तदा रोरुद्यमानो भृशं रुदन् अभ्यपृच्छत् पृष्टवान्। अथानन्तरं यादृशं वृत्तं तादृशं तस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः अर्थात् पुरोहितामात्यमुखा योधाश्च। दिदृक्षमाण इति दृशेः सन्,गुर्नानिमीति गुणनिषेधः, स्मृदृशनतुज्ञा इति मं। ईक्षङ् दर्शने घो। रुदेर्मृत्वसूत्रेत्यादिना यङ्, प्रच्छीप्स् ज्ञीप्से घी, ग्रहस्वपायोरिति जिः। ख्यातेर्वक्त्यस्येति ङः, तादर्थ्ये चतुर्थी, यदभिप्रेत्य धात्वर्थं इति चतुर्थीति परः ॥२९॥ भ०

आबद्धत्यादि। स भरतः उच्चैर्महता ध्वनिता कैकयीञ्च मुहुर्भूयो भूय उपालब्ध उपालब्धवान् उपाङ्पूर्वो लभि-

उच्चैरुपालभ्य स केकयीञ्च शोके मुहुस्वाविरतं न्यमाङ्क्षीत् ॥३०॥

रुपालम्भे वर्त्तते तस्मादात्मनेपदिनो झलो झलीति सिज्लोपे धत्वजश्त्वे रूपम् । शोके च मन्यौ अविरतमजस्रं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नः । मस्जेर्लुङि मस्जिनशोर्झलीति नुम् । तत्रापि मस्जेरन्त्यादिनियमात् नुम्, संयोगादिलोपः, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कीदृशः आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः भ्रमेश्च डुरित्यौणादिको डुः । कुडि स्त्रीलिङ्गे भावे कृशादिभ्य इतीः तदन्तात् कृदिकारादिति ङीष् । भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भ्रुकुटी इको ह्रस्वो ड्यो गालवस्येति ह्रस्वः, तस्या विभङ्गो विरचनम् आबद्धः कृतः प्रयत्नेनायासवृत्तेन भीमो भयानको भ्रुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति । शिश्वीयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके च नेत्रे यस्य सः । श्वयतेर्यङि विभाषा श्वेरिति वा सम्प्रसारणम् । तमुपालभ्य आह ॥ ३० ॥ ज० म०

आबद्धेत्यादि । स भरतः उच्चैर्यथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं केकयीं उपालभ्य निर्भर्त्सितवान्, शोकेऽविरतं न्यमाङ्क्षीत् निममज्ज । कीदृशः आबद्धः कृतो भयङ्करो भ्रुकुटीविभङ्गः येन स तथा । पुनः किम्भूतः शिश्वीयमाने अत्यर्थविवृद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके च नेत्रे यस्य स तथा,भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं वेकस्वरार्थोऽसे इत्यत्र व्यवस्थितविभाषार्थो वाशब्दस्तेन सन्ध्यतिरिक्तस्थाने क्वचित् समासे ह्रस्वः स्यादिति देवोदासचक्रवर्त्तिना व्याख्यातम् । तेनात्र पाक्षिको भ्रुवो ह्रस्वः, मनीषादित्वाद्वा । टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः । मूत्रसूत्रेति यङ्, श्वेर्णः घोऽज्यरे । उपाङ्पूर्वान्निर्भर्त्सनायां टो, तन् झसस्वाज्झसीति सेर्लोपः । टु मस्जीश शुद्धौ ख्यां सिः, अनिमृत्वात् व्रजवदेति त्रिः, स्रादेः

नृपात्मजौ चिक्लिशतुःससीतौ ममार राजा विधवा भवत्यः ।
शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं कैकय्युपज्ञं बत बह्वनर्थम् ॥३१॥

सो लोपः, चुर्ङिति कुङ्, क्लिलादिति षः, नुण् रघ इति नुण्, म्नोर्नुरित्यनुस्वारः अपे अम्नोरिति ङः ॥३०॥ भ०

नृपेत्यादि । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्लिशतुः क्लिष्टौ, ममार मृतो राजा म्रियतेर्लुङ्लिङो-श्चेति नियमात् तङोऽभावः । विधवाः धवो भर्त्ता तेन विना भवत्यो जाताः, शोच्याः शोचनीया वयम् अयशोभाजनत्वात् । ऋहलोर्ण्यत् । शक्या इति पाठान्तरम् शङ्कनीया वयम् एतत्कृ-तोऽयं प्रयोग इति, भूश्च अनृपा न विद्यते नृपो यस्यामिति नञोऽस्त्यर्थानामिति बहुव्रीहिः । लघुत्वं राज्यप्रार्थनालक्षणं कैकय्युपज्ञम् कैकय्याः प्रथमतो ज्ञातं नान्यस्य कस्यचित् पूर्वं ज्ञातम् । उपज्ञायते इत्युपज्ञम् आयश्चोपसर्ग इति स्त्रियामङ्, कललक्षणा षष्ठी कैकय्या उपज्ञेति समासः । उपज्ञोपक्रम-मिति नपुंसकता । बत कष्टं बह्वनर्थं बहुदोषं क्लेशमरणाद्यनि-ष्टानां सम्भवात् भरतकृत एवायं प्रयोग इत्येतत् परिहर-न्नाह ॥३५॥ ज० म०

नृपात्मजावित्यादि । सीतासहितौ नृपात्मजौ राम-लक्ष्मणौ चिक्लिशतुः दुःखितौ क्लिशुङ् उपतापे । राजा ममार मृङष्टौञ्च इति नियमात् पम् । धवो भर्त्ता तेन विहीना भवत्यो जाताः। मातृगणं सम्बोध्योक्तं कैकय्युपालम्भोऽयम् । वयं शोचयाः अयशोभाजनत्वात् शोकार्हाः तुल्याः शक्यार्हे इति अर्हार्थे घ्यण्, इमन्तत्वात् चजोः कगाविति सेमृत्वावर्जनात् कत्वम् । किंवा आवश्यकत्वविवक्षया नावश्यके इति निषेधः । शक्या इति पाठं एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकैः शक्या

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः
सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत्।
उद्वाश्यमानः पितरं सरामम्
लुठ्यन् सशोको भुवि रोरुदावान् ॥३२॥

वितर्कणीयाः, भूरनृपा राजशून्या, लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं नीचकर्म्म कैकय्युपज्ञं कैकय्याः सकाशात् प्रथमत उपलब्धं नान्यतः केनापि दृष्टमित्यर्थः उपज्ञायते इत्युपज्ञा क्विप्। "उपज्ञोपक्रमान्तस्य तदादित्वप्रकाशने" इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वम्, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्। बह्वनर्थं बहवोऽनर्था दोषा यत्र तत्तथा, वत इति खेदे ॥३१॥ भ०

नैतदित्यादि। यदेतत् कैकय्यनुष्ठितं मतमभिप्रायः न मत्कं मत्कृतं तत् न अहमस्य ग्रामणीर्न प्रभुरिति अस्मच्छब्दात् स एषां ग्रामणीरिति कन् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य्यन्तस्य मादेशः, सास्मन्मतादनुष्ठितमनयेत्यर्थः, इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो बहुवारानसौ भरतः शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत् कृतवान्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शपेर्दैवादिकस्य उभयपदिनो लुङि रूपम्। उद्वाश्यमानः आह्वयन् वाशृ शब्दे दैवादिकः अनुदात्तेत्। पितरं सरामं हा तात! हा रामेति लुठ्यन् भुवि लुठन् लुठ विलोडने दैवादिकः परस्मैपदी। सशोक इति शाठ्यपरिहारार्थं रोरुदावान् अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् यङन्तात् अः प्रत्ययादिकार', अतो लोपः यस्य हलः, स्त्रियामतष्टाप्, सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥३२॥ ज० म०

स्वदोषं परिहरन्नाह। नैतदित्यादि। यदेतत् कैकय्या कृतं तन्न मत्कं मत्स्वामिकं मत्कर्त्तृकं मतम् अहमस्य प्रभुरित्यर्थे विकारसङ्घेत्यादिना कः, इति ब्रुवाणोऽसौ भरतः सह-

तं सुख्यन्तः सचिवा नरेन्द्रं दिधक्षयन्तः समुदूहुरारात्।
अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्राश्चिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम्
॥ ३३ ॥

सशो बहुवारान् शपथान् प्रत्ययकारणानि अशप्यत् उक्तवान्। शपयीत्र आक्रोशे आक्रोशो भाषणं धातूनामनेकार्थत्वात् शपिरत्र करोत्यर्थो वा। सरामं पितरं उह्यमानः मा राम! हा तातेति आह्वयन् ङ्वाश्यत्रदूशब्दे। भुवि लुठन् लुठ-विलोड़ने रोरुदावान् अत्यर्थरोदनयुक्तः रुदेर्यङन्तात् संख्यादृ इति अप्रत्ययः ततो वतुः। हेतुमाह सशोक इति सहस्रशब्दात् संख्येकार्थादिति चशस्॥ ३२ ॥ भ०

तमित्यादि। सचिवा अमात्याः कार्य्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचेरिवन्नित्यौणादिक इवन्। तं भरतं सुख्यन्तः सुखं कुर्वाणाः तत् करोतीति णिच्। नरेन्द्रं दशरथं समुदूहुः उद्वाहितवन्तः शिविकायामारोप्य। वहिरन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र द्रष्टव्यः,यजादित्वात् सम्प्रसारणम्। आरात् नातिदूरे दिधक्षयन्तः दग्धुमिच्छन्तं भरत प्रयोजितवन्तः। दहेः सनि दादेर्धातो घः, भष्भावत्वे प्रयोजकव्यापारे णिच् अन्ते विनाशे भवा या आहुतिः दिगादित्वाद्यत्। तामन्त्याहुतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः ब्राह्मणैः सहिताः सचिवाश्चिचीषयन्तः चेतुं निधातुमिच्छन्तं प्रयोजितवन्तः। किं तत् अध्वरपात्र-जातं यज्ञोपयोगिपात्राणां स्रुवादीनां समूहम्॥३३॥ ज० म०

तमित्यादि। विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यास्तं भरतं सुख्यन्तः सुखं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुदूहुः वहेरन्तर्भावि-तण्यर्थात्। शिविकायामारोप्य उद्वाहितवन्त इत्यर्थः। विप्राणां वहनानौचित्यात्। वहे ञो प्रापणे ठो व्यथग्रहेति जिः ग्रहस्व-

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतूनवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।
कम्बूंश्च तारानधमन् समन्तात्तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥३४

पाघ्रोरिति प्रकृतेर्जिः। सुखयन्त इति लेः कृत्याख्याने णिरिति सुखशब्दात् णिः। आरात् समीपे दिधक्षयन्तो दग्धुमिच्छां कारयन्तः दहेः सनन्तात् णिः शत्रः। अन्त्याहुतिं हावयितुम् अग्नौ प्रक्षेपयितुम् अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिस्रुवादिसमूहं चिचीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः। अन्तकाले भवोऽन्त्यः दघे-कादिति यात्रः। सचिः सेवा विद्यतेऽस्य सचिवः गोतृणेत्यादिना केशादित्वाद्वः, सचन्ति कार्य्येषु समवयन्तीत्यर्थे सचिवाः निपा-तनाद्वा ॥३३॥ भ०

उदेत्यादि। पट्टदुकूलविरचितान् केतून् ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितवन्तः, ये नियुक्ताः। क्षिपेस्तौदादिकस्य ग्रहणम्। वेणु-मृदङ्गकांस्यं वंशमुरजकांस्यतालमवादयन् वादितवन्तः वद्दे-र्ण्यन्तस्यैव प्रयोगः। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। न पुनस्तू-र्य्याङ्गत्वात् तत्र हि प्राणिनां तुङ्गानां द्वन्द्वे कवद्भावः, यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति। वृद्धवदिहनिकमिकषिभ्यः सः इत्यौ-णादिकः कंसशब्दः तदर्थाय हितं कंसीयं त्रपुणा दृढ़द्रव्यं प्रकृतिविकारभावे छः, तस्य विकार इति कंसीयपरशव्ययो-र्यञञौ लुक् वेति छस्य लुक्, यञ् च प्रत्ययः। कम्बून् शङ्खान् तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् अधमन् शब्दितवन्तः। प्राघ्रेत्यादिना धमादेशः। तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् आनीतवन्तः। सर्वत्र लङि रूपम् ॥३४॥ ज० म०

अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह उदक्षिपन्नित्यादि। अर्थात् तत्र नियु-क्तास्ते जना पट्टदुकूलरचितान् केतून् ध्वजान् उदक्षिपन् उच्छ्रितवन्तः क्षिपस्तौदादिकः। "कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुकूला-

श्रोत्राच्छिनासावदनं सरुक्मं कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय।
संचित्य पात्राणि यथाविधानमृत्विग् जुहाव ज्वलितं चिताग्निम्
॥ २५ ॥

यञ्च वाल्कलम्। कौषेयं क्रिमिजञ्चापि राङ्कवं मृगरोमजम्।"इ-त्यमरमाला। वेणुमृदङ्गकांस्यम् अवादयन् वादितवन्तः। अप्राणि-जातित्वात् समाहार इति कालापाः,तूर्य्याङ्गत्वात् इति रासवताः। सर्वो द्वन्द्वः समाहार इति प्राञ्चः। स्वमते "इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा" इति सामान्येन द्विविधो द्वन्द्व उक्तः, तत्र क्वचिदितरेतरः क्वचित् समाहारः अभिधानात् बोद्धव्यः। यदुक्तं "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्" इति। कम्बून् शङ्खान् तारान् उच्चतरध्वनीन् अधमन् शब्दायितवन्तः। ध्मादानपाञ्चेति ध्माधमः। तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् सर्वत्र घो ॥३४॥ भ०

श्रोत्रेत्यादि। अजिने कृष्णसारचर्म्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्द्धा यस्येति तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्राच्छिनासावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। वृतृवदीत्यादिसूत्रस्यान्तरं नयतेराचेति प्रकृतेराकारे नासेत्यौणादिकं रूपम्। सरुक्मं ससुवर्णं कृत्वा सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पात्राणि स्रुवादीनि यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे। ऋत्विक् याजकः ऋतौ यजतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिना निपातितः। ज्वलितं चिताग्निं चयनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव जुहोति स्म ॥३५॥ ज० म०

श्रोत्रेत्यादि। प्राक् पूर्वस्यां दिशि शिरो यस्य तादृशं शरीरं अजिने कृष्णसारचर्म्मणि निधाय संस्थाप्य श्रोत्राच्छिनासावदनं सरुक्मं सुवर्णयुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमनतिक्रम्य

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः।
प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं प्रायादरण्यं भरतः सपौरः॥३६॥

पात्राणि स्रुवादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय ऋत्विक् याजकः ज्वलितं चिताग्निं जुहाव एतेनान्त्येष्टिरुक्ता। ऋतौ यजतीति ऋत्विक् त्रास्त्रसिति क्विप् चुडिति कुङ्। श्रोत्रे त्यादि प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वे कत्वं क्लीवत्वञ्च नित्यं भजते इति परः। स्वमते त्र वेणुमृदङ्गकांस्यमितिवत् समाहारो द्वन्द्वः, इतरेतरोऽपि दुर्निवारः। यथा "ग्रीवाकुचिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रशस्यते। गण्डे चुम्बं ललाटाचिकचोरुभगमूर्द्धसु॥" इत्यादि दर्शनात् परमतं हेयम्॥३५॥ भ०

कृतेष्वित्यादि। पिण्डोदकदानास्थिसञ्चयेषु अनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकमादि कर्मणि क्तः। हित्वा त्यक्त्वा जहातेश्च क्त्वीति हिरादेशः। रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः विनयेन प्रसादनया न भयादरण्यं वनं प्रायात् गतवान् भरतः सह पौरैः अयोध्याभवैर्जनैः। मया एकेन प्रसाद्यमानः कदाचिन्नागमिष्यतीति भावः॥३६॥ ज० म०

कृतेष्वित्यादि। पिण्डोदकदानास्थिसञ्चयनेषु कृतेषु पश्चात् प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अरण्यं प्रायात् जगाम। यातेर्ल्यां रूपम्। प्रकृतमिति आरम्भे क्तः। हित्वेति हाको हिः। आत्मनो विनयज्ञापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्क्य पौरैः सह गमनम्। पिण्डोदकपदेन दाने लक्षणा सञ्चयोऽस्थिसञ्चयनं पिण्डोदकानां सञ्चया इति केचित्॥३६॥ भ०

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्नुवानैर्जनैरपन्थानमुपेत्य सृप्तैः।
शोकादभूषैरपि भूश्चकासाञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः ॥३७॥

शीघ्रेत्यादि। जनैर्हेतुभूतैश्चकासाञ्चकार शोभते स्म। कर्त्तुः क्रियाफलयोगेऽपि नात्मनेपदम्। आम्प्रत्ययवदित्यत्र पूर्वग्रहणानुवृत्तेः चकासेश्च परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थितौ। शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्झटिति गच्छद्भिरित्यर्थः। भृशादित्वात् क्यङ् ङित्त्वात्तङ्। ककुभोऽश्नुवानैः दिशो व्याप्नुवद्भिः। अश्नोतेः सौवादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम्। अपन्थानमुपेत्य सृप्तैः बहुत्वादमार्गमपि गत्वा गतैः। ऋक्पुरित्यादिना समासान्तः प्राप्तो नञस्तत्पुरुषादि प्रतिषिद्धः सन् पथो विभाषेति विकल्पितः। शोकाद्धेतोरभूषैरनलङ्कारैरपि चकासाञ्चकार भूः भूमिः। भूषेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः, चकासृदीप्तौ इत्यस्मात् कास्यनेकाजग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमित्याम्। नागेन्द्ररथाश्वमिति द्वन्द्वे एकवद्भावः अल्पाच्तरस्य न पूर्वनिपातः। बहुष्वनियम इति वचनात्, तेन सेनाङ्गत्वात् कृतकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः। पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीयासमासः ॥३७॥

ज० म०

शीघ्रायमाणैरित्यादि। शोकात् भूषारहितैरपि जनैर्भूश्चकासाञ्चकार चकासृ दीप्तौ। विजादिदयेत्यादिना आम्। श्वस्कृन्वामः। भूषेति सेम्बात् सरोरिति अः। किम्भूतैः शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः कार्य्यवशात् द्रुतं गच्छद्भिरित्यर्थः। भृशादेश्चार्थे इति ड्यः, घोंऽजय्यरे इति घः, ङित्त्वान्मम्। ककुभो दिशः अश्नुवानैर्व्याप्नुवद्भिः। अशूङ्ण व्याप्तिसंहत्योः। बहुत्वात् अपन्थानमपि व्याप्य सृप्तैर्गतैः विकल्पितमप्रत्ययान्तम्। नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा अश्वाश्चेति परमते सेनाङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्व

उच्चिक्यिरे पुष्पफलं वनानि सस्नुः पितॄन् पिप्रियुरापगासु ।
आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्च ।२७॥

एव । स्वमते इतरेतरद्वन्द्वोऽपि लभ्यते । मिश्रैर्युक्तैः॥२७॥ भ०

उच्चोत्यादि । ते जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । उच्चिक्यिरे उच्चितवन्तः । ञिल्वात्तङ् कर्त्तृः क्रियाफलयोगात् । विभाषा चेरिति धातोः कुत्वम्। एरनेकाच इति यणादेशः। उच्चिच्यिरे इति पाठान्तरं युक्तं वनानीति हेतुत्वेनाकथितं कर्म । वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृहुरित्यर्थः। ततः सस्नुः स्नातवन्तः स्नातेर्लिटि उस्यपदान्तादिति पररूपम् । पितॄन् पिप्रियुः उदकाञ्जलिना तर्पितवन्तः प्रीणातेर्लिटि इयङादेशः,आपगासु नदीषु एतत् कृत्वा पुलिनानि सैकतानि इत्वा आरेटुः आरटिताः । आरेमुरिति पाठान्तरम् । शोकापनोदनार्थं कियन्तमपि कालमारमन्ति स्म व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदम् । अशङ्कं विस्रब्धं छायां समाश्रित्य विशश्रमुः विश्रान्ताः ॥२८॥ ज० ज०

उच्चिक्यिरे इत्यादि । ते जना वनानि पुष्पाणि फलानि च उच्चिक्यिरे । चिञ् चयने ठौ,याञ्चार्थदुहचिप्रच्छीति द्विकर्मकत्वम्,चेः किर्वेति किः,ग्रुध्वोरिति यत्वम् । वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृहुरित्यर्थः। परमते अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वः, स्वमतं मृदङ्गकांस्यमित्यत्रोक्तम् । आपगासु नदीषु सस्नुः स्नातवन्तः, पितॄन् पिप्रियुः तर्पितवन्तः । प्रीञ् तर्पणे श्नुध्वोरितीयादेशः। पुलिनानि सैकतानि इत्वा गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं क्रीड़न्ति स्म । घे पमित्यादिना पम् । आरेटुरिति पाठे शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः । रट परिभाषणे तॄफलेति अत

सम्प्राप्य तीरं तमसापगाया गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः।
विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं ययुर्निरुद्धश्रमवृत्तयस्ते ॥३९॥
ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतनं यस्मिन् विशश्राम समेत्य रामः।

एत्वं खिलोपस्य। अशङ्कं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा छायां समाश्रित्य विशश्रमुः ॥३८॥ भ०

सम्प्राप्येत्यादि। तमसापगायाः तमसाख्यायाः आपगायाः नद्याः अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिजनिपणिमहिभ्योऽसच्। यस्याः स्मरणात् पापं ताम्यति सा तमसा। तरसा इति पाठान्तरं, तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गाम्बुसम्पर्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजते या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्रमवृत्तयः ययुः गताः। गङ्गेति गन् गम्पद्योरित्यौणादिको गन्। विगाहितुं विगाहिष्यामहे इति कृत्वा यामुनमम्बु, यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् पुण्ययुक्तत्वात् वा ॥ ३९ ॥ ज० म०

सम्प्राप्येत्यादि। ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य निरुद्धश्रमवृत्तयः सन्तः यामुनं यमुनासम्बन्धि पुण्यं पावनम् अम्बु, जलं विगाहितुं ययुः। तरसेति पाठे वेगेनेत्यर्थः। यमुनाशब्दात् विकारसङ्घेत्यादिना इदमर्थेऽण्, णित्त्वे वृद्धिरिति वृद्धिः। तमसापगायाः कीदृश्याः, गङ्गाजलसम्पर्कात् अतिशयितशुद्धिं भजते या तस्याः। ढाङ्गजवहसहेति विण् ॥३९॥ भ०

ईयुरित्यादि। भरद्वाजमुनेर्निकेतनम् आश्रममीयुः गताः। इणो यणिति यत्वम् अभ्यासस्य दीर्घः, इणः कितीति दीर्घत्वम्। यस्मिन् निकेते रामो विशश्राम विश्रान्तः समेत्य मिलित्वा,

च्युताशनायः फलवद्विभूत्या व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः
॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।

तमोयुर्जना इति योज्यम् । फलवद्विभूत्या फलतां वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताशनायोऽपगतबुभुक्षः अशनायेत्यादिना निपातितः । व्यस्यन् उदन्यां वारयन् असेर्दैवादिकस्य रूपम् । उदन्यां पिपासां शिशिरैः शीतलैः पयोभिः ॥४०॥ ज० म०

ईयुरित्यादि । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीयुर्गता इत्यर्थः । इण् गतौ ठौ,यिणोऽच्यणाविति यादेशः,खेः किति घं इति दीर्घः।यस्मिन् निकेते रामः समेत्य सङ्गत्य विशश्राम विश्रान्तः। कीदृशः स फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युताशनायः व्यपगतबुभुक्षः। अशनशब्दात् कोम्बरादिति क्यः, धनोदकाशन इत्यादिना अन्नार्थे ङ्यः । ततः संस्याद इत्यः स्त्रीत्वञ्च । च्युता अशनाया यस्य स तथा । शिशिरैः शीतलैः पयोभिर्जलैरुदन्यां पिपासां व्यसन् अपनयन् अस्यु इक्षेपे शब्दः, उदकस्य उदङ् पानार्थे पूर्ववत् । पयोभिरिति पीङ्य पाने त्वासुसिति अस् ॥४०॥ भ०

वाचमित्यादि । ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्त्तमानं प्रणेमुः प्रणमन्ति स्म । विनयात् विनयेन अतएव पद्गाः पदातयः । पादाभ्यां गच्छन्तीति अन्येष्वपि दृश्यते इति डः, हिमकाषिहतिषु चेति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः, पदिति योगविभागाद्वा । कीदृशम् अध्यापयन्तं पाठयन्तं कान् वाचंयमान् मौनव्रतान् वाचि यमो व्रत इति खच् । वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनात् पूर्वपदस्य अम-

अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवप्सोः
कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।

न्तता । स्थण्डिलशायिनः भूशायिनः स्थण्डिलाच्छयितरि व्रत इति णिनिः । युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः योगाभ्यासनिष्ठा-नित्यर्थः । अनिशमविच्छेदेन मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिण इत्यर्थः । अतएव योगाभ्यासमिच्छून् ॥ ४१ ॥ ज० म०

वाचंयमानित्यादि । ते जनाः सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रणेमुः नमो शब्दनत्योः तृफलेति अत एत्वं खिलोपश्च प्रग्वन्तो ण इति णत्वं नादित्वात् । विनयात् विनयं विधाय यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा । कीदृशाः पद्गाः एतेन यानस्था अपि ये तेऽपि विनयात् पद्गाः पद्भ्यां गच्छन्तीति हनजनादिति डः । पादसमानार्थोऽयं पच्छब्दः । अध्यापयन्तं पाठयन्तं क्रोजोङोऽजेतोङ आङ्क्रोवी-रीत्यादिना पन् । कानित्याह वाचंयमान् मौनव्रतिनः । तृष्टह्ट-जीत्यादिना आबन्तवाचाशब्दात् यमः खः, खित्यव्याजेति मन् खश्च, परे तु वाक्शब्दोपपदेन साधयन्ति । स्थण्डिलशायिनः तृणाच्छादितभूमिशायिनः । ग्रहादित्वात् णिन्, व्रते णिन्निति परः । युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छून् योगाभिलाषिण इत्यर्थः । युज्योङ् समाधौ सन् शानः, शानेऽतो मन् । अनिशं निरन्तरं मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः । मुच्लृशपञो मोक्षे सन्, सन्भिक्षाशंस उः । इष्टजुषस्त्विणीति शास्तेः क्यप् शासुङिति इत् क्विलादिति षः ॥ ४१ ॥ भ०

आतीत्यादि । अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि अतिथेर्ण्यः । एभ्यो भरतादिजनेभ्य इति सम्प्रदाने चतुर्थी । परिनिर्विवप्सोः

धामप्रथिम्नो म्रदिमान्वितानि
वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहुः ॥४२॥

निर्वप्तुमिच्छोर्दातुमिच्छोरित्यर्थः । निपूर्वो वपिर्दाने वर्त्तते । धामप्रथिम्नः धाम्ना तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य तेजसो वहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते । तस्य भरद्वाजमुनेर्योगवलेन समाधिबलेन युज समाधावित्यस्य रूपम् । कल्पद्रुमाः फेलुः फलिताः भक्ष्यान्नपानादिभिरित्यर्थः । तृफलभजत्रपश्चेत्येत्वमभ्यासलोपश्च । वासांसि च वस्त्राणि उदुहुः उद्वहन्ति-स्म यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । म्रदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच् । पृथुमृदुशब्दयोर्ऋतो हलादेरिति रादेशः । दीर्घशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः पश्चान्मतुप् ॥४२॥ ज० म०

आतिथ्यमित्यादि । आतिथ्यम् अतिथ्यर्थमन्नपानादिकम् एभ्यो भरतादिभ्यः परि सर्वतो निर्वप्तुं दातुमिच्छोर्मुनेर्योगबलेन समाधिबलेन कल्पवृक्षाः फेलुः अर्थात् अन्नपानादिकम् । तृफलेति अत एत्वं खिलोपश्च । विकारसङ्घेत्यादिना तादर्थ्ये अतिथेः ण्यः। निपूर्वोवपिर्दाने वर्त्तते । युज्यौङ् समाधौ घञि चजोः कुघिण्ण्यतोरिति जस्य गत्वम् । तस्य मुनेर्धामप्रथिम्नो हेतोस्तेजोबाहुल्यात् ते कल्पद्रुमा वासांसि उदूहुः उद्वहन्ति स्म । चकारः समुच्चये । वहेञो प्रापणे व्यथग्रहेति जिः । कीदृशानि म्रदिमान्वितानि मृदुत्वेन युक्तानि, द्राघिमा दैर्घ्यं विद्यते येषां तानि । गुणादिमन् भावे इति पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्य इमन्, पृथुमृदुऋशेति पृथुमृदुशब्दयोः ऋकारस्य रः, वाढान्तिकेति दीर्घस्य द्राघादेशः। ओमंश्च डिदिति डित्त्वे टेर्लोपः। द्राघिमश-

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्थुर्जगुः सरागं ननृतुः सहावम् ।
सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुस्तिलोत्तमाद्या वनितास्च तस्मिन् ॥४३॥

व्दात् मोङ्मभ्भपादित्यस्त्यर्थे वतुः । तेजसां प्रथिमा यस्य इति मुनिविशेषणं केचिदाहुः ॥४२ भ०

आज्ञामित्यादि । तस्मिंस्तपोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्यस्त्रियः आगताः आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः चेटीभवत्य इत्यर्थः, प्रतिपूर्व इषिर्ग्रहणे वर्त्तते तस्य लिटि रूपम् । विनयादुपास्थुः उपस्थिताः, पादप्रक्षालनादिदानेन उपस्थानं कृतवत्यः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि सिच् गातिस्थेति सिचो लुक्,सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस्, उस्यपदान्तादिति पररूपम् । जगुः सरागं सरक्तं गीतवत्यः, ननृतुः सहावं सशृङ्गारचेष्टं नर्त्तितवत्यः । सविभ्रमं नेमुः सविलासं प्रणताः, उदारमूचुः अग्राम्यमुक्तवत्यः ॥४३॥ ज० म०

आज्ञामित्यादि । धामप्राथम्नः किमित्याह तस्मिन् वने तिलोत्तमाद्या वनिता अप्सरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीतवत्यः। प्रतिपूर्व इषिर्ग्रहणे व्यां रूपम् । विनयात् उपास्थुः भरतादीनाम् उपासनां चक्रुः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्ष्यां रूपम्,भूस्थापिवेति सेर्लुक्, अनुस्थिदेरिति अन उस् उस्येचोत्यालोपः । सरागं मालवादिरागयुक्तं यथा स्यात्तथा जगुः गीतवत्यः गै गाने ठौ । सहावं शृङ्गारचेष्टायुक्तं ननृतुः नृत्यञ्चक्रुः । "हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा" इत्यमरः। सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । "विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्य्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमोऽथवा ।" विलास इत्यन्ये। उदारमग्राम्यमूचुः । "वनिता जनितात्यर्थानुरागायाञ्च योषिति" इति कोषः । चकारः पूर्वापेक्षया ॥४३॥ भ०

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वावकाशे रुचिसम्प्रक्लृप्तम् ।
तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म निवड्वमाद्ध्वं पिबतात्त शेध्वम्
॥ ४४ ॥

वस्त्रेत्यादि । ततो वनितोपस्थानानन्तरम् अवकाशे प्रदेशे यथाभिमते वस्त्रान्नपानं सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः। शयनमित्यधिकरणे ल्युट्। नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्रक्लृप्तं यस्य यावदभिरुचितं तत्तथैव सम्पादितम्, कृपो रो लः। प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीनाह स्म उक्तवान्। किमाह निवड्ढ्वं परिधत्त वस्त्राणि वस आच्छादन इत्यस्य विधौ लोट्, झलां जश्झशीति सकारस्य दकारः । आद्ध्वं उपविशत आसेः पूर्ववत् दादेशः । अत्त खादत अन्नादिकम्,अद भक्षणे इत्यस्मात् लोट्। पानादिकं पिबत पिबतेः पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः । शेध्वं स्वपित शयने। सर्वत्र विधौ लोट् ॥४४॥ ज० म०

वस्त्रान्नपानमित्यादि । ततो वनितोपस्थानानन्तरं श्रमप्रथिम्नो हेतोर्वा अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रं अन्नं पानं शयनञ्च रुचिसम्प्रक्लृप्तं यस्य यथा रुचिस्तथैव सम्पादितम् । अतएव नानाविधं कृत्वा प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीन् आह स्म उवाच । किन्तदित्याह निवड्ढ्वं वस्त्राणि परिधत्त वसङ्ल स्तृतौ स्तृतिराच्छादनम्,झष्भसोरिति सस्य दत्वम्,निर्दकारपाठे धे सलोपो वेति पाक्षिकः सलोपः । सर्वत्र विधौ गो । आद्ध्वम् उपविशत जिलासङ् उपवेशे पूर्ववत् । पिबत पयःप्रभृतिकमर्थात्। पा पाने स्यादानेति पिबादेशकरणान्न गुणः,किंवा पिबादेशोऽयमदन्तः,तेन गुप्धुङ इत्यस्य न विषयः, लोपोऽतोदेचोरित्यकारलोपः । अत्त भक्षयत अद्लौ भक्षणे । शेध्वं शयनं कुरुत शीङो रे गुः । वस्त्रमिति वसिस्नासुसिति त्रः। अन्नमिति

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा
वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ।
द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-
र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥४५॥

गीक इति सूत्रे अन्नव्यवस्थनेति ज्ञापकात् न जग्धादेशः । अदो जग्धिरनोदने इति परसूत्रम् । पानमिति कर्मणि आधारे वा अनट् । शयनमित्याधारेऽनट् ॥४४॥ भ०

ते भुक्तेत्यादि । ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम्, भुक्तवन्तः सन्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रीं वसतिक्षुधोरिट्, कालाध्वनोरिति द्वितीया । द्रुतं शीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः सम्भूय गताः । समध्वा अविच्छिन्नाध्वानः सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः । उपसर्गादध्वन इति समासान्तष्टच् । रथवाजीति द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन सहिता नागा इति शाकपार्थिवादित्वात् समासः । अन्यथा सेनाङ्गत्वात् समुदायस्यैकवद्भावः स्यात् । रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥४५॥ ज० म०

त इत्यादि । सुसुखं यथा स्यात्तथा भुक्तवन्तः कृतभोजना भरतादयो वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीं उषित्वा स्थित्वा प्रभाते समध्वा अध्वानं सङ्गताः सन्तः रथवाजिनागैः द्रुतं शीघ्रं रम्यवनां मन्दाकिनीं समीयुः सङ्गतवन्तः । इणष्टरां रूपम् । मन्दाकिनी चित्रकूटवर्त्मनि नदीविशेषो नर्मदेति प्रसिद्धा । गङ्गामात्रे मन्दाकिनीति केचित् । रम्याणि वनानि यत्र । "वनं काननतोयोः" इति विश्वः । वसित्वेति वसङ् लस्तृताविल्यस्य रूपम् उषित्वेति ए वसौ निवासे क्षुधवसपूजार्थाञ्चेति इम्,ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। रजनीमिति देशाध्वकालेति

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तास्ततो विशिञ्ज्ञानपतत्त्रिसङ्घम् ।
अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गमानंह्विरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥४६॥

कर्मत्वम् । समध्वा इति गेरध्वन इत्यः,न्वोर्लोपोतीति इति नस्य लोपः,ययोर्लोप इत्यकारलोपः । रथाश्च वाजिनोऽश्वाश्च नाना हस्तिनश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः, परे तु सेनाङ्गानां बहुत्वे समाहार इति रथश्च वाजी च नागश्चेत्येकवचनेन विग्रहं वदन्ति । समाहारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये । आदौ रथवाजिशब्दाभ्या समाहारस्ततो रथवाजिना सहिता नागाः रथवाजिनागाः शाकपार्थिवादित्वादिति केचित् ॥४५॥ भ०

वैखेत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीयाश्रमिभ्यः चित्रकूटे रामोऽस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटनामानमद्रिं पर्वतं प्रति लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा,कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । त लक्ष्यीकृत्य आनंह्विरे जग्मुः। अंहतेर्लिटि द्विवचनं,हलादिः शेषः,अत आदेरिति दीर्घः,तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् । विशिञ्ज्ञानपतत्त्रिसङ्घं कूजत्पक्षिगणं अभ्रंलिहाग्रं अभ्रस्पृक्शिखरम् । वहाभ्रंलिह इति खश् अरुर्द्विषदित्यादिना मुम् । रविमार्गभङ्गम् उच्चैस्तरत्वात् रवेर्मार्गभङ्गो यस्मिन्नद्राविति ॥४६॥ ज० म०

वैखानसेभ्य इत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यो वानप्रस्थेभ्यः श्रुता रामवार्त्ता यैस्तादृशा भरतादयश्चित्रकूटमद्रिं प्रति लक्ष्यीकृत्य आनंह्विरे गतवन्तः। अहिङ् गतौ, इदित्वान्नुम्, द्वित्वं स्यान्तादाद्यदाद्यश्नोरिति खरान्, न्नोनुं रित्यनुस्वारः, होभस् इति हस्य भस्त्वात् । धिक्समयेति प्रतियोगे द्वितीया । "वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापस" इति वैजयन्ती । अद्रिं किम्भूतं विशिञ्ज्ञानः पतत्त्रिणां पक्षिणां

दृष्ट्वोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्
वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य।
तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः
सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिहानः॥४७॥

सङ्गः समूहो यत्र तादृशम्। शिजिकिङ् अस्फुटध्वनौ। अभ्रंलिहाग्रम् अभ्रस्पृक्शिखरं परन्तपवत् खः, बाहुल्यात् गुणाभावः, उच्चैस्तरत्वाद्रवेर्मार्गभङ्गो वर्त्मविघातो यस्मिन्॥४६॥ भ०

दृष्ट्वेत्यादि। बलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्थौ स्थितः। अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खय इति खः शेषः। कीदृशः ककुभो दिश ऊर्णुवानान् आच्छादयतः। ऊर्णोतेरदादिकस्योभयपदिनः शानचि उवङादेशे च रूपम्। शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं कृत्वा वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपः। कवचं पिनह्य बद्ध्वा नहबन्धन इत्यस्य ल्यपि अपिशब्दाकारलोपस्तु। "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। धाञ्क्रञोस्तनिनह्योश्च बहुलत्वेन शौनकिः।" इति। सिसंग्रामयिषुः सङ्ग्रामयितुमिच्छुः संग्राम युद्ध इति चौरादिको णिच् तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनम्। शितेषुः तीक्ष्णशरः। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् अचतुरेत्यत्र निपातितः। उज्जिहानः ऊर्ध्वं नयन् ओहाङ् गतावित्यस्य जुहोत्यादिकस्य भ्रञामितीत्वम्॥४७॥ ज० म०

दृष्ट्वेत्यादि। ककुभो दिश ऊर्णुवानान् आच्छादयतो बलौघान् सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सौमित्रिर्लक्ष्मणः कवचं पिनह्य बद्ध्वा शृङ्गविकारं शार्ङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन विस्तार्य वा अक्षिभ्रुवमुज्जिहान उत्क्षिपन् सिसंग्रामयिषुः युद्धेच्छुः सन् तस्थौ अवातो डीः। किम्भूतः शितस्तीक्ष्ण इषुः शरो यस्य स तथा। शोय निशाने छाशोर्वेति ङिः। ऊर्णुवानानिति

शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विशस्त्रान्
पादैः शनैरापततः समन्यून्।
औहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्
विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥४८॥

ऊर्णुञ् आच्छादने शानः शृध्वोरित्यवः। वितत्येति तनदुञ् विस्तृतौ वनतनाद्यनिमामिति नस्य लोपः, स्वस्य तन् पिति। पिनह्येति अपिपूर्वः णह्यञो बन्धे वातोऽवाप्योरित्यपेरलुक्। सिसंग्रामयिषुरिति संग्रामङ्तक् युद्धे सन् उः। अक्षिभ्रुवमिति अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवमिति निपातनात्। उज्जिहान इति ओहाङ्लि गतौ शानः ह्लादेरि द्विः पृभ्रादेरि खेङिः ॥४७॥ भ०

शुक्लेत्यादि। दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् अशब्दे यत्खाविति यत्। आत्मीया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धय भवन्तीत्याह वीतविरुद्धबुद्धीन् औहिष्ट ऊहितवान् ऊहतेरात्मनेपदिनो लुङि आटश्चाद्धिः। तदेवाविरुद्धबुद्धित्वं दर्शयन्नाह शुक्लोत्तरासङ्गभृतः शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं बिभ्रतीति क्विप्। विशस्त्रान् निरायुधान् पादैरापतत आगच्छतो मुक्तवाहनत्वात्। शनैर्न त्वरया प्रमन्यून् प्रकृष्टशोकान् आगतशोकान् वा विवन्दिषून् वन्दितुमिच्छून् ॥४८॥ ज० म०

शुक्लेत्यादि। दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगतदुष्टमतीन् औहिष्ट ज्ञातवान् ऊहङ् वितर्के वर्गात् भवार्थे यः। कदाचिदात्मीया अपि दुष्टचेतसः स्युरत उक्तं वीतेति। इणः क्तः, वीतविरुद्धत्वं कुतो ज्ञातमित्याह शुक्लेति। शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं बिभ्रति इति क्विप्। युद्धे शुक्लोत्तरासङ्गो निषिद्धः। विशस्त्रान् निरायुधान् शनैर्मन्दं यथा

समूलकाषं चकषूरुदन्तो
रामान्तिकं बृंहितमन्युवेगाः ।
आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-
कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥४९॥

स्यात्तथा पादैरापतत आगच्छतस्त्यक्तवाहनत्वात् समन्यून् सशोकान् विवन्दिषून् वन्दितुमिच्छून् ॥४८॥ भ०

समूलेत्यादि । ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राप्ताश्चकषुः पिष्टवन्तः । समूलकाषं समूलं कषित्वा भूमेरधोभागमुत्खत्य निमूलसमूलयोः कष इति कषेर्णमुल्, कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः बृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः बृहि वृद्धावित्यस्य रूपम् । रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालं दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा मृतं निधनं गतम् आवेदयन्तः अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति कृञो णमुल्,एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नीचैराख्यातुमभिप्रेतत्वेऽप्युच्चैरावेदयन्ति ॥४९॥ ज० म०

समूलकाषमित्यादि । ते रुदन्तो रामान्तिकं रामसमीपदेशं समूलकाषं यथा स्यात्तथा चकषुः पिष्टवन्तः । भूमौ स्वशरीराघातात् समूलस्य साधोभागस्य रामसमीपदेशस्य काषः पेषणं यस्मादिति कषणक्रियाविशेषणम्। काषो घञन्तः समूलघातवत् णमुल् वा । केचित्तु समूलं भूमेरधोभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्टवन्त इति व्याख्याय णमन्तस्य पूर्वकालत्वमाहुः । अन्ये तु णमन्तस्यात्र पृथगर्थाभावमाहुः, तेन समूलकाषं चकषुः समूलं चकषुरित्यर्थः । कष वध ण्यां रूपं, समूलमिति साकल्येऽव्ययीभावः,मूलसहितमित्यर्थो वा । किम्भूतास्ते बृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः। बृहि वृद्धौ रामवियोगहेतु-

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दम्
गोत्राभिधायं सरितं समेत्य।
मध्येजलाद्राघवलक्ष्मणाभ्याम्
प्रत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥५०॥

कात् शोकात् मृतं क्षितिपालम् उच्चैः कृत्वा आवेदयन्तो ज्ञापयन्तः। उच्चैःकारमिति अव्ययात् कृञोऽनिष्टकथने णमुल्। कारं विद्धं, किंवा उच्चैर्यथा स्यात्तथाविदयन्तः। किम्भूतं क्षितिपालं कारं रामवियोगि प्राणवियोगकारित्वेनैव विद्धत्वं कृकङ् विद्धानि इत्यस्मात् कभाविऽमो इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥४९॥ भ०

चिरमित्यादि। चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु, सशब्दं प्रतिकृत्य रुदित्वा रलो व्युपधाद्धलादेरिति क्त्वे विकल्पिते रुदविदेत्यादिना कित्त्वम्।(सरितं समेत्य नदीं सम्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य मध्यात् द्व्यञ्जला उत्थाय अवतीर्य्य ल्यब्लोपे पञ्चमी। पारे मध्ये षष्ठ्या वा इत्यव्ययीभावः,अपञ्चम्या इति प्रतिषेधात् अम् न भवति। नाव्ययीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च। राघवलक्ष्मणाभ्यां अपामन्तिके समीपे जलं प्रत्तं दत्तम्,अच उपसर्गात्तः। गोत्राभिधायं नामाभिधायं द्वितीयायाञ्चेति णमुल्। द्व्यञ्जलमिति अञ्जलिपरिच्छिन्नं जलमञ्जलौ द्वौ विगृह्य तद्धितार्थे समासः। द्वित्रिभ्यामञ्जलेरिति टच्। ताभ्यां प्रत्येकमञ्जलिप्रदानात् द्वावञ्जलौ प्रमाणमस्येत्यस्मिन् वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक्। ततः समासान्तो न प्राप्नोति अतद्धितलुकीत्यधिकारात् ॥५०॥ ज० म०

चिरमित्यादि। चिरकालं करुणं सशोकं सफूत्कारं रुदित्वा क्रन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सम्भूय गत्वा मध्ये अवतीर्य्य

जलमध्यादाकृष्य वा रामलक्ष्मणाभ्यां अपां अन्तिके जलसमीपे तटे द्व्यञ्जलमञ्जलिद्वयपरिच्छिन्नं जलं गोत्राभिधायं यथा स्यात्तथा प्रत्तं प्रदत्तम्, डुदाञि ल्ट दाने क्तः । ग्यचस्तवेति पचे तादेशः । मध्यजलादिति मध्ये इत्यव्ययं हस्ते पाणौ प्राध्व-मित्यादौ तत्ग्रहणात् जलस्य मध्ये मध्येजलमित्यव्ययीभावः, यवर्थे पञ्चमी । अन्यारभ्येत्यादिना सामान्यतो यवर्थे पञ्चम्युक्ता । तेन सर्वस्मात् कारकाकारकात् यवर्थे पञ्चमी दुर्निवारा । परैस्तु कर्माधाराभ्यां यवर्थे पञ्चमी भूरिप्रयोगार्थमुक्ता । क्वचिदन्यत्रा-पीति तैरुक्तत्वात् । वोपदेवेनापि सामान्यतो यवर्थे पञ्चमीमुक्ता च "आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षतेऽलकाम्" इत्यत्र शैल-मारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थं इति व्याख्यातम् । तेन कर्मा-धाराभ्यां यवर्थे पञ्चम्या भूरिप्रयोगो ज्ञापितः । वात् क्रमेऽतो-ऽप्या इति पौवर्जनात् न मः । मध्ये समेत्य जलादुत्थाय जलं प्रत्तमिति केचित् । द्व्यञ्जलमिति द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति द्विनिभ्यामञ्जलेर इत्यप्रत्ययः । ययोर्लोप इतीकारलोपः । तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात् जलमपि द्व्यञ्जलमुक्तं ताभ्या-मेकैकाञ्जलिदानादञ्जलिद्वयं जलं दत्तमित्यर्थः । केचित्तु अत-द्धितार्थे द्विगौ द्विनिभ्यामञ्जलेर इत्युक्ता द्वावञ्जली प्रमाण-मस्येति वाक्यं दूषयन्ति प्रमाणार्थस्य तद्धितवाच्यत्वात् । गोत्रा-भिधायमिति गोत्रस्य नाम्नोऽभिधानं यत्र दानक्रियाविशेषणं अभिपूर्वात् धाञो घञि यन्ञ् णिदिति यन् । किंवा गोत्र-मभिधाय गोत्राभिधायं द्वितीयान्तात् धातोस्त्रणमभिधानात् । केचित्तु आत्मीयैर्धृताभ्यां नीताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां अपामन्तिके चिरं रुदित्वा तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभि-पर्यन्तं जलं गत्वेत्यर्थः, जलं प्रत्तम् । कीदृशं जलं जलात् अदेः कर्मणि क्विप् जलस्य जड़स्य अदनीयं भावे क्विपि जड़स्य अद-

अरण्ययाने सुकरे पिता माम्
प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।
मा गाः शुचं वीर ! भरं वहामुम्
आभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥५१॥

नीयं भोजनं यस्मादिति वा लोकान्तरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जड़त्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेतत्वाद्वा। मनीषादित्वात् डस्य पाक्षिकं लत्वम् । गोत्राभिधायमित्यस्य रूढित्वेत्यनेन वा सम्बन्ध इत्याहुः ॥५०॥ भ०

अरण्ययाने इत्यादि। अरण्याय यानं अरण्ययानं तस्मिन् सुकरे सुखसाध्ये पिता मां प्रायुङ्क्त नियुक्तवान्। युजिरौधादिकस्य लङि रूपम्, कर्त्रभिप्राये प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदम्। राज्ये दुष्करे दुःखसाध्ये त्वां प्रायुङ्क्त। एवञ्च सति हे वीर ! शुचं शोकं मा गाः मा कार्षीरित्यर्थः,इणो गा लुङि गातिस्थेति सिचो लुक्। वत इति खेदे किन्तु भरममुं पितुर्नियोगं भृ भरण इत्यस्मात् ऋदोरप्। वह सम्पादय विधौ लोट्। एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः आभाषि भाषितः। कर्मणि लुङ् ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता। अल्पशब्दादीयसुनि युवाल्पयोरित्यादिना कनादेशः ॥५१॥ ज० म०

अरण्ययाने इत्यादि। रामेण कनीयान् भरतो वच आभाषि कथितः। ब्रुविरर्थग्रहणात् याच्ञार्थदुहवचोत्यनेन द्विकर्मकत्वम्। गौणे याचादय इति गौणकर्मोक्तम्। अल्पशब्दाद्गुणाद्देष्ठेयसू इति ईयसुः, युवाल्पौ कन् वेति कनादेशः। किं तद्वच इत्याह। पिता सुकरे सुखसाध्ये अरण्ययाने वनगमने मां प्रायुङ्क्त दुष्करे दुःखसाध्ये राज्ये राजकर्मणि त्वां प्रायुङ्क्त

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्
त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्य्याः ।
विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ? ॥५२॥

नियुक्तवान् । युजेर्ण्यां रुधादित्वात् श्नम् । युजिर उन्मच इति मम्, नशोन्रेणाविति नादेशः, चुडिति कुङ्, अपे ज्नोः । ईषद्दुःसोः खलिति कृञः खल् । विकारसङ्घेत्यादिना रान्नः कर्मार्थे ष्यः, मन्वर्जानित्यादिना भावकर्मयवर्जनात् ष्वोर्लोपौ ताविति रान्नो नस्य लोपः । वत खेदे एवं सति हे वीर ! शुचं शोकं मा गाः न लभस्व । इणो गा ष्वां भूस्थापिबेति सेलुक् । अमुं भरं पितृनियोगरूपं त्वं वह सम्पादय विधौ गो । "भरोऽतिशयभारयोः" इति कोषः ॥५१॥ भ०

कृतीत्यादि । वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येनेति श्राद्धमनेनेत्यधिकृत्य इष्टादित्वादिनिः । क्तस्य इन्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी । खमते भावक्तान्तात्स्यर्थे इन् । स त्वमेवंविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतं पितुर्यच्चेति चकारादृतष्ठञि ईसुसुक्तां तात्कः । चेद्यदि वचनं न कुर्य्याः मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपम्, तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः अपिशब्दो भिन्नक्रमः, कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा नैवेत्यर्थः । पुत्रशब्दात् काम्यच्चेति काम्यच् तदन्तादप्रत्ययः टाप् ॥५२॥ ज० म०

कृतीत्यादि । कृती त्वं पैतृकं पितुरागतं चेद्यदि न कुर्य्याः न करिष्यसि तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तरकालीनस्य श्रेष्ठस्य अन्यस्य वा पुंसः कथं इह लोके पुत्र-

अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेत्
तदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च।
जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये
जहीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥५३॥

काम्या आत्मनः पुत्रेच्छा स्यात् भवन्तं दृष्ट्वा अग्रिमस्य लोकस्य वचनाकरणेन पुत्रेऽप्यश्रद्धाप्रसङ्गात्। त्वं कथम्भूतः वृद्धमतेषु पण्डितमतेषु कृतौ श्रुतौ च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती। क्तेनाढे इति कर्मणि सप्तमी। क्तेनाढे इति ज्ञापकात् क्तान्तात् कर्त्तरीन्प्रत्ययो बोध्यः। किंवा कृतं करणम् अनुष्ठानं श्रुतं श्रवणं कृश्रुभ्यां भावे क्तः। ततोऽस्त्यर्थे नेकाजादितीन्, वृद्धमतेष्विति विषयसप्तमी, धीमान् प्रशस्तबुद्धियुक्तः पैतृकमिति पितृशब्दादागतार्थे ढञिकादिति कण्। कुर्य्या इति भव्ये वा फलहेत्वोरिति खौ कुरुव्लोपो इत्युपोलोपः। पुत्रकाम्येति ले: काम्यक् स्वेच्छायामिति काम्यक् संस्यादः ॥५२॥ भ०

अस्माकमित्यादि। अस्माकमुक्तम् अस्मत्सम्बन्धि वचनं चेद्यदि बहु मन्यसे आद्रियसे पितृतुल्यो भ्राता अस्यानुमतः कथमेवं न कुर्य्यामिति यदि च मयि स्थिते नेशिषे न प्रभुत्वं करोषि प्रभुस्त्वमहं त्वदाज्ञाकर इति। ईशेरादादिकस्य ईशः स इतोडागमः। गुरुवचनमनतिक्रमणीयं विशेषतस्तातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि जिह्रेषि लज्जसे। श्नौ द्विर्वचनम्। एतन्निश्चित्याह जहीहि शङ्कां त्यज विकल्पं व्रज गच्छ अयोध्यां शाधि पालय पृथ्वीं जहातेश्चेति इत्वे विकल्पिते ई हल्यघोरित्वम्। शासेः शाहाविति शाभावः। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हुजल्भ्यो हेर्धिः ॥५३॥ ज० म०

वृद्धौरसां राज्यधुरां प्रवोढुम्
कथं कनीयानहमुत्सहेय ।
मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्त्तिलोपे
प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥५४॥

अस्माकमित्यादि । अस्माकमुक्तं वचनं चेद्यदि बहु मन्यसे आद्रियसे यदि वा मयि स्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि तातस्य वाक्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदि जिह्रेषि लज्जसे तदा पृथ्वीं शाधि पालय एवं सति मम पितुश्च वचनं कृतं स्यात् अतो व्रज गच्छ अयोध्यां शङ्कां स्वायशो-भयं जहीहि त्यज । अस्माकमिति स्वभावक्तेति कर्त्तरि षष्ठी, सम्बन्धे इत्यन्ये । गौरवे बहुत्वमभिधानात् । अहमपि तव पितृतुल्य इति बहुत्वेन बोध्यते । उक्तमिति भावे क्तः । मन्यौङ् बोधे, ईशलङ् ऐश्वर्य्ये सध्वोरस्येमिति इम् । ह्रीलि लज्जे, ओहाक्लि त्यागे विधौ गौ, आद्योरित्यादिना ङी । शासुच्लु शासने । जह्योधिशाधीति शाधि ॥५३॥ भ०

वृद्धौरसामित्यादि । भरतः प्राह धूर्वहनशीला धूर्नयन-शीला इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां भ्राजभासेति क्विप्, राल्लोप इति वलोपः । राज्यस्य समाङ्गस्य धूर्धात्री प्रकृतिरिति विगृह्य ऋक्पूरित्यकारप्रत्ययः, परवल्लिङ्गमिति धूरिति स्त्रीलिङ्गम्, ततष्टाप् । कीदृशीं वृद्धौरसां वृद्धो ज्येष्ठः औरसः पुत्रो यस्यां उरसा निर्मित इति छन्दसो निर्मित इत्यनुवृत्तौ उरसोऽण् चेत्यण् । ताम्,तिष्ठति रामे प्रवोढुं कथमुत्सहेय कनीयान् सन् नैवेत्यर्थः । शकधृषेत्यादिना वहेः सहावुपपदे तुमुन् । गर्हायां लडपिजात्वोरित्यनुवृत्तौ विभाषा कथमि लिङ् चेति लिङ् ।

ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतत्
अमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि।

सहेरुत्पूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुट्, इटौत् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य। अतो मां मा प्रयुङ्क्था: मा नियोजय। माङि लुङ्, झलो झलीति सिचो लोपः। कुलकीर्त्तिलोपे लोपयतीति लोपः पचाद्यच्। रघुवंशस्य या कीर्त्तिः तस्या लोप इति समासः। पूर्वैरनाचरितत्वात्। एवञ्च धर्म्यं धर्म्मादनपेतं भरतोऽपि प्राह स्म उक्तवान् ॥५४॥

वृद्धौरसामित्यादि। रामस्य धर्म्यं वचनानन्तरं भरतोऽपि धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राह स्म प्रोवाच। विकारसङ्घेत्यादिना अनपेतार्थे धर्मात् यः। किं प्राह स्म इत्याह कनीयानहं अनुजोऽहं राज्यधुरां प्रवोढुं कथं उत्सहेय उत्साहं करिष्यामि, कथमा खो च वेति पक्षे खो। राज्ञो धूः राजधुरा धुरोऽनक्षस्या इति अः स्त्रियामत आप्। "धूस्त्र स्याद् भारचिन्तयोः" इति कोषः। कीदृशीं वृद्धो ज्येष्ठ औरसः पुत्रो यस्यां ताम्। उरसा निर्मित इति ढघेकादिति ष्णञः। ज्येष्ठपुत्रसम्बन्धिनीं राज्यधुरामित्यर्थः। वहेश्च तुमि सह वहो ढोढौत्योत्वम्। अतएव कुलकीर्त्तिलोपे धूर्वहे मां मा प्रयुङ्क्था न नियोजय। लोपयतीति लोपः, पचादित्वादन्। यद्वा लोपो नाशः युजेर्मा टौ वेति टौ। युजिर उद्यच इति मम्, झसस्वाज्झसीति सेलुक् मायोगेऽम्निषेधः ॥५४॥ भ०

ऊर्जेत्यादि। एतद्धस्तितुरङ्गं सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। ऊर्जस्वलं बलवत् ऊर्जनमूर्क् सम्पदादित्वात् क्विप्। सा विद्यते यस्येति। ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना वलच्, असुगागमश्च।

राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्रः
त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥५५॥
इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद
व्रज भरत! गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये।

अमूनि च रत्नानि राजभार्ह्याणि राजगृह्याणि एतच्च राजन्यकं क्षत्रियसमूहः क्षितीन्द्रो राजा अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत् स्यामिति निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥५५॥ ज० म०

ऊर्जस्वलमित्यादि। एतदूर्जस्वलं बलवद्धस्तितुरङ्गम् अमूनि राजयोग्यानि रत्नानि एतच्च राजन्यकं क्षत्रियसमूहः। एवं सर्वं निवेद्यात्मानं निराकरोति त्वयि स्थिते अहं क्षितीन्द्रः स्यां भवेयं इत्येतत् वचनं शान्तम् अलीकम् अनुचितमित्यर्थः। अस्तेर्निमन्त्रणे नियोगकरणे प्रार्थने वा लिङ्। ऊर्जक् जीवने बले त्वासुसिति अस् ऊर्जौ विद्यतेऽस्य इति गोत्वणमेधेत्यादिना रजआदित्वाद्वलः। हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च इति समाहारद्वन्द्वः। राजन्यशब्दात् विकारसङ्घेत्यादिना सङ्घार्थे कण् ॥५५॥ भ०

इतीत्यादि। इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो जगाद उक्तवान्। किमित्याह हे भरत! मदीये पादुके उपानहौ गृहीत्वा त्वं व्रज गच्छ विधौ लोट्। अस्मद्‌-त्यदादित्वे त्यदादीनि चेति वृद्धिसंज्ञायां तस्येदमर्थे वृद्धाच्छः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः। ततश्च पूज्यमानो जनौघैर्जनस-मूहैः,च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय अनुष्ठापय पादुके इति योज्यम्। अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण अत्र मदादेशो न भवति

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥५६॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासो नाम
तृतीयः सर्गः ।

अस्मदो बहुवचनान्तस्य विवक्षितत्वात् तत्र ह्येकवचन इति वर्त्तते। ननु कथं मदीय इत्यत्र मदादेशः बहुवचनान्तत्वादिति विरोधः। पादुके रामस्यैव तर्हि अस्मन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनम् आवयोः रामलक्ष्मणयोर्मतेनेति षष्ठीसमासे न दोषः ॥५६॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रकीर्णकाण्डे
रामप्रवासो नाम तृतीयः सर्गः ।

इतीत्यादि। इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवो रामो जगाद। किं जगादेत्याह हे भरत! मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं व्रज गच्छ अयोध्यामित्यर्थात् विधौ लोट्। विकारसङ्घे इति इदमर्थे ईयः, युष्मदस्मदोस्त्वाहावित्यादिना अस्मदो मदादेशः। च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेषविशङ्कः जनौघैर्जनसमूहैः पूज्यमानस्त्वं सकलभुवनराज्यम् अस्मन्मतेन कारय पादुके इत्यर्थात्। किंवा अस्मन्मतेन प्रयोज्यकर्त्रा राज्यं कारय ह्रोऽन्यतरस्यामिति प्रयोज्यकर्त्तुः पाक्षिककर्मत्वम्। अत्र साधनहेत्विति तृतीया। अस्मन्मतमेव राज्यं करोतु त्वत्क्रियमाणरक्षणेनेति भावः। किंवा रामो राज्यमकारयदितिवत् स्वार्थे णिः। चुरादेर्णिरित्यत्र योगविभागात्। किंवा हे अस्मन्मते! अस्मत्सदृशबुद्धे! राज्यं न कारय न घातय शत्रुभिरित्यर्थः। शीघ्रं गत्वा राज्यं रक्षेति भावः। कृञ्जगि हिंसे इत्यस्मात् णिः प्रेरणे। आवयोः रामलक्ष्मणयोरिव मतिर्यस्य तस्य सम्बोधनम्। एतेन राज्य-

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रेरामस्तपोवनम् ।
प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

रचणे राममतितुल्यमतित्वं दर्शितम । किंवा अस्मन्मतेन राज्यं कारय ज्ञापय लोकानित्यर्थात् । स्वयम् अहं राज्यं न करोमि किन्तु रामाज्ञया करोमीति पादुकाग्रहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति भावः । कृकङ् विज्ञाने इत्यस्मात् प्रेरणे ञिः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । अस्माकं मतम् अस्मन्मतं तेन सीता-लक्ष्मणसहितत्वेन बहुत्वविवचया न मदादेशः ॥ ५६ ॥ भ०

इति भरतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे
रामप्रवासो नाम तृतीयः सर्गः ।

निवृत्ते इत्यादि । धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदाचिद्भरतः पुनरेष्यतीत्येवं बुद्धिमान् रामः अत्रेर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः । दण्डको नाम कश्चिद्भार्गवकन्यामहरत् तच्छापात् पांशुवर्षेणा-क्रान्तः सबन्धुराष्ट्रविनाशो यस्मिन् स्थाने तदुपलक्षितं अरण्य-मभूत् । तदीयिवान् गतवान् । उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्या-तन्त्रत्वात् केवलादपीणः क्वसुः ॥१॥ ज० म०

निवृत्ते इत्यादि । भरते निवृत्ते सति रामोऽत्रेर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतवान् । तत्र वने मुनिभिः पूजितः सन् दण्डकारण्यमी-यिवान् गतः । इणः क्वसुः, वसोघसेकाजितोम्, खेः किति घं:, यिणोऽचणी । दण्डकनाम्नः कस्यचिद्राज्ञोऽपराधेन ब्रह्मशापात् तद्देशे अरण्योत्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥१॥ भ०

अटाट्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः।
बलाद् बभुक्षुणोत्क्षिप्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥२॥
अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम्।
भंक्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥

अटेत्यादि। महदरण्यमरण्यानी इन्द्रवरुणेत्वादिना हिमारण्ययोर्महत्त्वे ङीषानुकौ। तां अटाट्यमानः अत्यर्थमटन् रामः सूचिसूत्रीत्यादिना यङ्। ससीतः सहलक्ष्मणः वोपसर्जनस्येति विकल्पेन सभावः। बलात् बलवत्तया जह्रे हृतः गृहीत इत्यर्थः कर्मणि लिट्। उत्क्षिप्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैश्रवणशापात् तुम्बुरुनाम्ना गन्धर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन भियः षुक् इत्यौणादिकषुगभावपक्षे रूपम् ॥२॥ ज० म०

अटाट्यमान इत्यादि। बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन रक्षसा राक्षसेन उत्क्षिप्य हस्ताभ्यामुत्थाप्य रामः जह्रे गृहीत इत्यर्थः, कर्मणि ठौ। किम्भूतः सीतया लक्ष्मणेन च सहितो रामः अरण्यानीं महारण्यं अटाट्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा अटन् गच्छन्। सूत्रसूत्रेति यङ्। केचित्तु गत्यर्थाद्गृलुपेति नियमात् अत्रापि वक्रताविवक्षेत्याहुः। तन्मते पथोऽभावात् वृक्षसंयोगेन वक्रं गच्छन्नित्यर्थः। महदरण्यं अरण्यानी नारीसखीत्यादिना निपातः। सहः सो वेति सहशब्दस्य विकल्पेन सादेशः ॥२॥ भ०

अवागित्यादि। तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दम्यते इति खल्, तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचख्नतुर्निखातवन्तौ। कीदृशम् अवाक्शिरसं अधोमस्तकम् अवाक् शिरो यस्येति ऊर्द्ध्वं पादौ यस्येति उत्पादम् भुजौ

आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।
अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणाम् ॥४॥

भंक्त्वा मोटयित्वा जान्तनशां विभाषा इत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥३॥ ज० म०

अवाक्‌शिरसमित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं भुजौ भंक्त्वा भुवि निचख्नतुः निखातवन्तौ । हनगमित्युङ्‌लोपः । किम्भूतं अवाक्‌शिरसं अधोमस्तकं ऊर्ध्वपादं ऊर्ध्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः । कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं ईषद्दुःसोरिति खल् । भंक्त्वेति भन्जोऽनिम् इति विभाषितक्त्वात् पक्षे नलोपाभावः ॥३॥ भ०

आंहीत्यादि । ततो विराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आंहिषातां गतवन्तौ । अंहेर्लुङि रूपम् । अध्यासितं आश्रयीकृतं श्रिया लक्ष्म्या ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या ब्रह्मण इयमित्यण् ब्राह्मी । जाताविति निपातनात् टिलोपः, टिड्‌ढाणञित्यादिना ङीप् । शरणे अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यं तत्र साधुरिति यत् । शरणैषिणां शरणं त्राणमेषितुं शीलं येषाम् ॥४॥ ज० म०

आंहिषातामित्यादि । ततो विराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघुवंशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आंहिषाताम् । अहि गतौ टौ । ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या श्रिया लक्ष्म्या अध्यासितम् आश्रयीकृतम् ब्रह्मणो वेदस्य विप्रस्य तपसो वा इयमिति णः । शरणं त्राणम् एषितुं शीलं येषां तेषां शरण्यं शरणेऽवस्थाने त्राणे वा साधु अनुकूलं विकारसङ्घेति साध्वर्थे यः । "शरणं बधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे" इति विश्वः ॥४॥ भ०

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।
शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥५॥
यूयं समेष्यथेत्यस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।
दृष्टाः स्थ स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

पुर इत्यादि। शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने अग्नौ जुहवाञ्चकार क्षिप्तवानस्य। भीह्रीभृहुवामिति आम् आमि श्लुभावे द्विर्वचनम्। किं कृत्वेत्याह प्रदिश्य कथयित्वा. किं आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनम् आश्रमं तत्र वासमुपकल्पयेति ॥५॥ ज० म०

पुर इत्यादि। शरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः केतनं आश्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य पुरोऽग्रतः ज्वलनेऽग्नौ वपुः शरीरं जुहवाञ्चकार हुतवान्। पक्षाम् वा भीह्रीति पक्षाम् श्लित्वाद्वित्वे ह्वादौरे द्विः, स्वस्कन्धामः। प्रक्षेपमात्रस्य धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलन इत्यस्य होमलब्धत्वात् वैयर्थ्यं न वाच्यम् ॥ः॥ भ०

यूयमित्यादि। तत्र किमर्थमत्रावस्थानमिति चेदाह अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ आङ्पूर्व इण् आगमने वर्त्तते। एत्येधत्यूठस्विति वृद्धिः। इत्यस्मात् कारणात् अस्मिन् वने वयमासिष्महि स्थिताः। आसेर्लुङि रूपम्,अस्मदो द्वयाश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे बहुवचनम्। अस्मदागमने किं ते फलमिति चेदाह दृष्टाः स्थ अधुना दृष्टा भवथ। अस्तेर्मध्यमपुरुषबहुवचने श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। स्वस्ति कल्याणं वः युष्मभ्यं नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी बहुवचनस्य वस्नसौ। स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिं जन्म यामः व्रजामः। रामरूपेण

तस्मिन् कृशानुसाद्भूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।
उवास पर्णशालायां भ्रमन्नाश्रमाश्रमान् ॥७॥

विष्णुरवतीर्णः तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति भावः ॥६॥ ज० म०

यूयमित्यादि । न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रविश्य एतदपि प्रविश्येति योज्यम् । यूयं समैष्यथ समागमिष्यथ इति हेतोरस्मिन् वने वयमासिष्महि । आङ्पूर्वे इण् आगमने वर्त्तते। आसेर्लुङ्यां सिः । वयमिति एकत्वेऽपि बहुत्वविवक्षा । परे तु एकत्वे वा बहुत्वमस्मदोऽविशेषण इत्याहुः । यूयं दृष्टाः स्थ लोपोऽस्त्यसोरित्यकारलोपः । स्वस्ति वः कल्याणं युष्मभ्यम् । शक्तार्थवषडित्यादिना चतुर्थी । द्वौचोषौणामित्यादिना वसादेशः । वयं स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिं यामो गच्छामः । विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याशया एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥६॥ भ०

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाद्भूते कार्त्स्न्येनाग्नीभूते विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये इति सातिः । रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यामुवास उषितवान् । तत्र कृताधिवासस्य वृत्तिमाह भ्रमन्निशमाश्रमान् पर्य्यटन् सदा तपोवनानि, मुनीन् उपासितुम् ॥७॥ ज० म०

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाद्भूते कार्त्स्न्येनाग्नीभूते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यां उवास । वसँश्रौ निवासे ठौ, व्यथग्रहेति जिः । कार्त्स्न्यायत्त्योरिति चसात्,क्लिलादित्यादौ साद्दर्जनात्

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः।
शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥८॥

न षत्वम्। अनिशं निरन्तरं आश्रमान् भ्रमन् पर्य्यटन् अर्थात् मुनीनुपासितुम् ॥७॥ भ०

वनेष्वित्यादि। वासतेयेषु वसतौ साधुषु पथ्यतिथी-त्यादिना ढञ्। निवसन् शयानः संस्तीर्य्यते इति संस्तरः ऋदो-रप्। पर्णानि संस्तरो यस्येति पर्णसंस्तरः शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय उत्पूर्वात्तिष्ठतेरपादाने परीप्सायामिति णमुल्। शय्यते अस्यामिति शय्या संज्ञायामित्यादिना क्यप्। त्वरया मुखधावनादीन्यपि न कृत्वा मृगान् विध्यन् ताड़यन् ग्रहि-ज्यादिना सम्प्रसारणम्। तत्रापि नात्मार्थं लुब्ध इत्याह आति-थेयः अतिथौ साधुः पूर्ववत् ढञ्। विचक्रमे विहरन्ति स्म। वेः पादविहरण इति तङ् ॥८॥ ज० म०

वनेष्वित्यादि। वासतेयेषु वसतौ निवासे रात्रौ वा साधुषु वनेषु निवसन् वासं कुर्वन् शयानो वा पर्णसंस्तरः पत्ररचित-शय्यः सन् शय्योत्थायं शय्यायास्त्वरया उत्थाय मृगान् विध्यन् ताड़यन् विचक्रमे विहरति स्म। तत्रापि नात्मार्थं बध इत्याह आतिथेयः अतिथौ साधुः ढघेकादिति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्थे ण्यः, यर्योर्लोप इतोकारलोपः। शय्योत्थायमित्यभिधा-नात् पञ्चम्यन्तात् त्वरायां णमुल्। किंवा शय्याया उत्थानं यस्मै इति मृगवेधनक्रियाविशेषणम्। एतेन शयनोचितकालेऽपि मृगताड़ननिमित्तं शय्योत्थानं गम्यते तेन च सुतरां त्वरापि। अस्मिन् पक्षे भावे घञ् यञ्जिणादिति यन्, उदः सः स्थास्तम्भो-रिति सलोपः। शेरतेऽस्यामिति शय्या शीव्रजयजेति क्यप्।

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।
बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥८॥

शोङोङ्य्येऽणो व्यध्यौ ताडे शद्वः, अहस्तपाद्योरिति जिः, वेः पर्ह्विरिति विपूर्वात् क्रमो मम् ॥८॥ भ०

ऋग्यजुषमित्यादि । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् अचतुरित्यादिना निपातितम् । द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे टच् । ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान् पठतः । इङोऽधिपूर्वस्य लटि शानचि रूपम् । न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । सामन्यांश्च सामसु साधून् द्विजान् तत्र साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । समर्चयन् पूजयन् शूल्यमुख्यञ्च मांसं बुभुजे भुक्तवान् । शूले उखायाञ्च स्थाल्यां संस्कृतं शूलोखाद्यत् । भुजोऽनशन इति तङ् किं कृत्वा देवसात् कृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा तदधीनं कृत्वा देये त्रा चेति चकारात् सातिश्च । होमवान् होमो विद्यते यस्येति कृताग्निकार्य्य इत्यर्थः ॥८॥ ज० म०

ऋग्यजुषमित्यादि । ऋग्यजुषं ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान् पठतो मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलांश्च समर्चयन् सम्यक् पूजयन् शूल्यं शूलपाचितं उख्यं स्थालीसंस्कृतं च मांसं देवसात् कृत्वा देवाय देयं कृत्वा बुभुजे भुजोऽनशने इति मम् । होमवान् कृताग्निकार्य्यः नित्यं होमो विद्यतेऽस्येति मोङ्मभ्फपादिति वतुः । ऋक् च यजुश्चेति चैकाच्च्दषहोरिति अः । अधीङल अध्ययने शानः, मुध्वोरितीयः । सामशब्दात् ढघेकादिति साध्वर्थे ण्यः,मन्वर्जेत्यादिना नलोपाभावः । अर्चक् पूजे चुरादिजन्तात् शद्वः । देये त्राचेति चकारात् चसात् । ढघेकादिति शूलोखाभ्यां तत्र संस्कृतेऽर्थे यः ॥८॥ भ०

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वची।
काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥१०॥

वसान इत्यादि। असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोकेन सम्बन्धः। वसानः परिदधानः वस आच्छादने इत्यस्मात् शानच्। तरुत्वची वल्कले प्रत्यग्रे तन्त्रकः तन्त्रादचिरापहृत इति कन्। तन्निभे तत्तुल्ये सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ तत्सर्वेत्यादिना खः।·काण्डीरः काण्डोऽस्यास्तीति काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। खाङ्गिकः खड्गोऽस्यास्तीति अत इनिठनौ। खाङ्गिक इति पाठान्तरम्। तत्र खड्गः प्रहरणमस्येति तदस्य प्रहरणमिति ठक्। शार्ङ्गी सधनुः, तनुत्रवान् तनुं शरीरं त्रायते इति तनुत्रम् आतोऽनुपसर्गे कः। संसर्गे मतुप् पिनद्धकवच इत्यर्थः। स एवंविधो विप्रान् ब्राह्मणान् रचन् ॥१०॥ ज० म०

वसान इत्यादि। असौ रामो वनेष्वानभ्र इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः। कीदृशः तरुत्वचौ वसानः परिदधानः वसलङ् स्तृतौ शानः। कीदृश्यौ तन्त्रकनिभे नूतनवस्त्रतुल्ये तन्त्रात् पटोपकरणात् अचिरोद्धृतं वस्त्रं तन्त्रकं ढघेकादिति विकारसङ्घेत्यादिना आदिशब्दात् अचिरोद्धृतार्थे तन्त्रशब्दात् कः। "तन्त्रकञ्च नवाम्बरे" इत्यमरः। सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्तवन्त्यौ ढघेकादिति तद्व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः। काण्डीरः प्रशस्तकाण्डयुक्तः, गोष्ठणमेधेत्यादिना अस्त्यर्थे ईरः। खाङ्गिकः खड्गेन युध्यतेऽसाविति ढघेकादिति ष्णिकः। शार्ङ्गी शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः विकारसङ्घेति ष्णः। शार्ङ्गं विद्यतेऽस्येति नेकाजादिति इन्। तनुं शरीरं त्रायते इति तनुत्रं कवचं हनजनादिति डः। तद्युक्तः एवम्भूतः सन् विप्रान् रचन् ॥१०॥ भ०

हित्वाश्रितङ्गवीनानि फलैर्येष्वाश्रितम्भवम्।
तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानञ्ज निर्भयः॥११॥
व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन्।

हित्वेत्यादि। आश्रितास्तृप्ता गावो येषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् अषडक्षादिसूत्रेण खः, पूर्वपदस्य च मान्तत्वं निपात्यते। तान्यरण्यानि हित्वा येषु वनेषु फलैराश्रितम्भवमाश्रितस्य भवनं तृप्तिर्वर्त्तते आश्रिते भुव इत्यादिना भावे खच्। तेष्वानञ्ज अञ्जवञ्जेति गत्यर्थो धातुः लिटि अत आदेरिति दीर्घे तस्मान्नुड्द्विहल इति नुट्। दन्दशूकारिः व्यालानां हन्ता लुपसदेत्यादिना दंशेर्यङ् तदन्तात् यजजपेत्यादिना ऊकः॥११॥ ज० म०

हित्वेत्यादि। आश्रितङ्गवीनानि वनानि हित्वा त्यक्त्वा तेषु वनेषु असौ आनञ्ज भ्रमति स्म। अञ्जगत्यां ठो स्यान्तादिति खेरान्। आश्रितास्तृप्ता गावो यत्र तदाश्रितगु आङ्पूर्वोऽश्नातिस्तृप्त्यर्थः। परे तु तृप्त्यर्थेऽश्रितस्यादौ दीर्घ इत्याहुः। ततः स्वार्थे ईनः, मकारागमो निपातनात्। गोतृप्त्या तृणबाहुल्यात्तत्त्यागः। केष्वित्याह येषु च फलैराश्रितम्भवं आश्रितेन तृप्तेन भूयते भावघे त्वाश्रिताद्भुव इति खः। दन्दशूकानां व्यालानामरिर्हन्ता निर्भयो भयरहितः॥११॥ भ०

व्रातीनेत्यादि। तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान्। अटेरभ्यासस्यात आदेरिति दीर्घत्वम्। ग्रामस्यान्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिक्षवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः निकटे वसतीति ठक्। तेषामाश्रमांस्तपोवनानि। कीदृशः व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते व्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि व्रातं तेन

परिषद्बलान्महाब्रह्मै राट नैकटिकाश्रमान् ॥१२॥

जीवन्ति इति व्रातीनाः । व्रातेन जीवतीति खञ् । तेषां व्याला हिंस्राः उपघातकाः तेषु दीप्तास्त्रः ज्वलदायुधः सप्तमीति योगविभागात् समासः । सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन् सोमपायिन इत्यर्थः । सुयजो ङ्वनिप् तुक्,न संयोगादित्यल्लोपो न । पर्षद्वलानिति पर्ष स्नेहने अस्मात् पर्षति स्निह्यतीति शृषासोर्दिरित्यत्र पर्षेर्बाहुलकादौणादिको दिः, पर्षत् तत्र यदि रजःकृष्यासुतिपर्षदो वलजिति तदा पर्षत् विद्यते येषां सुत्वनामिति वलच् । अत्र परिषीदतीति परिषत् क्विन्तो यदा "परिषदप्येषा गुणग्राहिणी" तदा परिषद्बलं सहायो येषामिति बहुव्रीहिः । महाब्रह्मै र्महाब्राह्मणैः कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति टच् । तैः सहाट ॥१२॥ ज० म०

व्रातीनेत्यादि । रामो नैकटिकाश्रमान् अाट । अट गतौ ठो निकटे वसन्ति नैकटिका ढवेकादिति ष्णिकः । तेषां मुनीनामाश्रमान् तपोवनानि । किम्भूतः नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन ये जीवन्ति ते व्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि व्रातमिति रूढम्, तेन जीवन्तीति व्रातीनाः पूर्ववदोनः । तेषां मध्ये ये व्याला उपघातकास्तेषु दीप्राणि अस्त्राणि यस्य स तथा । "व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि" इति विश्वः । सुत्वनः सोमपान् परिपूजयन् षुञ् अभिषवे व्रासुसिति क्वनिप् स्वस्य तन् पितोति तन् । आश्रमान् कोट्शान् महाब्रह्मैर्महद्भिः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः परिषद्बलान् सभायुक्तान् देशादब्रह्मणः कुमहद्भ्यां तु वेति षः । परिषीदन्त्यचेति क्विप् परिषत् सभा गोष्ठीत्यादिना रजआदित्वाद्वलः । नवाक्षरपादस्यापीष्टत्वात् न चात्र श्लोके छन्दोभङ्गः । पर्षद्वलानिति

परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिक्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥१३॥

पाठे पर्य्युपसर्गस्य इकारलोपो निपातनात्। "आस्थानं संसदास्थानी पर्षत्परिषदौ समे" इति रभसः । केचित्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य विरुद्धार्थत्वात् महाब्रह्मैर्महातपोभिरुपलक्षितान् मुनीनः विशेषणे तृतीया। न च देशाट् ब्रह्मण इति सूत्रे ब्राह्मणवाचको ब्रह्मशब्द इति नियम इत्याहुः ॥१२॥ भ०

परेद्यवीत्यादि। परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः। अद्य अस्मिन्नहनि, पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नहनि,अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि, चिरातिक्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियम्भावुकतां पूर्वं प्रियाभावनियुक्तत्वादतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रियम्भावुकः आढ्यसुभगेत्यधिकृत्य कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञाविति खुकञ्। तद्भावः तामगात् गतः, अर्थात् मुनीन्द्राणामेव। परेद्यव्यादयः शब्दाः सद्यः परुदित्यादिना निपातिताः ॥१३॥ ज० म०

परेद्यवीत्यादि। परेद्यवि परस्मिन्नहनि, अद्य अस्मिन्नहनि, पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नहनि, अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि च मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ धनशरीरादिगतोपचयापचयौ चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियम्भावुकताम् अगात् प्राप्तवान्। अप्रियोऽपि प्रियो भवतीति भुवो घे खिष्णुखुकञाविति च्व्यर्थे खुकञ्। परेद्यवि अद्य चेति कुतः क्व कुह इत्यादिना निपातनात् पूर्वान्यान्यतरेति पूर्वान्याभ्यां एद्युस् ॥१३ भ०

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥१४॥

युग्मकम् ।

आतोत्यादि । जपन्मन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यं सन्ध्याकालोऽधिकरणं तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया । सम्यग्ध्यायन्ति अस्यामिति आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । किमवधिं सन्ध्यामित्याह प्रक्रान्तामायतीगवम् आयत्यः आयान्त्यो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावसमासत्वात् साधुः । नाव्ययीभावादिति यस्मिन् काले सप्तम्या अभावः । आङ्पूर्वादिणः शतरि इणो यणिति यणि ङीपि च रूपम् । आयतीति गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति दिवसस्याद्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदैव प्रवर्त्तते कियन्तमेवं जपन्नित्याह आतिष्ठद्गु इति तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामतीतायाम् अतिक्रान्तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुह्यन्ते। आतिष्ठदित्याङ् मर्य्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव पुनः समासान्तरं न भवति । प्रातस्तरामिति प्रातरित्यव्ययं प्रभातवाचि प्रकर्षविवक्षायां तरप् । तदन्तात् किमेतीत्यादिना आम् । अतिप्रभाते पतत्त्रिभ्यः कुक्कुटादिभ्यः प्रथमं प्रबुद्ध उत्थितः पञ्चमो विभक्ते इति पञ्चमी । रविमादित्यं प्रणमन् यदा चरति तदा प्रियम्भावुकतामगादिति पूर्वेण योज्यम् ॥१४॥ ज० म०

आतिष्ठदित्यादि । प्रियम्भावुकताम् अगादिति पूर्वेणान्वयः । तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावो यस्मिन् स तिष्ठद्गुः काल रात्रेः प्रथमनाडिका तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य

ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाथ सः ।
भार्य्योढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

दुह्यन्ते । आयन्ति गोष्ठं गावो यस्मिन् काले स आयतीगवः कालः अर्द्धास्तमितभास्करः प्रायशस्तत्रैव गवानयनात् । आङ्-पूर्वादिणः शतृः । तिष्ठद्ग्वायतीगवशब्दौ कालेऽव्ययीभावे निपातितौ । आयतीगवकाले प्रक्रान्ताम् आरब्धां सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठन् कालं यावत् जपन् अर्थान्मन्त्रम् । अन्यारभ्येत्यादिना आङ्योगे पञ्चमी लुक् परादित्यादिना पञ्चमीलुक् । सन्ध्या-मिति सदाध्वादीति द्वितीया । आयतीगवमिति तौस्योर्वेति सप्तम्यामः । प्रातस्तरामिति प्रभाते पतत्त्रिभ्यः कुक्कुटादिभ्यो-ऽपि प्रबुद्धोऽधिकप्रबोधवान् तेभ्योऽपि प्रागुत्थितः सन् रविं प्रण-मन् अधिकभावविवक्षायां पञ्चमी अभिधानात् पक्षिशब्देभ्यः प्रबुद्ध इत्यन्ये । किमिव्याचेति चतराम् ॥१४॥ भ०

ददृशे इत्यादि । पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षस्या ददृशे दृष्टः । कीदृश्या अभीकया कामुक्या अनुकाभी-केत्यादिना निपातितः । दृशे कर्मणि लिट् । अथ दर्शनानन्तरं भार्य्योढ़म् ऊढभार्य्यमूढा भार्य्या यस्येति आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । अवज्ञाय अनादृत्य सङ्गा-र्य्यत्वात् असकौ राक्षसी पापा असौ कुत्सायामव्ययसर्वनाम्नाम-कच् । सौमित्रये लक्ष्मणाय श्लाघह्नुङित्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा । तस्थे स्वाभिप्रायं मैथुनाय आविष्कृतवती । प्रकाशनस्थेया-ख्ययोश्चेति प्रकाशने तङ् ॥१५॥ ज० म०

ददृशे इत्यादि । अभीकया कामुक्या राक्षस्या सूर्प-णखया पर्णशालायां स रामो ददृशे कर्मणि ठो । अथ दर्शना-नन्तरं भार्य्योढ़ं कृतविवाहं तं रामं अवज्ञाय सभार्य्यत्वाद-

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।
वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षती ॥१६॥

नाहत्य असकौ राक्षसो सौमित्रये लक्ष्मणाय तस्थे स्वस्थित्या मैथुनाभिप्रायं प्रकाशयामास इत्यर्थः । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाश इति मम् । यस्मै दिक्षेत्यादिना चतुर्थी । असकौ इति त्यादि-व्यासेत्यादिना अदसष्टेः पूर्वोऽक्, परमते अविज्ञाता निन्दिता वा असौ असकौ । तथाच "कृपायां निन्द-नेऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगन्त्यस्वरात् पूर्वः सर्वनामतिङव्ययात् ॥" इति । ऊढा भार्य्या येन स तथा अग्न्याहितादित्वात् पक्षे परनिपातः ॥१५॥ भ०

दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कोदृशो मध्यं स्तनजघनयोरन्तरं बलिभं बलयोऽस्मिन् सन्तीति तुन्दिवलिवटेर्भः, दधाना धारयन्ती, कर्णजा-हविलोचना कर्णजाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः । तस्य पाकमूल इत्यादिना जाहच् । कर्णजाहयोर्विश्रान्ते विलोचने यस्या इति सप्तम्युपमानेत्यादिना उपपदलोपो बहुव्रीहिः । वाक्त्वचेन वाक् च त्वक् चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच् । अतिसर्वेण अतिक्रान्तेन सर्वम् अत्यादय इति समासः, एकविभक्तौ चापूर्वनिपात इति सर्वशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि पूर्वनि-पातो न भवति अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधात् । वाक्त्वचेन वाङ्मयेन माधुर्य्येण मार्दवेन च असाधारणेनोपलक्षितेत्यर्थः । इत्थम्भूते तृतीया, चन्द्रलेखेव पक्षती तनुत्वात् पक्षोऽर्द्धमासः, तस्य मूले प्रतिपदि, पक्षात्तिः ॥१६॥ ज० म०

दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति चतुर्थश्लोकेना-न्वयः । बलिभं बलियुक्तं मध्यं दधाना गोढणमेधेत्यादिना भः।

सुपाद्द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।
प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥१७॥

कर्णस्य मूलं कर्णजाहः तत्र विलोचनं यस्या सा तथा कर्णान्तायतनेत्रेत्यर्थः अतिसर्वेण माधुर्य्यसौन्दर्य्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन वाक्त्वचेन उपलक्षिता वाक् च त्वक् च इति द्वन्द्वे चैक्याचुदषहो इति अः विशेषणे तृतीया । पक्षती पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥१६॥ भ०

सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः असौ सुपात् सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादान्तलोपः पादोऽन्यतरस्यामिति यदा ङीप् नास्ति तदेत्यं रूपम् द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करिपोतकरा इव ऊरुर्यस्याः उपमानपूर्वो बहुव्रीहिः ऊरूत्तरपदादौपम्य इति ऊङ् रद्यते अनेनेति रदः दन्तः पुंसि संज्ञायाङ्घः करणे द्वौ रदौ यस्येति द्विरदः मृदुपाणितलाङ्गुलिः तलञ्च अङ्गुलिश्चेति द्वन्द्वः तत्र घ्यन्ताल्पाच्तरयोः अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः पाण्योस्तलाङ्गुलिः पाणितलाङ्गुलिः मृदुः पाणितलाङ्गुलिर्यस्या इति योज्यम् । प्रथिमानं पृथुतां दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेन उपलक्षिता सा राक्षसी ॥ १७ ॥ ज० स०

सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः सा संख्यासुपमानादिति पादस्य पाद्भावः द्विरदनासेव हस्तिशुण्डेव ऊरुर्यस्याः सा तथा वामलक्ष्मणेत्यादिना ऊप् मृदु पाणितलञ्चाङ्गुलिश्च यस्याः सा तथा ये तु अल्पाचः पूर्वनिपातं तथा प्राण्यङ्गत्वे समाहारं वदन्ति तन्मते प्रथमं तलाङ्गुलिशब्दयोः समाहारद्वन्द्वः तदनु पाणिना सह षष्ठीसमासः तदनु मृदुना बहुव्रीहिः । प्रथिमानं महत्त्वं दधानेन निविडेन जघनेन

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोलकुण्डलम्।
कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥१८॥
कलापकम्।

उपलक्षिता। "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः ॥१७॥ भ०

उन्नसमित्यादि। उच्यते अनेनेति वक्त्रम् सर्वधातुभ्य औणादिकः ष्ट्रन् तत्र वक्त्रशब्दो मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयुज्यते। वक्त्रं मुखमुन्नसं दधती नाभ्यस्ता च्छतुरिति नुम् न भवति। उन्नता नासिका यस्मिन्निति अच् नासिकायाः संज्ञायान्नसच्चेत्यधिकृत्य उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते शुद्धदत् शुद्धाः शुक्ला दन्ता यस्मिंस्तच्छुद्धदत् अग्रान्तशुद्धेत्यादिना दत्रादेशः। लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलं पश्यतो जनान् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्वाणा शं सुखं तदस्यास्तीति कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयस इति युस् सित्त्वात् पदसंज्ञा अनुस्वारः अपश्यतो वा शंयून् कुर्वाणा पश्यतान्तु पीडाकरी स्रग्विणी मालावती अस्मायेत्यादिना विनिः। सुहसानना हसनं हसः स्वनहसोर्वेत्यप् शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥१८॥ ज० म०

उन्नसमित्यादि। ऊर्द्ध्वनासिकं वक्त्रं मुखं दधती उपसर्गान्नासिकाया नसादेशो बहुव्रीहाविति परे स्वमते नसाशब्दस्य रूपम्। तथाच रभसः "लपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसा। नसा नासा च नासिके"ति कोषान्तरम्। उच्यते अनेनेति वक्त्रं त्रासुसिति त्रः। वक्त्रं कीदृशं शुद्धदत् शुद्धा दन्ता यस्येति दन्तस्य ददादेश इति परे स्वमते दत्शब्दोऽस्ति। लोले चञ्चले कुण्डले यत्र मुखे तत्तथा। सा किम्भूता पश्यतो जनान्

प्राप्य चङ्क्रम्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।
अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियंवदा ॥१९॥
सौमित्रे ! मामुपायंस्थाः कम्रामिच्छुर्वशंवदाम् ।

शंयून् सुखिनः कुर्वाणा शंकंभ्यां ययुततुतिवभा इति अस्त्यर्थे युः । सम्भ्विणो मालावती सङ्मेधासमयाद्विन्वेति अस्त्यर्थे विन् । शोभनो हसो यत्र तादृशमाननं यस्याः सा तथा ॥ १८ ॥ भ०

प्राप्येत्यादि । प्राप्य ढौकित्वा चङ्क्रम्यमाणा गर्हितमाचरन्ती प्राणिनो हन्तव्या इति चरेर्लुपसदेत्यादिना भावगर्हायां यङ् चरफलोश्चेत्यभ्यासस्य नुक् उत्परस्यात इत्युत्वं हलि चेति दीर्घत्वम् । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती सुप आत्मनः क्यच् । अनुका अभिलाषुका अनुकेत्यादिना निपातितः । रघूत्तमं लक्ष्मणं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती प्रियाकर्त्तुमनुलोमयितुं पतिर्मे स्यात् इति सुखप्रियादानुलोम्ये इति डाच्॥१९॥ ज०म०

प्राप्येत्यादि । असौ राक्षसी रघूत्तमं लक्ष्मणं प्राप्य प्रियाकर्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती । किं कुर्वती चङ्क्रम्यमाणा गर्हितं पुनः पुनश्चरन्ती गत्यर्थात् गृलुपसदचरेति गर्हार्थे यङ् चरफलोरुच्चाङ्गानन्तुरिति खेनुं न् उङ् उकारस्य व्यंनचतयीति दीर्घः । पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती क्योऽस्वरासेति क्यः चौऽज्व्यरे इति दीर्घः । किम्भूता सा अनुका कामुकी प्रियंवदा प्रियं वदतीति प्रियवशाद्वयेत्यादिना खः खित्यव्याजेति मन् । प्रियाकर्त्तुमिति सपचनिष्पत्रेत्यादिना आनुकूल्यार्थे डाच् ॥ १९ ॥ भ०

प्रार्थनामाह सौमित्रे इत्यादि । हे सौमित्रे ! इच्छुरेषणशीलः विन्दुरिच्छुरिति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् किम्भार्वायिष्यतीति मामुपायंस्थाः परिणयमाशंसायाम्-

सुभोगीनां सहचरीमग्रङ्कः पुरुषायुषम् ॥२०॥
तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे।

तवच्चेति लुङ् उपाद्यमः स्वीकरण इति तङ् विभाषोपयमन इत्यकित्त्वपक्षे रूपम्। कम्रां नमिकम्पौत्यादिना रः। वशंवदां अहन्ते वंश्येति वदन्तीं त्वद्भोगीनां त्वच्छरीराय हितां अवेध-व्यादिलक्षणयोगात् आत्मविश्वजनेत्यादिना खः सहचरीं सह-गामिनीं भिक्षासेनादायेषु चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-त्वात् टप्रत्ययः। कियन्तं कालं पुरुषायुषं पुरुषस्यायुर्यावत् अचतुरेत्यादौ निपातितः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया चरणक्रि-यायाः कृत्स्नसंयोगात् यथा मासमुषित इति ॥ २० ॥ ज०म०

सौमित्रे इत्यादि। एतत् प्रार्थयाञ्चक्रे इति पूर्वेणान्वयः हे सौमित्रे! त्वं इच्छुः सन् मामुपायंस्थाः परिणय अभि-धानात् आशंसायां टौ उपयमो विवाह इति सं यमः सूचने वातूद्वाहे इति सेर्विभाषितकित्त्वात् पक्षे अम्लोपाभावः। कीदृशीं मां कम्रां कामयमानां रूपवतीमित्यन्ये हिंसदी-पेत्यादिना रः। वशंवदां अहं ते वश्येति वदन्तीं प्रियवशादि-त्यादिना खः। सुभोगीनां सुभोगाय हितां विकारसङ्घेत्यादिना ईनः भुज्यतेऽनेनास्मिन् वेति भोगः शरीरं मैथुनाद्युपभोग इत्यन्ये पुरुषस्यायुर्जीवितकालः निपातनात् अत् स्वार्थे णो वा। पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं सहचरेति हनचरगष्टक् कर्मप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः किंवा पचादित्वादन् नदादि-त्वादीप् सदाध्वादीति द्वितीया। इच्छतीति इच्छुः विन्दिच्छू इति निपातः ॥ २० ॥ भ०

तामित्यादि। राक्षसीं लक्ष्मण उवाच उक्तवान्। किमि-त्याह गौष्ठीने वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन् वने इदानीन्नामापि

असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरराय्यंसे ॥ २१ ॥

न ज्ञायते गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वं इति खञ् स्त्रीपुंसभीषणे स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ अचतुरेत्यादौ निपातितौ तयोर्भीषण इति षष्ठीसमासः बिभेतेर्णिचि हेतुभये षुक् तदन्तात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। तस्मिन्नभीरुः सती किमित्यराय्यंसे अत्यर्थमटसि अर्त्तेः सूचिसूत्रीत्यादिना यङ् यङि चेति गुणः । नन्द्रा इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यकारपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रेफो द्विरुच्यते भयशीला भीरुः भियः क्रुक्लुकनौ क्रियाशब्दत्वादूङत इति ऊङ न भवति अमनुष्यत्वाच । तथाहि लक्ष्मणेनामानुषीयमिति ज्ञाता तथाच भङ्ग्या दर्शयन्नाह असूर्य्यम्पश्यरूपा अतिगोपनीयतया सूर्य्यमप्यनिषिद्धदर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यललाटयोरित्यादिना खश् पाघ्रेत्यादिना पश्यादेशः। असूर्य्यम्पश्यं रूपं यस्या इति समासः । सा न पश्यतीति रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ ज० म०

तामित्यादि । तां राक्षसीं लक्ष्मण उवाच । किमित्याह त्वं वने किमर्थमभीरुः सती अराय्यंसे अत्यर्थं भ्रमसि ऋगतौ सूचसूत्रेति यङ्। स्यादयर्त्यृतो र्गुणरिति गुणः,नाजन्तादेरादिर्हिरिति निषेधात् आद्यचरस्य न द्विः । स्यादीनवद्रे ये इति वर्जनात् रेफसहितस्य यस्य द्वित्वम्। खेराद्यच इति खेर्यलोपः। घोंऽनित इति खेर्दीर्घः । वने किम्भूते गोष्ठीने भूतपूर्वं गोष्ठं यस्मिन् सम्प्रति गोसञ्चारोऽपि नास्ति अतएव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्निति गोष्ठं निपातनात् विकारसङ्घेत्यादिना भूतपूर्वेऽर्थे गोष्ठात् नीनः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ निपातनात् जान्तभीधातोर्नन्द्यादित्वादनः । भीर्भीषवेति भीषादेशः ! भीषिचिन्तीति सूत्रनिर्देशात् भीषधातु-

मानुषानभिलषन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।
तमस्सरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

रघ्यस्तीति केचित् । कीदृशी असूर्य्यम्पश्यरूपा सूर्य्यमपि न पश्यति असूर्य्यम्पश्यं घटीखारीत्यादिना खश् । खश्चादेनेति दृश: पश्यादेश: । असूर्य्यम्पश्यं रूपं यस्या: सा तथा दृशिना सम्बद्धस्य नञ: सूर्य्येण सह समासो गमकत्वात् न बिभेतीति अभीरु: क्रुक्लुकौभिय इति क्रु: । क्रियावचनस्य भीरुशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभावात् ऊतोऽयुङ्रज्ज्वादेरिति सूत्रेण ऊप्रत्यय: ॥ २१ ॥ भ०

मानुषानित्यादि । मनोरपत्यानि मानुषा: मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । तानभिलषन्ती कामयन्ती रन्तुमिच्छन्ती वा भ्राशेत्यादिना श्यन् । रोचिष्णु: रोचनस्वभावा अलङ्कृञोत्यादिना इष्णुच् । अतएव दिव्यधर्मिणी दिवि भवा दिव्या: देवा: राक्षसा अपि देवयोनित्वात् तेषां धर्म: स्वभाव: सोऽस्या अस्तीति धर्मशीलेत्यादि निनि: । अप्सरायमाणा अप्सरा इवाचरन्ती राक्षसभावङ्गोप्तुमिति भाव: । उपमानादाचार इत्यधिकारे कर्त्तु: क्यङ् । सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यमिति वचनात् इह वने स्वतन्त्रा कथमञ्चसि भ्रमसि स्व आत्मा तन्त्र: प्रधानं यस्या: अपराधीनत्वात् अनयोक्त्या राक्षसीत्वं दृश्यति ॥ २२ ॥ ज० म०

मानुषानित्यादि । त्वं स्वतन्त्रा सती इह वने कथमञ्चसि भ्रमसि स्वं तन्त्रं प्रधानं यस्या: सा तथा । "तन्त्र: कुटुम्बे कृत्ये स्यात् कारणेऽपि परिच्छदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तम" इति विश्व: । मनोरपत्यानि मानुषा: मनो: स्वपर्य्यावित परसूत्रे णापत्यार्थे षण् । स्वमतेऽभिधानात्

उग्रम्पश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।
कामुकप्रार्थनापट्वी पतिवत्नी कथं नवा ॥२३॥

तानभिलष्यन्ती कामयमाना क्रमक्रमेति पचे श्यन् रोचिष्णु-दीप्ता भ्राजभूसहीति इष्णुः दिवि भवानां गन्धर्वादीनां यो धर्मस्तद्युता नैकाजादितीन् दिव्येति ढघेकादिति भवार्थे यः उहस्युडिति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वम् उवर्णे परे वस्य अपदान्तत्वासम्भवात् द्युभ्यामित्यादौ दान्तवत्त्वभीति दान्तत्वादुत्वं नदन्तसाविति पदनिषेधात् अत्र न उत्वम् अप्स-रस इव आचरन्ती घान्ङग्रइति ङः सलोपश्च घौऽज्य्यरे इति दीर्घः ॥२२॥ भ०

उग्रमित्यादि । उग्रम्पश्यन्तीत्युग्रम्पश्याः पापाशयत्वात् शबरादयः उग्रम्पश्येत्यादिना खञ् निपात्यते तैराकुले व्याप्ते अरण्ये पतिवत्नी जीवत्पतिः कथं केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगित्यत्र पतिर्विद्यते अस्या इति मतुप् सिद्धः जीवत्पत्यां मतुपो वत्वं निपात्यते नुक्सूत्रेणैव विधीयते ङीप्प्रत्ययस्तूगित्वादेव सिद्धः । शालीनत्वविवर्जिता अधृष्टतया वर्जिता शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने इति खञ् निपात्यते अधृष्टेऽभिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः तस्य भावः शालीनत्वं कामुकः कामशीलः लषपतेत्यादिना उकञ् तस्य प्रार्थनायां पट्वी चतुरा वोतोगुणवचनादिति ङीष् ॥ २३ ॥ ज० म०

उग्रम्पश्याकुले इत्यादि । कथं वा त्वं पतिवत्नी सभ-र्तृका न भवसि पतिसत्त्वे ईदृक्स्वातन्त्र्यासम्भवात् नारीस-खीत्यादिना पतिशब्दात् मतोर्वत्वादेशो निपातितः । शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीना अधृष्टा विकारसङ्घेत्यादिना ईनः

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।
यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥२४॥

शालीनाया भावः शालीनत्वं पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्क इति पुंवत् शालीनत्वविवर्जिता धृष्टेति फलितार्थः । अरण्ये कामुकस्य प्रार्थनायां पट्टौ दत्त्वा श्रोस्याभूक्रमगमेति जुकः। अरण्ये किम्भूते उग्रम्पश्यन्ति उग्रम्पश्याः सिंहव्याघ्रादयः पापाशयत्वात् शबरादयो वा तैराकुले व्याप्ते घटीखारीत्यादिना उग्रशब्दात् दृशः खश् ॥२३॥ भ०

राघवमित्यादि । रामं पर्णशालायामवस्थितम्पतिमिच्छ अनुरहसं विविक्तप्राप्तमनुगतो रह इति विग्रह्य अन्ववतप्ताद्रहस इत्यच् यो राघवो ममापि स्वामी प्रभुः स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातितं कान्तावान् सभार्य्यः प्रवृत्तसम्भोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति तमेव रूपशौर्य्याभ्यां वर्णयन्नाह औपकर्णिकलोचनः कर्णयोः समीपमुपकर्णं समीपार्थे अव्ययीभावः तत्र प्रायभव इति उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् शेषमपि शब्दद्वयं प्रयोच्यते औपकर्णिके लोचने यस्य कर्णान्तायतलोचन इत्यर्थः ॥२४॥ ज० म०

राघवमित्यादि । पर्णशालायां स्थितं रामं पतिमिच्छ विधिनिमन्त्रणेति आमन्त्रणे गो । अनुगतं रहो विजनस्थानं रतं वा यस्य तं तप्तान्ववाद्रहस इति अः यो ममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति मद्वरणं न युक्तमिति कान्तावान् एतेन स्त्रीसुखाभिज्ञोऽपि, अहन्तु तपस्वीति ध्वनिः कर्णयोः समीपं उपकर्णं तत्र भव इति ठचेकादित्यादिना ष्णिकः तादृशे लोचने यस्य स कर्णायतनेत्र इत्यर्थः एतेन रूपवत्त्वं दर्शितम् ॥ २४ ॥ भ०

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।
संग्रामे सर्वकर्मीणौ पाणी यस्यौपजानुकौ ॥२५॥
बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः ।
यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥२६॥

वपुरित्यादि । यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते प्राप्तशोभं भवति मुखञ्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कार्णवेष्टनिकं तत् उभयत्र सम्पादिनीति ठक् पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्मीणौ धनुःखड्गादिव्यापारकर्माणि व्याप्नुतः तत्सर्वादेरिति खः औपजानुकौ आजानुकौ आजानुलम्बावित्यर्थः अत्र ठक् इसुसुक्तान्तात्कः ॥२५॥ ज० म०

वपुरित्यादि । यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितम् इति ढक्कादिति ष्णिकः, यस्य मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां राजितं इति पूर्ववत् ष्णिकः एतेन विलासित्वं दर्शितम्, यस्य पाणी हस्तौ संग्रामे युद्धे सर्वस्मिन् कर्मणि धनुःखड्गादिव्यापाररूपे कुशलौ विकारसङ्घेति ईलः सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रात्तद्व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः इति परः तन्मते सर्वकर्माणि व्याप्नुतः इत्यर्थः व्यापनमत्र तत्करणद्वारेव एतेन वीरत्वम् औपजानुकौ उपजानु जानुसमीपे भवौ तावत् प्रलम्बावित्यर्थः एतेन महापुरुषलक्षणं ढक्कादिति कण् तमिच्छेति योजना ॥२५॥ भ०

बद्ध इत्यादि । येन असिः खड्गः औपनीविकः नीवीसमीपे प्रायेण भवतीति स हि नीवीमाप्य वर्त्तमानः पार्श्वयोश्चोर्द्ध्वे निबद्धः किमर्थं दुर्बलरक्षार्थं दुर्बलरक्षायै इदमित्यस्मिन्नर्थे चतुर्थी तदर्थेत्यादिना सः तत्रार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च यश्चापं धनुर्धत्ते धारयति आश्मनप्रख्यम् अश्मनो

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मसन्तानसूर्वने ।
प्राप्य दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥२७॥

विकार इत्यण् । अश्मेति प्रकृतिभावे प्राप्ते आश्मनो विकारः उपसङ्ख्यानमिति टिलोपः पाक्षिकः, विभाषाङिश्योरित्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाग्रहणानुवृत्तेः अन्यत्र अश्मन एव भवति । आश्मनेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदाश्मनप्रख्यमुपघटितमिव सेषु मग्राम् अन्यदुर्वहं दुःखेनोह्यत इति खल् । रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥२६॥ ज० म०

बद्ध इत्यादि । येन रामेण असिर्बद्ध औपनीविकः नीवीसमीपे भवः वामपार्श्वाधोभागस्थायीत्यर्थः । "स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी मूलधनेऽपि च" इत्यत्र स्त्रीपदमुपलक्षणम् अत्र वा लक्षणा उपनीविशब्दात् ढथेकादिति ष्णिकः । तच्चापं धत्ते अश्मैवाश्मनः प्रस्तरः विकारसङ्घेत्यादिना स्वार्थे णः । मन्वर्जेत्यादिना अविकारणेऽनन्तस्य नलोपनिषेधः । तत्प्रख्यं तत्सदृशं अश्मनि जातं अश्ममयं इति केचित् सेषु शरयुक्तम् । अन्यदुर्वहं रामादन्येन दुःखेन उह्यते इति इषद्दुःसोरिति खल् । दुर्बलानां रक्षैव अर्थः प्रयोजनं यस्य खड्गबन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा तमिच्छेति योजना ॥२६॥ भ०

जेतेत्यादि । यज्ञाय द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तेषां सङ्ग्रामे जेता तृजन्तोऽयम् ततश्च कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी धर्मसन्तानसूः पूर्ववत् क्विप् । धर्मरतः इत्यर्थः । वने वर्त्तमानानां मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः । तेषां भार्य्याग्निपरिग्रहात् यानि दारगवानि दाराश्च गावश्चेति दारगवानि अचतुरेत्यादिना निपातितानि दारयन्तीति दाराः दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् । चेति घञ् । तेषाञ्च येनाभयं

ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।
मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥२८॥

सदा दत्तमिति योज्यम्, येषामेव प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभय-मिति समानकर्तृकत्वम् ॥२७॥ ज० म०

जेतेत्यादि। यज्ञाय द्रुह्यन्ति यज्ञद्रुहः राक्षसाः सत्सु-द्विषेति क्विप्। तेषां जेता संख्ये युद्धे धर्मसन्तानं सूते इति क्विप्। यं प्राप्य वने मुनीनां सम्बन्धिनां दारगवादीनां सदा अभयं भयाभावः। दाराश्च गावश्च दारगवानि निपातनात्। दारय-न्तीति दाराः कभाविऽस्मौ इति कर्त्तरि घञ्। पूर्वकाले इति सूत्रे व्याख्यानात्। विष्णुं नत्वा स्तौति इत्युदाहरता एककर्तृ-कयोर्धात्वोः प्राक्काले क्त्वाच् भवतीति लब्धम्, अत्र च येषां प्राप्तिस्तेषामेव यज्ञय तदभाव उक्त इति समानकर्तृत्वमस्त्येव ग्रामान्नागच्छतीतिवत् क्रियानिषेधेऽपि अन्तरङ्गस्य क्रियाश्रि-तकार्य्यस्य निवृत्तेः। केचित् तु स्थितानामित्यध्याहरन्ति तमिच्छेति योजना ॥२७॥ भ०

तत इत्यादि। ततो लक्ष्मणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृ-त्यमाना रामं वृण्वाना वावृतु वरण इति दैवादिकः आत्म-नेपदी रामशालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविक्षत प्रविष्टा विशेः शलइगुपधादनिटः क्सः। नेर्विश इति तङ्। मामुपायंस्त रामेति हे राम! अहं प्रार्थये भवान् मामुपायंस्त परिणय-त्विति वाक्यभेदेन योज्यम्। आशंसायाम्भूतवच्चेति लुङ्। उपाद्यमः स्वीकरणे इति तङ्। विभाषोपयमनम इत्यकित्त्व-पक्षे रूपम्। इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥२८॥ ज० म०

तत इत्यादि। ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं असौ राक्षसी वावृत्यमाना रामं वृण्वती रामस्य शालां गृहं न्यविक्षत

अश्लोकोऽसावहं श्लोमान् स पुष्यतितरां तव।
पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव व्रज मा मुचः ॥२९॥

विशश्च प्रवेशे विपराजीति मम्। तन् ह्यशषोऽनिमिजुङ इति सक्। वावृत्यमानेति वावृत्युङ् आशंसायां सम्भुक्तौ वरणे च वावृतधातुः यित्त्वाद्दैवादिकः ङित्त्वादात्मनेपदी। हे राम! भवान् मां उपायंस्त परिणयतु इति वचः सादरं वदन्ती उपयमो विवाहे इति मम्। आशंसायां टौ अभिधानात्। मास्मे न घोष्याविति योगविभागात्। अन्यत्रापि घोष्याविति देवोदासचक्रवर्त्ती ॥२८॥ भ०

अश्लोत्यादि। असौ लक्ष्मणोऽश्लोकः न विद्यते अस्य श्लोति नद्यृतश्चेति कप्। न कपीति ह्रस्वप्रतिषेधः। अहं पुनः श्लोमान् सभार्य्यः प्रशंसायाम्मतुप्। स एव लक्ष्मणः पुष्यतितराम् अतीव पुष्यति लक्ष्मणस्तव पतिः तिङश्चेति तरप्। किमिदित्याम्। तस्मात्तमेव लक्ष्मणं व्रज गच्छ मा मुचः मा त्याक्षीः मुचेर्लुङ्। ऌदित्वादङ्। इति एवमब्रवीद्रामः उक्तवान् अदादिकस्य ब्रुञो लङि ब्रुव ईड़िति ईटि रूपम् ॥२९॥ ज० म०

अश्लोक इत्यादि। इति रामस्तामब्रवीत्। किन्तदित्याह असौ लक्ष्मणः अश्लोकः न विद्यते श्लो यस्य इति द्यृतः कः। अहं श्लोमान् प्रशस्तश्लोयुक्तः अतः स एव तव पतिः पुष्यतितरां त्वामित्यर्थात् पुषो ऌपुष्टौ किमेव्याच्चेति उत्कर्षे चतरां भाविष्यत्सामीप्ये कौ अभिधानात्। किंवा यावत्पुराभ्यां भव्ये इत्यस्य योगविभागात् तत्र भव्ये इति सामीप्ये सप्तमी। तुष्यतीति क्वचित् पाठः। तस्मात्तमेव लक्ष्मणमेव व्रज मा मुचः मा त्याक्षीः मुच् ऌमपजो मोचणे ऌदित्वात् शासुलिद्युदित ङः।२९॥ भ०

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत्।
मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥३०॥

लक्ष्मणमित्यादि। लक्ष्मणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्ष्मणं प्रति गता यथा गौर्वृषस्यन्ती मैथुनेच्छावती महोक्षं महावृषं वृषस्यन्तीत्युपमानविशेषणमेतत् तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति क्यच् अश्वक्षीरेत्यादिना असुक् तद्वदश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति लद्वदागमनम्। महोक्षमिति अचतुरादिसूत्रेण निपातितम्। मन्मथस्यायुधानि शराः आयुध्यन्ते एभिरित्यायुधानि घञर्थे कविधानमिति कः तेषां सम्पातः संश्लेषः तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः ॥३०॥ ज० म०

लक्ष्मणमित्यादि। सा राक्षसी लक्ष्मणं पुनरगमत् यथा गौः महोक्षं महावृषभं गच्छति महांश्चासौ उक्षा चेति जातमहद्वृद्धादुक्ष्ण इति षः। कीदृशी वृषस्यन्ती वृषोऽत्र शुक्रलवचनः मैथुनाय वृषं शुक्रलपुरुषं इच्छन्ती कामुकीत्यर्थः गोपक्षे वृषं वृषभं इच्छन्ती क्योऽश्वरोद्यश्चेति क्यः धनोदकाशनेत्यादिना सन् क्यविधानं स्वेच्छायां सनागमस्तु याप्यार्थे तेन मैथुनविषयस्वेच्छावगम्यते केचित्तु प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेच्छामात्रे वृषस्य अश्वस्येति क्यवन्तरूपं अतएव विरथहयानश्वस्यन्तीति नैषधप्रयोगः तत्र हि हयान् मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते प्रकृत्यर्थपुरस्कारे हयशब्दानन्वयापत्तेरित्याहुः, अन्ये तु वृषस्याश्वस्य इत्यव्युत्पन्नमेव धातुद्वयं मैथुनेच्छायां वर्त्तते इत्याहुः। कुसुमायुधस्य कामस्य सम्पातेन संश्लेषेण व्यथ्यमाना मतिर्मनो यस्याः, सन्ताप इति पाठे कामेन यः सन्ताप इति व्याख्येयम्। मन्मथायुधेति क्वचित् पाठः, आयुध्यन्ते एभिरिति

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान् रघूत्तमः।
असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम्॥३१॥
अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाम्नायिषि त्वया।

कृञ्चेति करणे कः कृञोः कभाव इत्युक्तेः मन्यतेऽनयेति करणे क्तिः॥३०॥ भ०

तस्या इत्यादि। सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः लुपसदेत्यादिना यङ् रघूत्तमो लक्ष्मणः मुखमपनसमपगतनासिकञ्चकार उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते तत्र संज्ञायामिति नानुवर्त्तते। किं कृत्वा कौक्षेयमसिमुद्यम्य उत्क्षिप्य कुक्षौ भव इति दृतिकुक्षीत्यादिना ढञ् कौक्षेयः लोलूयावान् अत्यर्थं लवनक्रियायुक्तः लुनाति लोलूया यङन्तादप्रत्ययादित्यकारः सा विद्यते यस्येति मतुप्॥३१॥ ज० म०

तस्या इत्यादि। रघूत्तमो लक्ष्मणः कौक्षेयं कुक्षौ कोषे भवं विद्यमानं तीक्ष्णलोहभवं वा असिं खड्गं उद्यम्य उत्क्षिप्य राक्षस्याः सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः मुखं अपनसं अपगतनासिकं चकार लोलूयावान् अतिशयच्छेदनयुक्तः तत्कर्तृत्वात् मूत्रसूचेत्यादिना लूञो यञ् द्वित्वं खेनुः शस्यादः मोङभक्षपादतुः गत्यर्थादृग्ललुपीति सदेर्गर्हार्थे यङ् ढघेकारादिति कुक्षेर्भवार्थे णेयः कुक्षिस्तीक्ष्णलोहार्थाहिकारे टेयन्निति केचित्। कुक्षिः खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहे तथोदरे इति कोषः। अपनसं उन्नसमितिवत्॥३१॥ भ०

अहमित्यादि। सा राक्षसीत्यब्रवीत् अहं सूर्पणखेति नाम्ना नूनमवश्यं त्वया नाम्नायिषि न ज्ञातास्मि ज्ञा इत्य-

दण्डोऽयं चेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥३२॥

आत्मकर्मणि लुङ् स्वसिजित्यादिना अजन्तत्वात् चिण्वदिट् आतो युगिति युक् स्वाङ्गाच्चेति ङीषि प्राप्ते नखमुखात् संज्ञायामिति प्रतिषेधः पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम् । अज्ञाने कारणमाह येनायं दण्डो नासाच्छेदनलक्षणो मयि अपाति पातितः पातेः कर्मणि लुङ् चिणादेशः अत उपधाया इति वृद्धिः चिणो लुक् । चेत्रियः परक्षेत्रे चिकित्स्यः परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यश्चिकित्सितुं तदा नासिकायाः सम्भवात् चेत्रिये च परक्षेत्रे चिकित्स्य इति निपातनम् ॥३२॥ ज० म०

अहमित्यादि । सा राक्षसी इत्यब्रवीत् । किं तदित्याह नाम्ना सूर्पणखाहं नूनं निश्चितं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञाता कर्मणि टो स्यां सिः हनग्रहदृशश्च इति मिण् यनजिण्दिति यन् नाम्नेति भेदके तृतीया सूर्पणखेति नाम्ना उपलक्षितेति केचित् सूर्पवत् नखा यस्याः सा सूर्पणखा पूर्वपदस्थात् षृ संज्ञाया णत्वमिति परे स्वमते षृ ग्रोऽदान्त इत्यादौ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नखमुखान्तात् संज्ञायामीप्निषेध इति परे स्वमते पातृशोनादीत्यादिना स्वाङ्गादीप्प्रत्ययौ विभाषितः ईपोऽभावपक्षे आप् पक्षे तादृशसंज्ञाया अभावात् न ईप् ईपि सति तु वा का क्षतिः तत्र वाशब्दो व्यवस्थावाची वा । अज्ञाने हेतुमाह येनायं दण्डो नासाच्छेदनरूपो मयि त्वया अपाति निपातितः अरन्तात् पतेः कर्मणि टो । चेत्रियः जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यः एतज्जन्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरीरान्तर एव तत्सम्भवात् विकारसंघेत्यादिना क्षेत्रशब्दात् जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्येऽर्थे इयः चेत्रादियः परक्षेत्रे

पर्य्यशाप्सीद्दिविष्ठासौ संदर्श्य भयदं वपुः।
अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं मुहुः ॥३३॥

चिकित्स्ये इति परसूत्रं परत्वे जन्मान्तरशरीरे ॥३२॥ भ०

पर्य्यशाप्सीदित्यादि। असौ राक्षसो पर्य्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती शपेर्ऽनिटः सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः शप उपालम्भन इति तङ् न भवति, उपालम्भनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम्। दिविष्ठा नभसि वर्त्तमाना तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् अम्बाम्बेति षत्वम्। भयदं रौद्रं वपुः शरीरं संदर्श्य दर्शयित्वा बन्धूनां विक्रमं शौर्य्यं मुहुः पुनः पुनः अपिस्फवत् स्फीतीचकार अर्त्तिह्रीत्यादिना णावित्यनुवृत्तौ स्फायो व इति वकारः स्फायतेश्चङि णिलोपः ऋस्वद्विर्वचनादि अभ्यासस्य स्फवः शेषः चर्त्वमित्वञ्च सन्वद्भावे निनङ्क्षुः नष्टुमिच्छुरित्यर्थः नशेः सनि मस्जिनशोर्झलीति नुम् ॥३३॥ ज० म०

पर्य्यशाप्सीदित्यादि। असौ राक्षसो दिविष्ठा सती नभःस्था सती भयदं भयजनकं वपुः संदर्श्य पर्य्यशापसीत् आक्रुष्टवती बन्धूनां खरादीनां विक्रमं मुहुर्वारं वारम् अपिस्फवच्च वर्द्धयामास च रामादीनां भयार्थं विवध्य कथयामासेत्यर्थः निनङ्क्षुः अन्तर्द्धातुमिच्छुः नशेः सनि नुम् रधोमुचामिति नुम् शच्छाजेति षङ् षढोः कः से शपीज आक्रोशे व्यां सिः अनिम्त्वात् व्रजवदेति वृः दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति डः सप्तम्या अलुक् षत्वञ्चाभिधानात् संपूर्वात् दृशेर्ज्यन्तात् क्तो यप्। अपिस्फवदिति स्फायीङ्वृद्धौ जिः प्रेरणे पातिस्फायोर्लस्वडो ञाविति वङ् जिश्रोत्यङ् द्वित्वं खेः सन्वत् जडुग्डः स्वः। अपिस्फुरदिति क्वचित् पाठः तत्र प्रका-

खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्य्यदेविष्ट सा पुरः ।
विजिग्राहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥३४॥
कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।
पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥

शितवतीत्यर्थः अपुष्फुरदिति पाठेऽपि तथा स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले क्रीजीङोऽजेति पचे उकारस्यात्वम् ॥३३॥ भ०

खरेत्यादि । खरदूषणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अग्रतः पर्य्यदेविष्ट परिदेवनं कृतवतीति देवृ देवन इत्यस्यात्मनेपदिनः सेटो लुङि रूपम् । परिदेवने कारणमाह विजिग्राहयिषुः रामं विग्राहयितुं योधयितुमिच्छुः ग्रहेर्ण्यन्तस्य सनन्तस्य रूपं रीरीति रेफलोपः ढ्रलोप इति दीर्घत्वम् ॥ ३४ ॥ ज० म०

खरदूषणयोरित्यादि । रामं विजिग्राहयिषुः विग्राहयितुं खरादिभिः सह योधयितुमिच्छुः सा राक्षसी खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पुरोऽग्रतः पर्य्यदेविष्ट क्रन्दितवती देवृङ् देवने । किम्भूतयोः दण्डकारण्यवासिनोः दण्डकानामारण्ये वसतः इति ग्रहादित्वाण्णिन् वस्तुं शीलमनयोरित्यन्ये ग्रहेर्ण्यन्तत्वात् सन उः पुर इति पूर्वाधरावरा इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः अतएव अस् तद्योगे समार्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥३४॥ भ०

कृते इत्यादि । किं पर्य्यदेविष्ट इत्याह भरतस्य कृते कार्य्यनिमित्तं राज्ये अभिषेक्तव्यमिति सुभगा कैकेयी तस्या अपत्यं सौभागिनेयः स्त्रीभ्यो ढक् कल्याण्यादीनामिनङ् तत्र सुभगादुर्भगा चेति पठ्यते हृद्भगेत्युभयपदवृद्धिः पित्रा यौ विवासितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौशल्या सुमित्रा च

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।
अयं तापसकाद्ध्वंस क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥३६॥

दुर्भगी तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतं विधौ प्रार्थनायां वा लोट् थसस्तम् ॥३५॥ ज० म०

कृते इत्यादि । इति पर्य्यदेविष्ट इति पूर्वेणान्वयः सौभागिनेयस्य सुभगापुत्रस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ दुर्भगापुत्रौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राष्ट्रान्निराकृतौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनरूपं युवां पश्यतं विधौ गौ कृते इत्यव्ययं निमित्तार्थे वर्त्तते क्विबन्तकृञ्शब्दात् चतुर्थ्येकवचने कृच्छब्दात् सप्तम्येकवचने वाह्राद्यतोऽत्रयावादेशरत्यादिना आबन्तात् सुभगादुर्भगाशब्दाभ्याम् अपत्यार्थे ढक् ण्यः नित्ते ञ्रिरिति द्विपदे वृद्धिः कल्याण्यादिना इनङ् ढस्य इनेयादेशः यचोर्लोपः इत्यालोपः ॥ ३५ ॥ भ०

ममेत्यादि । रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः मम विशेषणं युवयोर्भगिन्या अयं तापसकात् कुतापसात् कुत्सायां कन् ध्वंसः नासिकाविनाशः यदि वः युष्माकं गुरूणां क्षमं युक्तं क्षन्तुमित्यर्थात् युष्मदि गुरावेकेषामिति बहुवचनं तयोर्ज्येष्ठत्वात् तर्हि क्षमध्वम् उपेक्षध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः ॥ ३६ ॥ ज० म०

ममेत्यादि । रावणो नाथो यस्यास्तादृश्या मम युवयोः भगिन्या युवयोरेव पुरोऽग्रतः अयं तापसकात् क्षुद्रतपस्विनः सकाशात् ध्वंसो नासाच्छेदनरूपो वृत्तः अत्र यदि वः युष्माकं क्षमं क्षन्तुं योग्यं तदा यूयं क्षमध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः विकारसङ्घेत्यादिनाल्पार्थे कुत्सार्थे वा कः युष्मदोर्द्वित्वे बहुत्वविवक्षा क्षममिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तम् ।

असंस्कृत्रिमसंव्यानावनुप्त्रिमफलाशिनौ ।
अभृत्रिमपरीवारौ पर्य्यभूतां तथापि माम् ॥३७॥

युक्ते योग्ये हिते क्षममिति कोषः । क्षममव्ययमित्यन्ये । पुन-रिति पाठे मम पुनरिति ॥३६॥ भ०

असमित्यादि । पुनरप्येजयितुमाह संस्कारेण वापेन भरणेन च निर्वृत्तं संस्कृत्रिममुप्त्रिमं भृत्रिमञ्च ड्वितः क्त्रिः क्त्रेर्मम् । नित्यं संपर्य्युपेभ्य इति सुट् । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपीष्यते संस्कृत्रिमं न विद्यते येषामिति नञ्समासः । असंस्कृत्रिमाणि संव्यानानि परिधानानि उत्तरीयाणि ययोः वल्कलवाससावित्यर्थः । अनुप्त्रिमाणि फलानि अशनमाहारो ययोः तौ वन्यफलाहारौ न शालिभोजनौ परिव्रियतेऽनेनेति घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । मृगाणाममनुष्यत्वात् अभृत्रिमः परीवारः अनुजीविलोको ययोस्तौ मृगपरिवारौ तथापि मां पर्य्यभूतां परिभूतवन्तौ लुङि रूपम् ॥ ३७ ॥ ज० म०

असंस्कृत्रिमसंव्यानावित्यादि । तौ असंस्कृत्रिमसंव्यानौ तन्वादीनां संस्कारेण जातं संस्कृत्रिमं संपरेः सुमिति सुम् । न विद्यते संस्कृत्रिमं संव्यानमुत्तरीयं ययोर्वल्कलमात्रसत्त्वात् वपनेन जातम् उप्त्रिममनुप्त्रिमं वन्यं तादृशं फलमशनमाहारो ययोः अथवा नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि अनः । फलाशिनाविति क्वचित् पाठः । भरणेन पोषणेन जातो भृत्रिमः परीवारोऽनुजीविजनो ययोः सर्वत्र ड्वितस्त्रे त्रिमक् ग्रहस्वपाद्योरिति त्रिः । परिव्रणोति कर्त्तरि घञ् । व्यतीहारे त्रिः । पूर्वं इत्यत्र व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशात् । क्वचित् घजन्ते उपसर्गस्य दीर्घत्वं सूचितम् । तेनात्र परेरिकारस्य दीर्घत्वम् । तौ यद्यपि

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।
प्राणिवस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिहि मा रुदः ॥ ३८ ॥
जक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिवं वयम् ।

ईदृशौ तथापि मां पथ्यंभूतां परिभूतवन्तौ भूयेति सेलुक् ॥ ३७ ॥ भ०

श्वःश्रेयसमित्यादि । श्वःशब्दः प्रशंसायामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये श्वसो वसो यः श्रेयस इत्यच् । मयूरव्यंसकादित्वात् सः । श्वःश्रेयसं कल्याणमवाप्तासि प्राप्स्यसि भविष्यदनद्यतने लुट् । मारयावस्ताविल्युक्तं भवति । ताभ्यां भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा कर्मणि लुङ् । प्राणिवस्तव मानार्थं तव मानखण्डनं मा भूदिति जीवावः श्वस् । प्राणने अनच्, श्रदादिभ्यः सार्वधातुक इति इट् । अनितेरिति णत्वम् । तस्माद् व्रज यथास्थानं गच्छ आश्वसिहि उद्वेगं त्यज विधौ प्रार्थनायां वा लोट् । मा रुदः माङि लुङ् । इरितो वेत्यङ् । यदा स नास्ति तदा मा रोदीरिति भावः ॥ ३८ ॥ जु० भ०

श्वःश्रेयसमित्यादि । भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां सा राक्षसी प्रत्युत्तरं प्रापिता । किन्तदित्याह श्वःश्रेयसं कल्याणम् अवाप्तासि प्राप्स्यसि शत्रुवधेनेत्यर्थात् श्वा रूपं श्वोभवं श्रेयः श्वःश्रेयसं श्वोऽवसीयसश्वःश्रेयसेति निपातितम्। तव मानार्थम् आवां प्राणिवः जीवावः अनघ्लु प्राणने रुदभ्यो य इतीम् । प्राग्वन्तो ण इति पचे णत्वम् । तस्माद् व्रज गच्छ स्वस्थानमित्यर्थात् आश्वसिहि आश्वासं लभस्व उद्वेगं त्यज इत्यर्थः । प्रार्थनायां गो । रुदादित्वात् पूर्ववदिम् । त्वं मा रुदः मा रोदीः लघिररुदरोदे इरित्त्वात् शास्त्रलित्युदिति पचे ङः ॥ ३८ ॥ भ०

जक्षिम इत्यादि । वयम् अनपराधेऽपि नक्तञ्च दिवा च

कुतस्त्यं भीरु ! यत् तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥३९॥
तौ चतुर्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः ।
पारश्वधिकधानुष्कशाक्तिकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

नक्तन्दिवम् अचतुरेति निपातितं नरान् जक्षिमो भक्षयामः जक्षभक्षहसनयोरिति भक्षार्थस्य रुदादिभ्य इतीट् अस्मदोर्द्वयोश्चेति द्वित्वे वयमिति बहुवचनं यत एवं हे भीरु ! सम्बुद्धौ गुणो न भवति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति कुतस्त्यं कुत एतदागतम् अव्ययत्वात् त्यप् अमेहक्कतसित्रेभ्य इति त्यप् तेभ्यः नरेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि द्रोहं कुर्वाणेभ्योऽपि क्षमामहे नैवेत्यर्थः क्रुधद्रुहेति सम्प्रदानत्वम् क्षमिर्गम्यमानो नञर्थस्तस्यासूयार्थत्वात् क्षमध्वं यदि वः क्षममित्यस्य प्रतिवचनम् ॥३९॥ ज०म०

जक्षिम इत्यादि। अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं नरान् नक्तन्दिवं रात्रौ च दिवा च जक्षिमः भक्षयामः जक्षत् लुघभक्षहासयोर्घित्वात् रुदादिः अस्मदो द्वित्वबहुत्वविवक्षा अन्यराक्षसयोगाद् बहुत्वं नक्तन्दिवमिति अचिभ्रुवादित्वान्निपातितं स्वार्थिकणान्तेन दिवाशब्देन समाहारद्वन्द्वो वा । हे भीरु ! द्रुह्यद्भ्योऽपि द्रोहं कुर्वद्भ्योऽपि तेभ्यो नरेभ्यो वयं क्षमामहे इति यत्तत् कुतस्त्यं कुत आगतं तत्राच्चिरेत्यादिना त्यः यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतुर्थीति परः क्षमते तादर्थ्यविवक्षयैव भीरु इति तन्वादेर्वेति पक्षे ऊप् सुभ्रुदोति ह्रस्वः ह्रस्वकरणान्न गुणः ॥३९॥ भ०

तावित्यादि। ततो निगदनादुत्तरकालं निर्ययतुः निर्गतवन्तौ चतुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य बलस्य प्रतिवचनमित्यस्मिन् विषये शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण प्राग्वतः सङ्ख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिः। चतुर्दशसाहस्रं बलं ययोः

अथ सम्पततो भीमान् विशिखैरामलक्ष्मणौ ।
बहुमूर्ध्नो द्विमूर्द्धांश्च त्रिमूर्द्धांश्चाहतां मृधे ॥४१॥

तौ तथा पारश्वधिकधानुष्कयाष्टिकप्रासिकान्वितौ परश्वधः प्रहरण मेषामिति परश्वधात् ठञ् तथा धनुः प्रहरणमेषां यष्टिः प्रहरणमेषामिति शक्तियष्ट्योरीकक् प्रासः कुन्तः प्रहरणमित्यौत्सर्गिकष्ठक् तत्र धनुषष्ठक् इसुसुक्तान्तात्कः ततः सेनाङ्गत्वात् द्वतैकवद्भावः तेनान्वितावनुगतौ ॥ ४० ॥ ज० म०

तावित्यादि । ततो वचनानन्तरं तौ खरदूषणौ निर्यतुः निर्गतौ चतुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसाहस्रं विकारसङ्घेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादित्वात् परपदे वृद्धिः चतुर्दशसाहस्रं बलं ययोः तौ तथा परश्वधैः परशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः धनुभिर्युध्यन्ते धानुष्काः शक्तिभिर्युध्यन्त शाक्तिकाः प्रास्यन्ते इति प्रासाः लगुड़ाः कर्मणि घञ् प्रासैर्युध्यन्ते प्रासिकाः एभिरन्वितौ अनुगतौ ढघेकादिति ष्णाककणष्णीकाः ॥४०॥ भ०

अथेत्यादि । अथैतस्मिन् प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संग्रामे विशिखैः शरैरहतां हतवन्तौ हन्तिः परस्मैपदी तस्माल्लङि तसस्ताम् तस्य ङित्त्वे अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपः । कान् राक्षसान् विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वाद्वा सम्पततोऽभिपततः बहुमूर्ध्नो बहुशिरसः तथा द्विमूर्द्धांस्त्रिमूर्द्धां द्वित्रिभ्यां षो मूर्ध्न इति समासान्तः षः अतएव भीमान् भयानकान् त्रिमूर्द्धांश्चेत्यत्र नम्छव्यप्रशानिति रुः पूर्वस्य त्वनुनासिकः विसर्जनीयस्य सः श्चुत्वम् ॥४१॥ ज० म०

अथेत्यादि । निर्गमानन्तरं सम्पततः सङ्गच्छतः संमुख-

तैर्वृक्णरुग्णसंभुग्नक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः।
निमग्नोद्विग्नसंक्षीणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी ॥४२॥

आगच्छतो राक्षसान् अर्थात् रामलक्ष्मणौ वधे युद्धे विशिखैः बाणैराहतां वनतनाद्यनिमामिति नस्य लोपः। बहुमूर्धीबहुमस्तकान् एवं द्विमूर्धान् त्रिमूर्धान् द्वित्रे मूर्ध्न इति षः। व्योर्लोपो ताविति नस्य लोपः। बहुशब्दः विपुलार्थसतुष्टादिसंख्यार्थको वा अतएव भीमान् भयङ्करान् ॥४१॥ भ०

तैरित्यादि। तैः राक्षसैर्मेदिनी पप्रे पूरिता प्रपूरण इत्यस्मात्कर्मणि लिट्। वृक्णैः छिन्नैः रुग्णैः भग्नहस्तपादैः संभुग्नैः वक्रीकृतदेहैः क्षुण्णैः सम्पिष्टशरीरैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः नष्टैः अनुकम्पायां कन्। निमग्नैः परिभूतैः उद्विग्नैर्भीतैः संक्षीणैर्लज्जितैः वयमपीदृशीं दशां प्राप्ता इति दीनैः हा मातः हा भ्रातरित्येवं भाषमाणैः तत्र व्रश्चिरुजिभुजिमस्जिविजिभ्यो निष्ठायामोदितश्चेति नत्वम्। चोः कुरिति कुः। क्षुदिभिदिपदिभ्योरदाभ्यामिति दस्य च नः। संक्षीण इति लुदविदेत्यादिना दीङ् क्षये इत्यस्य स्वादय ओदित इत्योदितश्चेति नत्वम् ॥४२॥ ज० म०

तैरित्यादि। तैराक्षसैर्मेदिनी पप्रे पूरिता पॄलि पूर्त्तौ कर्मणि ठी। कीदृशैः वृक्णैः छिन्नैः वृश्चैः कङ् चेति क्तस्य नत्वम्। कङ् च चस्य कत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे स्वादेः सो लोपः। ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। रुग्णैर्भग्नहस्तपादैः रुजोशी भङ्गे ओदित्त्वात् सूल्वाद्योरिति क्तस्य नः। जस्य गत्वविधानं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारमित्यत्र व्याख्यातम्। संभुग्नैर्वक्रीकृतैः भुजोग्रीवक्रणे पूर्ववत् क्षुण्णैः संपिष्टदेहैः क्षुदिर संपेषणे दान्तत्वात् सूल्वाद्योरिति क्तस्य दस्य च नः। षृ ओंऽदान्त इत्यादिना पूर्वस्य

केचिद् वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम्।
सरक्तं वमथुं केचिद् भ्राजथुं न च केचन ॥४३॥
मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा
द्विशिरमिव दाहवतो मरावुदन्यन्।

णत्वे ष्टुभिरिति परस्य नस्य णत्वम्। भिन्नैर्विदारितैः विपन्न-केर्मृतैः विपूर्वपदिर्मरणे वर्त्तते स्वार्थे कुत्सायां वा कः। निम-ग्नैर्भीत्या गुप्तैः रुधिरप्रवाहे मग्नैर्वा उद्विग्नैर्भीतैः ओवि-जो भयचलनयोः। संक्लीणैः योद्धुमसामर्थ्यात् लज्जितैः क्लीलि लज्जायां क्षीणाचोन्देति क्तस्य नः। दीनैः सुतादिदुःखान्वितैः ओदीङ्य क्षये ॥४२॥ भ०

केचिदित्यादि। तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पं टुवेपृ कम्पने आसेदुः। प्राप्ताः अन्ये दवथुमुपतापमुत्तमं महान्तं टुदु उपतापे केचिद्वमथुं छर्दनं सरक्तं सशोणितं टुवमु उद्गिरणे भ्राजथुं शोभां नैव केचन न केचिदपि टुभ्राजृ दीप्तौ सर्वत्र ट्वितोऽथुच् ॥४३॥ ज० म०

केचिदित्यादि। तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कम्पं आसेदुः प्रापुः वपढ्हङ्। चलने अन्ये दवथुं उपतापं उत्तमं महान्तं आसेदुः टुदु उपतापे केचित् वमथुं रक्तेन सह छर्दि-मासेदुः टुवम उद्गिरणे केचन भ्राजथुं दीप्तिं नासेदुः टुभ्रा-जृङ्ण दीप्तौ सर्वत्र ट्वितोऽथुर्भावे इति अथुः ॥४३॥ भ०

मृगयुमित्यादि। अथ तस्मिन् राक्षसविध्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्द्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः मृगयुमिव लुब्धकमिव मृगान् यातीति मृगयुः मृगय्वादयश्चे-त्यौणादिककुप्रत्ययान्तः दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्येति दक्षिणेर्मा लुब्धयोग इत्यनिच् यथा मृगो लुब्धकव्रणितदक्षि-

रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धा
विषभृदिवोग्रमुखं पतत्त्रिराजम् ॥४४॥
शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः
क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

णाङ्गः तमेव मरणायोपयाति दिशमिव दाहवतीं यथा दिशं दावाग्नियुतां मरौ निर्जले देशे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाषो उपयाति उदकमिच्छति सुप आत्मन इति क्यच् । उदकस्योदन्भावः । अशनायेत्यादिना निपातितं तदन्ताल्लट् शतृप्रत्ययः । विषभृदिव यथा विषधरः सर्पं उग्रमुखं भीषणमुखं पतत्त्रिराजं गरुड़मुपयाति तद्वत्तमित्यर्थः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥४४॥ ज० म०

मृगयुमित्यादि । अथ रक्षोवधानन्तरं त्रिमूर्द्धस्त्रिशिरा नाम राक्षसो रघुतनयं रामं उपाययौ उपागतः यथा दक्षिणेर्मा व्याधेन व्रणितदक्षिणाङ्गो मृगस्तमेव मृगयुं व्याधं याति तद्वत् मृगं व्याधं यातीति मृगयुर्निपातनात् दक्षिणेऽङ्गे ईर्मं व्याधघातव्रणं यस्य स दक्षिणेर्मा दक्षिणादीर्मादन् व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगे इति परसूत्रं स्वमते ईर्मन्शब्दोऽप्यस्ति किंवा दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्येति धर्मादनित्यस्य योगविभागादन् लुब्धकयोगस्त्वभिधानात् । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुरित्यमरः । यथा वा उदकपानाभिलाषो मृगो मरौ निर्जलदेशे दाहवतीं दिशं उपयाति उदकं पातुमिच्छतीति धनोदकाशनेति क्ये उनङ् शतृः । यथा वा विषभृत् सर्पं उग्रमुखं भीषणवदनं पतत्त्रिराजं गरुड़ं उपयाति ॥४४॥ भ०

शितेत्यादि । त्रिमूर्द्धा राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनि-

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्
अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥४५॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

हितवान् । कीदृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य सः क्षितिभृदिव भूधर इव कीदृशः क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमेः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृतः अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत् पूर्वं लिङ्गं तेन तुल्यः असावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥४५॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे
रामप्रवासश्चतुर्थः सर्गः ॥४॥

शितेत्यादि । शितविशिखैस्तीक्ष्णबाणैर्निकृत्तानि छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य स त्रिमूर्द्धा राक्षसानां भयमुपनिदधे उपनिहितवान् क्षितिभृदिव पर्वत इव क्षितिकम्पात् कीर्णानि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा । त्रिमूर्द्धः किम्भूतः अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः तस्य यत् पूर्वलिङ्गं पूर्वचिह्नं भाविक्षयसूचक उत्पातस्तत्तुल्यः । केचित्तु अखिलकुलस्य क्षये पूर्वलिङ्गं आदिचिह्नं त्रिमूर्द्धस्तादृशः पर्वत इत्याहुः ॥४५॥ भ०

इति सद्वैद्यगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
भट्टटीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे
त्रिमूर्द्धवधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥१॥
तौ खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाकरौ ।
अकार्ष्टामायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥२॥

निरित्यादि । खरदूषणौ रणं परितः समन्तात् अभित इत्यादिना द्वितीया चेरतुः भ्रान्तौ निराकरिष्णू शत्रु निराकरणशीलौ वर्त्तिष्णू अभिमुखं वर्त्तनशीलौ न पलायनशीलौ वर्द्धिष्णू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ उत्पतिष्णू नभस उत्पतनशीलौ सहिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ सर्वत्रालङ्कृञोत्यादिना इष्णुच् ॥१॥ ज० म०

निराकरिष्णू इत्यादि । खरदूषणौ रणं परितः सर्वतश्चेरतुः चर गत्यां ठौ धिक् समयेति परितोयोगे द्वितीया । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ वर्त्तिष्णू वर्त्तनशीलौ अर्थात् प्रतियोद्धृसंमुखे रणं परित इति वा अनुषञ्जनीयम् । वर्द्धिष्णू मायया वर्द्धनशीलौ उत्पतिष्णू आकाशादुत्पतनशीलौ सहिष्णू प्रतियोद्धृशस्त्रघातादिसहनशीलौ सर्वत्र भिभ्राजभूसहेत्यादिना कर्त्तरीष्णु शीलार्थता तु ढचेकृत्यच्चेति सूत्रे शीलार्थे त्वषिन्युक्तं किन्तु त्वण्विधायकसूत्रे शीलार्थता नोक्ता अतएव त्वणादयः कतिचित् प्रत्ययाः शीलार्थेऽपि भवन्तीति सूचनात् किंवा अभिधानाच्छीलार्थतानुक्तावपि न क्षतिः निराकुरुतः शत्रूनित्यादिवाक्यं विधेयम् ॥१॥ भ०

ताविल्यादि । रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे सङ्गतं तमः सन्तमसं अवसमन्धेभ्यस्तमस इत्यच् रजसा सन्तमसं अस्मिन्

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिमर्म्मं रघूत्तमौ।
व्याधं व्याधममूढ़ौ तौ यमसाच्चक्रतुर्द्विषौ ॥३॥

इति रजःसन्तमसं तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे तौ खरदूषणौ आयुधच्छायमायुधबाहुल्यमकार्ष्टाम् कृतवन्तौ आयुधानां छायेति छायाबाहुल्य इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं खड्गादीनां बाणानां द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वा पश्चात् तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात् सः अन्यथा समुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् बाणगदमिति खड्गमुषलप्रासचक्रबाणगदाः करे येषामिति समासे प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥२॥ ज० म०

तावित्यादि। खरदूषणौ रणे युद्धे आयुधानां बहूनां छायामकार्ष्टां कृतवन्तौ रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्ये। सम्यक् तमः सन्तमसं समवान्धात्तमस इति षः रजसा सन्तमसं यत्र रणे आयुधानां बाहुल्यात् छायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात्। कीदृशौ खड्गादयः करे ययोस्तौ। अकार्ष्टामिति कृञः ल्यां सिः व्रजवदेति व्रिः ॥२॥ भ०

अथेत्यादि। अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्त्तृभूतौ कर्मभूतौ द्विषाविति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् यमसाच्चक्रतुः यमाधीनौ कृतवन्तौ तदधीनवचन इति सातिः तीक्ष्णायसैर्बाणैः तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा आभीक्ष्ण्ये णमुल् तच्च समानकर्त्तृकयोः पूर्वकाल इति वर्त्तते आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति द्विर्वचनं अधिमर्म्मेति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अमूढ़ौ सावधानौ रामलक्ष्मणौ। ॥३॥ ज० म०

मर्म्मवेधमेवाह अथेत्यादि। तयोर्विक्रमानन्तरं रघूत्तमौ

हतबन्धुर्जगामासौ ततः सूर्पणखा वनात्।
पारेसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम्॥४॥
संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला।

कर्त्तृभूतौ तीक्ष्णायसैस्तीक्ष्णफलैर्बाणैरधिमर्म जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्ध्वा विद्ध्वा तौ द्विषौ खरदूषणौ कर्मभूतौ यमसात् यमाधीनौ चक्रतुः। रघूत्तमौ किम्भूतौ असूढ़ौ रणपण्डितौ किंवा खरदूषणौ असूढ़ौ अस्त्रवर्षेऽप्यसंभ्रान्तौ मर्मवेधे सावधानौ वा रणपण्डितावपि वा तीक्ष्णमायसमयोर्विकारः फलं यत्र मर्म विध्यतीति कारकार्थेऽव्ययीभावः व्यधौ ताडे इत्यस्मात् णम् वाभीक्ष्ण्ये इति णम् आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकतः सिद्धं कात्स्न्यायत्योः सम्यग्भक्रादावित्यधीनत्वे चसात् किंवा दैवे वाच्यति दैवेऽर्थे चकारात् चसात् त्रासुसित्यादिना द्विषः क्विप्॥३॥ भ०

हतेत्यादि। असौ सूर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितभ्रातृद्वया ततो वनाद्दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं शरणं जगाम गतवती पारेसमुद्रं समुद्रस्य पारे इति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः तत्सन्नियोगेन पूर्वपदस्यैकारान्तत्वं पश्चात् सप्तम्या नाव्ययीभावादित्यभावः समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमित्यर्थः॥४॥ ज० म०

हतबन्धुरित्यादि। असौ सूर्पणखा हतबन्धुः सती परेण व्यापादितभ्रातृद्वया सती ततो वनात् दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभुं जगाम पारेसमुद्रं समुद्रपारे स्थितायां वसन्तं पारेसमुद्रमित्यव्ययीभावः एत्वञ्च निपातनात् चोष्योर्वेति सप्तम्यामः प्रतीति पाठे रावणं प्रति लक्षीकृत्य जगाम॥४॥ भ०

संप्राप्येत्यादि। सा सूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य ढौकित्वा

नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥५॥
दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षःप्रकाण्डकौ ।
नृभ्यां संख्येऽक्षघातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥६॥

राक्षसानां सभेति सभाराजेत्यादिना नपुंसकता चक्रन्द क्रन्दनं कृतवती क्रोधविह्वला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रुदितवती नामग्राहं नाम गृहीत्वा भ्रातरौ खरदूषणाविति नाम्ना दिशिग्रहोरिति णमुल् अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वाद्रुदिः सकर्मकः रावणान्तिके रावणसमीपे सप्तम्यधिकरणे चेति चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी ॥५॥ ज० म०

संप्राप्येत्यादि। सा शूर्पणखा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द राक्षसानां सभा राक्षससभं क्लीवत्वमभिधानात् क्रोधेन विह्वला व्याकुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामग्राहं नाम गृहीत्वा रावणस्यान्तिके समीपे अरोदीत् रुदेर्घ्यां त्वां रुदाव्यस्तिसेरितीम् पूर्वं क्रन्दनमुक्तं अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः अश्रुविमोचनमात्रे रुदिः अकर्मकः शब्दयुक्ताक्रन्दने तु सकर्मकः इति प्राञ्चः। भ्रातरौ चक्रन्द आजुहाव क्रदि आह्वाने नामग्राहमरोदीदित्यन्वय इति केचित्। नामग्राहमिति नाम्नो ग्रहणमभिधानात् किंवा हा खरदूषणेति नाम्नो ग्राहो ग्रहणं यत्रेति वा रोदनक्रियाया विशेषणम्। ग्राहो घञन्तः ॥५॥ भ०

तयोः किं जातमिति रावणेन पृष्टा आह। दण्डकामित्यादि। हे वीर! दण्डकान् दण्डकारण्यसन्निवेशान् अध्यवात्ताम् अध्युषितवन्तौ वस निवासे इत्यस्माल्लुङ् हलन्तलक्षणा वृद्धिः सस्येत्यादिना धातुसकारस्य तत्वम्

झलो झलीति सिचो लोपः। रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ प्रशंसावचनैश्चेति सः। ततः स्वार्थे कन्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसको न भवति। अन्यथा रूढ़िशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादानादेव समानाधिकरणाः स्युः यथा गोप्रकाण्डमिति तौ। नृभ्यां मनुष्याभ्यां सङ्ख्ये युद्धे भूमिवर्द्धनावक्षषातां क्षतौ कर्मणि लुङ्, अचिण्वद्भावे रूपम्। वर्द्धते इति वर्द्धनौ कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। भूमिवर्द्धनाविति सः। भस्मीकृतशरीरस्य भूमौ लीयमानत्वात्। सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥६॥ ज० म०

दण्डकामित्यादि। एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः। वीरेति सोपालम्भसम्बोधनं यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तराक्षसौ दण्डकामध्यवात्तां सभृत्यौ तौ नृभ्यां मनुष्याभ्यां संख्ये संग्रामे भूमिवर्द्धनौ अक्षषातां क्षत्रः कर्मणि टौ इगुङ्मढोति किस्वान्न गुणः शवस्तु चितिवर्द्धन इति त्रिकाण्डशेषः। अरण्ये दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने व इति भवभूतिः। दण्डकानिति पाठे दण्डकारण्यसन्निवेशानित्यर्थः। केचित्तु दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्त एव इत्युक्ता दण्डका इति शसन्तं पठन्ति। अध्यवात्तामिति अधिपूर्वाद्वसेष्टीतां स्यां सिः। सत्स्यरे इति सस्य तः अनिम्त्वात् त्रिः। रक्षसां मध्ये प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ एकार्थत्वात् कर्मधारयो वा समासे विशेषणमपि परं स्यात्। प्रशंसावचनैश्चेति परसूत्रं यद्यपि प्रकाण्डमुद्धतल्लजाविव्यमरेणोक्तं दृश्यते च गोप्रकाण्डमित्यादावजहल्लिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति न्यायात् पुंस्त्वं वस्तुतस्तु पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दोऽस्ति निगडाक्रोड़नव-

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।
सार्द्धं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥७॥
यद्यहं नाथ ! नायास्यं विनसा हतबान्धवा ।
नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश्चारदुर्बलः ॥८॥

प्रकाण्डकाण्डा इति पुंनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः । उद्धप्रकाण्डौ द्वौ प्रशंसायामिति हलायुधः । भूमिं वर्द्धयत इति नन्द्यादित्वादनः ॥६॥

विग्रहेत्यादि । बृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रस्य तेन कार्य्येषु पुरा धीयते इति पुरोधाः पुरःपूर्व्वात्रञः सर्वधातुभ्य असुन् तथा कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीर्यस्य सेनां नयतीति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तेन शक्रेण सह सार्द्धं तव विग्रह आसीत् इदानीं कार्य्यनिपुणाभावात्, शून्यश्चासितासस्त्योर्लोप इति सकारलोपः । तस्मात् को नयः नय एव न भवतीत्यर्थः ॥७॥ ज० म०

विग्रह इत्यादि । शक्रेण सार्द्धं तव विग्रहो विरोधस्तथापि त्वं शून्यः कार्य्याकार्य्यविचाररहित एवासि इति को नयः न कापि नीतिस्तवेत्यर्थः । किम्भूतेन बृहस्पतिपुरोधसा बृहतां देवानां गुरुत्वात् पतिः बृहस्पतिः मनीषादित्वान्निपातः स पुरोधाः पुरोहितो यस्य कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य सेनां नयतीति क्विप् । कथ्याद्यनेकाच इति यत्वम् । लोपोऽस्त्यसोरिति घस्तेः सौ सलोपः ॥७॥ भ०

तदेव दर्शयन्नाह यदीत्यादि । विनसा विगता नासा यस्याः नासैव नासिकेति केण इति ह्रस्वत्वे रूपम्, तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् अत्र सम्भव एव नास्ति । विनसेति पाठान्तरम् । तत्र विगता चासौ नासिका च विनासिका तत इत्थम्भूतलक्षणायां

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्य्यं किन्नु कृतं परैः।
अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्न वा भवान् ॥८॥

तृतीयायां पद्दन्नोमास इत्यादिना नसादेशः विगतया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः विगता नासिका यस्या इति बहुव्रीहिणा व्याख्याने अञ्नासिकेत्यादिना अञ् नसादेशश्च प्राप्नुतः तस्य संज्ञाविषयत्वात् उपसर्गाच्चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेर्ग्रो वक्तव्य इति ग्रादेशो बाधकः। हे नाथ! यद्यहं विनसा हतबान्धवा नायास्यं न याता भविष्यं तदा तदिदं सर्वं भ्रात्रोर्वधं नासाच्छेदञ्च नाज्ञास्यः न ज्ञातोऽभविष्यः क्रियानिष्पत्तौ लृङ्। अज्ञाने कारणमाह प्रमाद्यन् विषयेषु प्रमादं गच्छन् चारदुर्बलः चारहीनः। चारा हि चक्षूराज्ञां कार्य्याकार्य्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः पचाद्यच् चर एव चारः प्रज्ञादित्वादण् ॥८॥ ज० म०

यदीत्यादि। हे नाथ! विनसा हतबान्धवा च सती यद्यहं नायास्यं तदा त्वमिदं सर्वं पूर्वोक्तं नाज्ञास्यः याज्ञाभ्यां क्रियातिपत्ताव्यर्थासम्भवे थी। अज्ञाने हेतुमाह प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् यन्योग्रमादोति ग्रमादित्वाद्दोर्घः प्रमादोऽनवधानता चारेण दुर्बलो हीनः राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैरिति हि शास्त्रम्। विनसा इति विगता नासा नासिका यस्याः सा विनसा। केचित्तु विगतया नासिकया उपलक्षिता विशेषणे तृतीया पाददन्तेति नसादेश इत्याहुः। बन्धुरेव बान्धवः चर एव चारः स्वार्थे णः ॥८॥ भ०

करिष्यमाणमित्यादि। परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणं कार्य्यं विज्ञेयं किन्नु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः त्वं पुनः परैरपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः अतो

व्रतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥१०॥

विजिगीषुत्वं वा भवान् सुप्तो न राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः ॥९॥ ज० म०

करिष्यमाणमित्यादि। परैः शत्रुभिः करिष्यमाणमपि कार्य्यं विज्ञेयं अर्थाज्जिगीषुणा किन्तु कृतं तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः परैः कृतेऽपि अपकारे भवान् अज्ञः अतो भवान् न वा विजिगीषुः जेर्गिः सन्ल्योरिति गिः जानातीति ज्ञः कृगृज्ञाप्रीति कः उश्चेचीत्यादिना आकारलोपः आदन्तात् डिनेष्टसिद्धौ कृगृज्ञा इत्यत्र ज्ञाग्रहणेन हनजनादित्यस्य उपपदस्यैव विषयः कृगृज्ञा इत्यस्य तु उपपदेऽनुपपदे च विषय इति ज्ञापितं वाशब्दः आक्षेपे प्रश्ने वा ॥९॥ भ०

व्रत इत्यादि। अत्यन्तं गामिनीति अवारपारेत्यादिना खः तस्य भावोऽत्यन्तीनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियं नेता न प्रापणशीलः तृन्सेति ताच्छीलिकस्तृण् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः यद्यपि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः यतस्त्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः सप्तमी शौण्डैरिति सः अतएव प्रमादवान् अतोऽपि खट्वारूढः उत्पथप्रस्थितः खट्वाक्षेप इति द्वितीयासः तत एव पात्रेसमितैः भोजनपात्रे एव सन्निहितैः अनुजीविभिर्वृतः पात्रेसमितादयश्चेति क्षेपे सः ॥१०॥ ज० म०

व्रत इत्यादि। त्वं श्रियं आत्यन्तीनत्वं अत्यन्तगामित्वं न नेता न प्रापयिष्यसि नीञो द्विकर्मकाद् तृण् ढघेक्तरयव्येत्यादौ शीलार्थे तृण्वर्जनात् न षौ अत्यन्तशब्दात् ढघेकारादिति तद्गामिन्यर्थे षीनः तत्वे त्वजात्याख्य इति पुंवत्। हेतुमाह

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान्।
अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥११॥

पात्रे समितैर्भोजनपात्र एव समितैः सन्निहितैः कार्य्यान्तरा-क्षमैरनुजीविभिर्वृतो वेष्टितः अत्राक्षेपे समासो विभक्त्यलोप-श्चाभिधानात्। खट्वारूढ़ः विपथप्रस्थितः क्तेन क्षेपे खट्वाया द्वितीया तत्पुरुष इति परे स्वमते समासे सति मण्डपादिवत् स्वभावादर्थान्तरे वृत्तिः। प्रमादवान् अनवधानतायुक्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः अतएव उन्मना उद्भ्रान्तचित्तः ॥ १० ॥ भ०

अध्वरेष्वित्यादि! त्वय्येवम्भूतेऽधुना दुश्च्यवनः इन्द्रः आश्र-मान् ऐति आगच्छति आङ्पूर्वस्येणः एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं सुनोतीति सोमेसुञ इति क्विप् सोमसुतः सन्ति येष्वाश्रमेष्विति मतुप्तसौ मत्वर्थे इति मत्वे तकारस्य जस्त्वं न भवति भत्वाय इति मतीवत्वम्। किमयमेतीत्याह अत्तुं भक्षयितुं महेन्द्रियं भागं महेन्द्रः देवता अस्येति महेन्द्राद्घाणौ चेति घः। क्व अध्वरेषु यज्ञेषु अग्निचित्वत्सु अग्निञ्चितवन्तः अग्निचितः आहिताग्नयः अग्नौ चेरिति क्विप् ते सन्ति येष्विति पूर्ववन्मतुप् ॥११॥ ज० म०

अध्वरेष्वित्यादि। तवैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्च्य-वनः इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदैवतं भागं अत्तुं भक्षयितुं आश्रमान् ऐति आगच्छति स भागो राक्षसग्राह्य एवासीदिति भावः। कीदृशेषु अग्निचित्वत्सु अग्निं चितवान् अग्निचिन्मुनिः तास्सन्तीति चेः क्विप् स्वस्य तन् पिति ततोऽ-स्त्यर्थे मोङ्मभूपाहतुः न दं तसाविति पदत्वनिषेधात् न चपोऽवे जव्। कीदृशान् सोमसुत्वतः सोमं सुतवान् सोमसुत्

आमिक्षीयं दधि क्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम्।
हविर्हैयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसः॥१२॥

यजमानः तद्युक्तान् पूर्ववत् क्विबादि सोमलतासवनं सन्धानम्। महेन्द्री देवता अस्येति विकारसंघेत्यादिना इयः॥११॥ भ०

आमीत्यादि। दध्ना सहितं शृतं पय आमिक्षा तस्मै हितमामिक्षीयं विभाषाहविरपूपादिभ्य इति क्ययतौ दधि च क्षीरञ्चेति विभाषा वृक्षेत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः पुरोडाशाय हितमौषधं नीवारतण्डुलादि पुरोडाश्यमपूपादित्वाद्यत्। ओषधेरजातावित्यण् तण्डुलानामजातित्वात् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति नपुंसकलिङ्गता हविः हूयते इति हविः अर्चिशुचोत्यौणादिक इस् हैयङ्गवीनं घृतं ह्योगोदोहस्य विकार इत्यर्थे हैयङ्गवीनं संज्ञायामिति निपातनात् खञ् हियंग्वादेशश्च तानि नाप्युपघ्नति राक्षसाः। त्वय्युदासीने सति इदानीं कार्य्यप्रदर्शनेन प्रोत्साहयितुमाह॥१२॥ ज० म०

आमिक्षीयमित्यादि। अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न उपघ्नन्ति अपिशब्दः पूर्वापेक्षया कानि आमिक्षायै हितं दधि दुग्धञ्च व्यञ्जनत्वे समाहार इति परः स्वमतेऽभिधानात् आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः। हितार्थे ईयः तथा पुरोडाशाय हितम् औषधं नीवारतण्डुलादि पुरो दश्यते इति पुरोडाशोऽन्नविकारः पिष्टकादिः निपातनात् ततो हितार्थे यः ओषधिशब्दात् स्वार्थे णः औषधं क्वचित् स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति क्लीवत्वं हविर्हव्यञ्च हु दाने त्वाशुसितीम् ह्योगोदोहस्य विकारो

युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः।
रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥१३॥

हैयङ्गवीनं निपातनात्। तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥१२॥ भ०

युवेत्यादि। युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः जायाया निङ् वलिलोपः स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्त्तते धनुष्पाणिः पाणौ धनुर्यस्य प्रहरणेत्यादिना परनिपातः। भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाशचरः सुपि स्थ इति कः अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम्। कालकल्पशिलीमुखः मृत्युतुल्यशरः रामः राक्षसान् हन्ति। खविचारिणः आकाशचरणशीलान् सुप्यजातौविति णिनिः यज्ञद्रुहः क्रतुविघातकान् इति भावः। द्रुहेः क्विपि रूपम् ॥१३॥ ज० म०

युवजानिरित्यादि। भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यज्ञद्रुहो राक्षसान् हन्ति भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति डः षत्वं मनीषादित्वात्। खे आकाशे विचरितुं शीलं येषां तथा सुबन्तोपपदे ताच्छील्ये णिन्निति परः स्वमते खे विचरन्तीति ग्रहादित्वात् णिन् यज्ञाय द्रुह्यन्तीति क्विप् कीदृशो रामः युवजानिः युवती जाया यस्य स तथा बहुव्रीहौ जायाया इज्जानश्चेति परः स्वमते जायासमानार्थो जानिशब्दोऽस्ति। जनी सीमन्तिनीवध्वोरित्यनुशासनात् जनीशब्दस्य स्वार्थिकणान्तस्य जानिरिति रूपं वा पुंवत् स्त्र्यक्तपुंस्क इति पुंवद्भावः धनुः पाणौ यस्य स तथा षत्वविधानं गवाक्षजालैरित्यत्र व्याख्यातं ईषदूनः कालः कालकल्पो यमतुल्य इत्यर्थः तादृशः शिलीमुखो बाणो यस्य स तथा त्यादेशोने इति कल्पः ॥ १३ ॥ भ०

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः।
अश्नन्ति रामाद्रक्षांसि बिभ्यत्यश्नुवते दिशः ॥१४॥
कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज।
लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥१५॥

मांसेत्यादि। ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभ्यां छेदार्हाणि शक्यानि वा अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्यः कृत्यैरधिकार्थवचन इति सः। साधनीयानि यज्ञस्य साधनाय हितानि तस्मै हितमिति छः। सावनीयानीति पाठान्तरम्। तत्र सवनं स्नानं तद्योगात् स्नातकोऽपि तथोच्यते तत्र भवः सावनो यज्ञः तस्मै हितानीति छः तानि मांसानि देवता अश्नन्ति भुञ्जते न राक्षसा रक्षांसि किन्तु रामात् बिभ्यति वा नपुंसकस्येति शतु-र्नुमभावपक्षे रूपम्। दिशोऽश्नुवते व्याप्नुवन्ति ॥१४॥ ज० म०

मांसानीत्यादि। इदानीं देवता मांसानि अश्नन्ति रक्षांसि तु रामात् बिभ्यति दिशाऽश्नुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्ते इत्यर्थः। कीदृशानि मांसानि ओष्ठावलोप्यानि छेत्तुं शक्यानि लुप् छेदने ते ण्यः शक्यार्हे इति शक्यार्थे ण्यण्। साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय यज्ञाय हितानि सुरसभायाः साधनं घृतादि तेन संस्कृतानि वा अश्नन्तीति अश भोजने श्नाभ्योरि-त्यालोपः बिभ्यतीति जिभीभि भीत्यां शट ह्लादेरिहिः हेः शतुनुमशाविति पक्षे नुमोऽभावः अत्यन्तमिति केचित् तदा अन्तोऽदेरित्यत् अशूङ् व्याप्तिसंहत्योः श्नुध्रोरित्युव् मान्तोऽ-दनतः ॥१४॥ भ०

कुर्वित्यादि। कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुशाग्राच्छ इति इवार्थे छः स्थूलबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः अनुकामीनतां त्यज यथेच्छगामितां त्यज अवारपारेत्यादिना खः परम्परीणां

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम्।
श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्वसीः ॥१६॥

परांश्चापरांश्च अनुभवतीत्यर्थे परापरशब्दात् परोवरेत्यादिना खः परादेशश्च तां लक्ष्मीं क्रमायातां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय पुत्रांश्च पौत्रांश्चानुभवतीति खः तस्य भावः, पुत्रपौत्रानुगामिनीं कुर्वित्यर्थः ॥१५॥ ज० म०

कुर्वित्यादि। त्वं बुद्धिं कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु विकारसङ्घेति कुशाग्रादिवार्थे ईयः अनुकामीनतां कामस्य अभिलाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यथेष्टाचरणं त्यज अनुकामात् तद्गामिन्यर्थे दघेकादितीनः परम्परीणां क्रमादायातां लक्ष्मीं पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय परञ्च परतरञ्च इति द्वन्द्वे परम्परादेशो निपातनात् ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्ववत् ईनः ॥१५॥ भ०

सहेत्यादि। याञ्च श्रियं त्वदीयां शौर्य्योपात्तां सहायवन्तः ससहाया उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशला आशासते इच्छन्ति आङः शासु इच्छायामित्यादादिकस्यात्मनेपदिनो रूपम् आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः। तां हस्तेकृत्य स्वीकृत्य मा श्वसीः आश्वासं मा कार्षीः चञ्चलत्वात् यदाह लोलामिति ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणीति वृद्धिप्रतिषेधः, इट इटीति सिचो लोपः नित्यं हस्ते पाणाविति गतिसंज्ञायां समासे ल्यबादेशः। तां लोलतां दर्शयन्नाह ॥१६॥ ज० म०

सहायवन्त इत्यादि। सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्युक्ता उद्योगिनो बहवो निपुणाः कर्मकुशला यां श्रियम् आशासते इच्छन्ति तां श्रियं हस्तेकृत्य स्वीकृत्य मा श्वसीः आश्वासं मा कार्षीः यतो लोलां चञ्चलां आङः शास इच्छायाम्

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।
अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्छलेनान्यं निरीक्षते ॥१७॥
योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगामिनी ।
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥१८॥

अदादिरात्मनेपदी हस्ते शब्दः सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः स्वीकारे वर्तते हस्ते पाणौ प्राध्वमित्यादिना समासः । व्यादनजः क्त्वो यप् से आङः शासध्वां सिः हसादेः सेम इत्यादौ श्वसवर्जनान्न त्रिः ॥१६॥ भ०

लक्ष्मीरित्यादि । त्वयैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न मां परित्यजतीति यतः छलेन व्याजेन अन्यन्निरीक्षते किमर्थं पुंयोगमाशंसुः अभिलषन्ती सनाशंसभिक्ष उः । कुतूहलात् कोऽस्य विशेष इति स्नेहादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः दूरान्तिकार्थैरित्यादिना षष्ठी कुलटेव बन्धकीव शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपम् युवजानिरित्युक्तं तद्योषित्प्रलोभनायाह ॥१७॥ ज० म०

लक्ष्मीरित्यादि । लोलतां दर्शयति लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थितापि सुतरां दूरस्था कुतूहलात् अन्यं पुरुषं छलेन व्याजेन निरीक्षते केनापि छिद्रेण गन्तुमित्यर्थः । यतः पुंयोगमाशंसुः अभिलषन्ती एकेन पुंसा तृप्तिर्नास्तीत्यर्थः, अतएव कुलटा इव असतीव कुलान्यटति पचादित्वादन् । मनीषादित्वादकारलोपः सनभिक्षाशंस उरिति आङ्पूर्वशंसेरुः ॥१७॥ भ०

योषिदित्यादि । योषिच्चासौ वृन्दारिका चेति वृन्दारकेत्यादिना सः रूपेण प्रियेत्याह दयिता प्रिया प्रशस्तत्वे कारणमाह हंस इव गन्तुं शीलं यस्याः कर्त्तर्युपमान इति णिनिः ।

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्त्रिं दन्तच्छदं न वा ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा दूर्वासम्बं तदिव श्यामा न्यग्रोधपरि-मण्डला उपमानानित्यादिना सः ॥१८॥ ज० म०

योषिद्वृन्दारिकेत्यादि । प्रलोभनार्थमिदमुच्यते तस्य रामस्य दयिता प्रिया योषिद्वृन्दारिका योषितां स्त्रीणां मध्ये वृन्दारिका रूपवती हंसवन्नदतीति हंसनादिनी कर्त्त-र्युपपदात्सिनिरिति परः स्वमते ग्रहादित्वात् हंसनादिनी-शब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति । यथा "गत्या नितम्बिनी या तु हंसशीलानुगामिनी । मत्तकोकिलसंशब्दा सा ज्ञेया हंस-नादिनी ॥" दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृशाङ्गीत्यर्थः दूर्वाका-ण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथ-नात् श्यामान्यग्रोधपरिमण्डलाशब्दौ रूढौ । यथा "शीते सुखो-ष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे तु सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते । स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये क्षीणा भवेद् या सा न्यग्रोधपरिमण्डला ।" अग्निपुराणे स्त्रीपुरुषलक्षणाध्याये न्यग्रोधपरिमण्डललक्षणमु-क्तम् । यथा "प्रसारितभुजस्येह मध्यभागद्वयान्तरम् । उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ।" इति । केचित् तु दूर्वाकाण्ड-मिव न्यग्रोधपरिमण्डला न्यग्रुणद्धीति न्यग्रोधं अधः प्रसृतं परितो मण्डलं नितम्बमण्डलरूपं यस्याः दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नोपरिष्टादित्याहुः । अन्ये तु न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिणाहो नितम्बभागे यस्याः एकदेशधर्मेणापि समुदायोपमानतादर्शनादित्याहुः । श्यामा अप्रसूतेति केचित् "अप्रसूताङ्गनायाञ्च श्यामा सोमलतौषधौ ।" "त्रिवृतागारि-वागुन्द्रानिशाकृष्णाप्रियङ्गुष्विति विश्वः" ॥१८॥ भ०

संशृणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥१९॥
सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः।
तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम् ॥२०॥

नास्यमित्यादि। तस्या आस्यं मुखं यो न पश्यति दन्तच्छदम् ओष्ठं छाद्यते अनेनेति घः छादेर्घेत्युपसर्गस्येति ह्रस्वः दन्तानां छदं न वा निंस्ते न चुम्बति णिसि चुम्बने इत्यादादिक आत्मनेपदी इदितो नुम् धातोः उक्तानि उदितानि न संशृणोति समोगमित्यादिना तङ् न भवति अकर्मकादित्यधिकारात् मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः वृथैव तस्य वेधसा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥१९॥ ज० म०

नास्यमित्यादि। यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति न वा दन्तच्छदम् ओष्ठं निंस्ते चुम्बति णिसिलङ्चुम्बने न वा तस्या उक्तानि भाषितानि संशृणोति असौ पुरुषः विहितेन्द्रियो विधात्रा कृतेन्द्रियो मिथ्या प्रयोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि मिथ्येति भावः। वृथेति क्वचित् पाठः। वृथाविहितानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति छादेस्त्वमन् क्वोसघेस्व इति ह्रस्वः घेस्व इत्युक्तेनान्यन्येति क्वोति संज्ञायां घप्रत्ययो बोध्यः। ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदावित्यमरः ॥१९॥ भ०

सार इत्यादि। इन्द्रियार्थानां मध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः रूपाद्यतिशययोगात् यस्यासौ सम्पद्यते तस्य नन्दथुः आनन्दश्चेतसः तल्पे शयनीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः सार्द्धं निमज्जथुं शयनं सर्वत्र ट्वितोऽथुच् तस्य धिक् कुत्सितमहं मन्ये उभयत्र सर्वतसोरित्यादिना धिग्योगे द्वितीया। तया सार्द्धं शोभनमित्यर्थादुक्तं भवति ॥२०॥ ज०म०

सार इत्यादि। इन्द्रियस्य अर्था विषयाः स्रक्चन्दन-

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोद्वेजया मतेः ।
त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥२१॥

वनितादयस्तेषां मध्ये असौ सीतैव सारः श्रेष्ठा यस्य असौ सीता विद्यते तस्यैव नन्दथुरानन्दः कान्तान्तरैः सार्द्धं तल्पे शय्यायां निमज्जथुं निमज्जनं शयन धिक् तयैव सार्द्धं युज्यते इत्यहं मन्ये उभयत्र ट्वितोऽथुरभावे धिक्समयेति द्वितीया ॥ २० ॥ म०

न तमित्यादि । सर्वथा न तं पश्यामि जानामि जगति यस्य सम्बन्धिन्याः मतेश्चेतसः उद्वेजया उत्कम्पिकासौ न भवेत् चित्तक्षोभजनिकेत्यर्थः, उद्वेजयतीति अनुपसर्गाल्लिम्पेति कर्त्तरि शः कृद्योगे कर्म्मणि षष्ठी तस्मात् त्रैलोक्येनापि त्रयश्चेते लोकाश्चेति त्रिलोकाः त एव त्रैलोक्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते इति नपुंसकत्वं तेनापि तां क्रीत्वा लब्ध्वा विन्दस्त्वं सुकृती भव पण्डितो भव आढ्यो वा भव पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्रीरत्नं क्रीत्वा लब्धमिति विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः । अन्या अपि स्त्रियः सन्तीति चेदाह ।२१॥ ज० म०

न तमित्यादि । असौ सीता यस्य मतेरुद्वेजया क्षोभजनिका न भवेत् तं पुरुषं नाहं पश्यामि त्रैलोक्येनापि तां क्रीत्वा तं विन्दो लाभवान् सुकृती च भव सुकृती पुण्यवान् शोभनः कृती पण्डितो वा तत्क्रयणादेव तव लाभवत्त्वं पुण्यवत्त्वं पाण्डित्यञ्च सफलम् अन्यथा निष्फलमिति भावः, एजृ कम्पे एजेरुद्वः श इति परः स्वमते साहिसातीत्यादिना अगेरित्यस्य नञा निर्द्दिष्टस्य व्यभिचारात् शः । विदश्पञ्जो लाभे पूर्वेण शः, सुचादित्वात् नुण् त्रिलोकयेव त्रैलोक्यं स्वार्थे ष्यञः,

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मानवी न रोहिणी।
वरुणानी न चाग्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥२२॥

स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति वाक्यात् क्लीवत्वम् ॥२१॥ भ०

नैवेत्यादि। तस्यास्तु सीतायाः तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति षष्ठी न काचित् सीमन्तिनी स्त्री तुल्या समा सीमन्तः केशेष्विति पररूपत्वम् अन्यत्र सीमान्तः स विद्यते यस्य इति इनिः। इन्द्राणी इन्द्रभार्य्या न सम्यक् किं पुनरन्या तथा रुद्राणी रुद्रभार्य्या वरुणानी वरुणभार्य्या इन्द्रवरुणेत्यादिना आनुक् मनावी मनुभार्य्या मनोरौवेत्यौकारः अग्नायी अग्निभार्य्या वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदेत्यादिना ऐरिति सर्वत्र पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्, रोहिणी चन्द्रभार्य्या रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तेत्यादिना ङीप्, नकारस्य वरुणानी न अग्नायीत्यत्र प्रतिषेधः एकः पूर्वेण योज्यः द्वितीयः परेणेति न चाग्नायीति पाठान्तरम् ॥२२॥ ज० म०

नैवेत्यादि। काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीतायाः समा तुल्या न सर्वत्र नञ् सम्बन्धादिह नञ् सम्बन्ध उपपद्यते इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः समा न एव निश्चये ब्रह्मरुद्रभवेत्यादिना पत्न्यां ईप् आनङ् च रुद्राणी रुद्रस्य पत्नी पार्वती समा न पूर्ववत् ईप् आनङ् च मनावी मनोः पत्नी शतरूपा न समा नारीसखीत्यादिना निपातः रोहिणी चन्द्रस्य भार्य्या न समा पूर्वेण निपातः वरुणानी वरुणस्य पत्नी न समा ब्रह्मरुद्रेतीप् आनङ् च अग्नायी अग्नेः पत्नी न समा वृषाकप्यग्नीतीप् ऐङ् च। केचित्तु इन्द्राणी न समा कीदृशी प्रशस्तसीमन्तयुक्ता एवं रुद्राण्यादावित्याहुः। सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि बिभेषि किम् ।
त्यज नक्तञ्चरि ! क्षोभं वाचाटे ! रावणो ह्यहम् ॥२२॥
मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहतो हरिः ।

केशमध्ये च पद्धतिरिति हलायुधः । मनीषादित्वात् साधुः । तस्या इति समार्थैनेत्यादिना षष्ठी ॥२२॥ भ०

प्रत्यूचे इत्यादि । राक्षसेन्द्रो रावणः राक्षसीं प्रत्युचे प्रतिवचनमुक्तवान् आश्वसिहि खेदं त्यज रुदादीत्यादिना इट् बिभेषि किं किमर्थं तापसकात् हे नक्तञ्चरि ! मद्विषये क्षोभं रोषं त्यज वाचाटे ! बहुभाषिणि आलजाटचौ बहुभाषिणि ! यस्माद्रावणोऽहम् अनेनात्मोत्कर्षमावेदयति । तमेव स्फुटयन्नाह ॥२३॥ ज० म०

प्रत्यूचे इत्यादि । स राक्षसेन्द्रो रावणः तां सूर्पणखां प्रत्यूचे प्रत्युत्तरमाह स्म आश्वसिहि खेदं त्यज रुद्भ्योय इति इम् किं बिभेषि तापसकात् हे नक्तञ्चरि ! क्षोभं दुःखं मयि रोषं वा त्यज हे वाचाटे ! बहुनिन्द्यभाषणशीले ! हि यस्मात् अहं रावणः प्रसिद्धनामानुवादात् उत्कर्षः सूचितः वाचोऽस्त्यर्थे वाग्भिर्वाचाटवाचाला इति निपातः वाचाटो बहुगर्ह्यवागित्यमरः । रावणस्य विश्रवसोऽपत्यं रावणः विश्रवसः अपत्यार्थे ण इति परः स्वमते सर्वभूतानि रावयति आक्रन्दयति रावणः नन्द्यादित्वादनः किंवा हिंसनधर्मत्वात् रावणः हिंसार्थरुधातोरनटि रवणं ततः अस्य शीलं इत्यर्थ विकारसङ्घेत्यादिना णः अत्रापि वा नन्द्यादित्वादनः ततः स्वार्थे णः रुलध्वनौ रुङ्‌वधे गत्याम् ॥२३॥ भ०

मामित्यादि । मामुपास्त सेवितवान् हरिरिन्द्रः दिदृक्षावान् द्रष्टुमिच्छावान् आत्मदर्शनेच्छावानित्यर्थः । दूरादेव

आज्ञालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥२४॥
विरुग्णोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि ।

याष्टीकैः वेत्रयष्टिभिर्व्याहतोऽपसारितः कर्त्तृकरणे कृतेति सः यष्टिः प्रहरणमस्यामिति शक्तियष्ट्योरीकक् आज्ञालाभं किमभिधास्यतीत्युत्सुकः उन्मुखः तत्परः सममीति योगविभागात् सः अनादरेक्षितः अवज्ञाविलोकितः काक्षेण कुदृष्ट्या कापथ्यक्षयोरिति कुशब्दस्य कादेशः यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तते तदा कुत्सितमक्षमिति विग्रहः अक्षशब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्दोपपदत्वाच्चक्षुषि वर्त्तते अथ तत्पुरुष इति नानुवर्त्तते सामान्येनादेशस्तदा कुत्सितमक्षि यस्येति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् काक्षेण मयेत्यर्थः ॥२४॥ ज० म०

मामित्यादि। हरिरिन्द्रो मामुपास्त सेवितवान् आसिर्ष्टिरूपं यस्या प्रहरतीति याष्टीकः द्वारि नियुक्तः यष्टिप्रहारकपुरुषः ढक्काद्दिति ष्णीकः तेन व्याहतस्ताड़ितोऽपि दिदृक्षावान् द्रष्टुम् इच्छावान् मदाज्ञाया लाभनिमित्तं उन्मुखः ऊर्द्धमुखः दूरात् समीपगमनायोग्यत्वात् मया तु काक्षेण कुदृष्ट्या अनादरेणावज्ञया ईक्षितः अवलोकितः कुत्सितमक्षं काक्षं इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽक्षशब्दस्यात्र प्रकरणाच्चक्षुरेवेत्यर्थः कुत्सितमक्षि यस्येति वा सक्थ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे इति षः काक्षि इति कोः कादेशः तत्र अक्ष इति इन्द्रियवाचकस्यादन्तस्य कृतसमासान्तस्य अक्षिशब्दस्य च ग्रहणम् ईषदक्षं काक्षम् इति वररुचिः तदा कटाक्षे तात्पर्यं कोरीषदर्थे इति कादेशः ॥ २४ ॥ भ०

विरुग्णेत्यादि। विरुग्णानि अवसन्नानि कुण्ठितानि

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥२५॥
कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।
बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजम् ॥२६॥

उदग्राणि महान्ति धाराग्राणि यस्य स कुलिशो वज्रः मम वक्षसि पतितः सन् बली आत्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारं सङ्ख्याया विधार्थे धा बलिनं मन्यते अहो बलवानहं न येन शतधा भग्न इति तस्य देवतारूपत्वात् बलमस्त्येव आत्मानं बलिनं मन्यते इवेत्युत्प्रेक्षा ॥२५॥ ज० म०

विरुग्णेत्यादि । कुलिशो वज्र आत्मानं बलिनं मन्यते कुत इत्याह मम वक्षसि शतधा शतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विरुग्णानि भग्नानि उदग्राणि महान्ति धाराग्राणि यस्य तादृशः बली वस्तुतो बलवानपि महबलस्य भङ्गादेव बलं जानाति असुरसमूहविदारणादपीदमेव तस्याधिकमुत्कर्ष-स्थानमित्यर्थः तस्य देवतारूपत्वान्मननमस्त्येव उत्प्रेक्षामात्रं वा मन्यते इव इत्यर्थः संख्याया धाच् प्रकारे ॥२५॥ भ०

कृत्वेत्यादि । एभ्वालीयते इत्यालानम् अधिकरणे ल्युट् विभाषा लीयत इत्यात्वम् लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावता-ख्यस्य गजस्य नतं कृत्वा नतं नम्रमुखं तृणमिव मत्वा सोऽह-मत्यजम् त्यक्तवान् बन्धनेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥२६॥ ज० म०

कृत्वेत्यादि । लङ्काद्रुम एवालानं बन्धनस्तम्भो यस्य तथा-भूतम् ऐरावतं गजं कृत्वा नतं नम्रं तम् अहं तृणवत् अत्यजम् अथवा तं गजं तृणवत् न अत्यजम् अपितु अत्यजमेवेति शिरश्चा-लने नञ् । कुत इत्याह बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशी-भूतत्वात् अनुपादेयत्वाद्वा आलीयतेऽस्मिन्नित्यालानम् आधारे-

आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः।
ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥२७॥
हृतरत्नश्च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि।
पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किं नु गोत्रभित् ॥२८॥

ऽनट् मिथ्येयंवर्णोङाऽस्खलल्लिलियस्तु वा इति पक्षे ङा इरावान् समुद्रः तत्र जात इति ढघेकादिति ण्यः ॥२६॥ भ०

आहो इत्यादि। अहोपुरुषस्य भावः मनोज्ञादित्वात् वुञ् आहोपुरुषिका कार्य्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः तां मम सूर्पणखे! पश्य सद्रत्नकान्तिभिः ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा सन्निधानं न पुनस्तेन कृत्यं रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् ॥२७॥ ज० म०

अहो इत्यादि। ममाहोपुरुषिकां पश्य सद्रत्नकान्तिभिः सद्रत्नानां प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्तेऽपि मत्पुरे सदा पूर्णेन्दोः सन्निधिः एतेन प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णीभूत्वा चन्द्रस्तिष्ठति देवैरपि भीत्या नासौ पीयते चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम सन्तीति सूचितम्। अहमेव पुरुषो यत्रेति सम्भावनायामाहोपुरुषिका निपातनात्। आहोपुरुषिकादर्पाद्या स्यात् सम्भावनात्मनीत्यमरः। अहो पुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका इति केचित् तदा विकारसंघेति भावे कण् स्त्वालमभिधानात् काप्यनाशीरक इति अत इत्वं सदेति कुतः-कृकुहेत्यादिना निपातितम् ॥२७॥ भ०

हृतेत्यादि। हृतोच्चैःश्रव आदिरत्नो गोत्रभिदिन्द्रः अतएव च्युतोद्योगः दिवि वर्त्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः राजग्राह्यं वित्तं प्रयच्छन् पूतक्रतायीं शचीं पूतक्रतोरैचङीष् पुंयो-

अतुल्यमहसा सार्द्धं रामेण मम विग्रहः।
त्रपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥२९॥
उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शिताखभृत्।

गादाख्यायामिति सत्रपः सव्रीड़ः किं नाभ्येति न ढौकते ॥२८॥ ज० म०

इतीत्यादि। गोत्रभित् इन्द्रो दिवि वर्त्तमानोऽपि सत्रपः सलज्जः सन् पूतक्रतायीं स्वभार्य्यामपि नाभ्येति नाभिमुख्येन गच्छति अपितु तथैव सत्रपत्वे हेतुमाह मया हृतरत्नः हृतं रत्नं यस्य स तथा गलितोद्योगः राक्षसेभ्यः करदः करं राजग्राह्यभागं ददातीति डः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पत्नी पूतक्रतायी वृषाकप्यग्नि इत्यादिना ईप् ऐङ् च गोत्रान् पर्वतान् यो भिनत्ति सोऽतिबलीयान् इति साभिप्रायं पदम् ॥ २८ ॥ भ०

अतुल्येत्यादि। तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण सह विग्रहस्त्रपाकरः क्षत्रो हेत्वित्यादिना टः तथापि त्वत्प्रार्थनया एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनिग्रहविषये तस्य यतिष्ये यत्नं करिष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति विकल्पेन लटो विधानात् लृडुदाहृतः ॥२९॥ ज० म०

अतुल्येत्यादि। यद्यपि अतुल्यमहसा असदृशतेजसा रामेण सार्द्धं मम विग्रहस्त्रपाकरः तथापि तस्य विविधनिग्रहे एषोऽहं यतिष्ये यत्नं करिष्ये त्वत्प्रार्थनयेति शेषः त्रपां लज्जां करोतीति स्वकुष्टः निग्रह इति विषयसप्तमी निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोकोपचारादित्यन्ये ॥२९॥ भ०

उत्पत्येत्यादि। उत्नैव खमाकाशमुत्पत्य मारीचं प्रति चक्रमे यत्र मारीचो राक्षसस्तत्र गत इत्यर्थः अनुपसर्गाद्वेति

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥३०॥
सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत्।
वस्नुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥३१॥

क्रमेस्तङ् मनोवद्वायु यातुं शीलमस्येति कर्त्तर्य्युपमान इति णिनिः शितास्त्रभृत् गृहीतलोहणचन्द्रहासः समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य मारीचस्य सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दस्तत्समीपवाची ॥३०॥ ज० म०

उत्पत्येत्यादि। एवमुक्त्वा दशग्रीवो रावणः खमाकाशं उत्पत्य मारीचं प्रति लक्षीकृत्य चक्रमे गतः वागीरिति मं हितीयानिमित्तकस्य प्रतिशब्दस्य गित्वाभावात् मन इव शीघ्रं यातीति मनोयायीति कर्त्तर्य्युपमाने उपपदे णिनिति परः स्वमते शराादिलाश्रिन् व्याघ्रत्रासौ श्वा चेति वाक्यं कुर्वता क्वचिदुपमानव्यञ्जकशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं तेन मन इव यायीत्यर्थो गम्यते शितं तीक्ष्णमस्त्रं बिभर्त्तीति क्विप् समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य तं सदेशाऽभ्याससवधसमर्य्यादसवेशवदित्यमरः ॥३०॥ भ०

सम्पत्येत्यादि। असौ दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे अचापि सह नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रं, समेत्य यात्वा तं वृत्तान्तं शूर्पणखाकथितमशिश्रवत् श्रावितवान् शृणोतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं तेन मारीचेन श्रुतार्थेन वस्नुना वसनशीलेन दशाननः अगादि उक्तः कर्मणि लुङ् ॥३१॥ ज० म०

सम्पत्येत्यादि। असौ रावणः तस्य सनीडे समीपे सम्पत्य सङ्गत्य तं मारीचं वृत्तान्तं शूर्पणखोक्तम् अशिश्रवत् श्रावितवान्। समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवदित्यमरः। अथ

अन्तर्हितस्व रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर!।
यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्धनुः ॥३२॥

अनन्तरं श्रुतार्थेन तेन मारीचेन वक्ष्यमाणं वच्मि (?) भीतेन दशाननोऽ-गादि उक्तः कर्मणि टी ॥३१॥ भ०

अन्तरित्यादि। हे राक्षसेश्वर! त्वं तस्माद्रघुव्याघ्रादन्त-र्हितस्व अन्तर्हितो भव व्यवहितो भवेति यावत् दधातेर्लोटि-श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपः अभ्यासस्य दधस्तथोश्चेति भष्भावः अन्तर्धौ येनेत्यपादानसंज्ञा यस्मात् स रामः रणे दुरुपस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यत इति आतो युचेति युच् यतो हस्तरोधं दधद्धनुः हस्तेन रुद्ध्वा सदैव यो धनुर्धत्ते स कथं दुरु-पस्थानो न भवति। हस्तशब्दे तृतीयान्त उपपदे सप्तम्याञ्चोप-पीडरुधकर्षः इति णमुल् चकारेण तृतीयायाः समुच्चितत्वात् तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति सः। तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुट-यन्नाह ॥३२॥ ज० म०

अन्तरित्यादि। हे राक्षसेश्वर! तस्माद्रघुव्याघ्रात् त्वं अन्तर्हितस्व स यथा न पश्यति तथा व्यवहितो भव अन्तःपूर्व-धाञोलोट्स्वः ह्लादोरेद्धिः झभखषेत्यादिना खेर्ङ्स्वः धस्य दस्य झभान्तस्येति दस्य धः श्नाद्योरालोप्य इत्यालोपः झषभष्सो-रिति धस्य तः यतोऽपायेत्यादिना अन्तर्धौ पञ्चमी। हेतुमाह यो रामो दुरुपस्थानः दुःखेनोपस्थीयते उपगम्यते शत्रुभिः समीपगमनमेवाशक्यं किं पुनर्युद्धमिति भावः, आतोनोऽदारद्र इति अनः यतो हस्तरोधं सदा धनुर्दधाति हस्तेन रुद्ध्वा हस्त-रोधं आसत्तौ तृतीयान्ताद्रुधो णम् इति परः तेन सदा स्थिर-तरं धनुर्दधातीत्यर्थः। केचित्तु हस्तं रुद्ध्वेत्यर्थे स्वाङ्गात् रुधेर्णम्

भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥३३॥

तेनान्यकर्मनिवृत्तिर्हस्तस्य गम्यते इत्याहुः स्मरते हस्तं कुण्डि कार्य्यान्तरात् व्यावर्त्तयतीति ढात् षण् धनुर्विशेषणम् ॥३२॥भ०

भवेत्यादि । यः कार्त्तवीर्य्यः कृतवीर्य्यस्यापत्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीनसन्धिमचीकरत् हीनेन दौर्बलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान् तेन हीनत्वं बलान्निर्जित्य कारित इति दुरुपस्थानमुक्तं ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति द्विकर्मकता तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य यो हन्ता परशुरामः कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी तेन हि तस्याग्निहोत्रधेनुमपहृत्य गच्छतः परशुना बाहुसहस्रं छिन्नं तस्य हन्तारं स रामो जिगाय जितवान् जयतेर्लिटि धातुजकारस्य संलिटोर्जेरिति कुत्वम् । सार्वलौकिकं सर्वलोके विदितं लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिक इति पाठान्तरम् । अत्र राम इति योज्यम् ॥३३ ज० म०

भवेत्यादि । दुरुपस्थानत्वं स्फुटीकुर्वन्नाह यः कार्त्तवीर्य्योऽर्जुनो भवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान् कृञः स्वार्थे णिः चुर्य्योणिर्वा इत्यस्य योगविभागात् क्वचिच्चुरादेरन्यस्मादपि स्वार्थे णिर्वा भवतीति बोध्यं तेन रामो राज्यमकारयदित्यादिप्रयोगाः यद्वा हीनजनेन सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारयामास यद्भयात् भवता हीनजोऽप्याश्रित इत्यर्थः घोऽऔर्जेरिति प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मता कृतवीरस्यापत्यं कार्त्तवीर्य्यः गर्गादित्वात् यञः तस्य कार्त्तवीर्य्यस्य हन्तारं परशुरामं स रामो जिगाय जेर्गिः सन्लिटोः सार्वलौकिकं सकलक्षत्रियनाशेन सर्वलोकविदितम् प्रथमान्तपाठे रामविशेषणं तत्र विदित

यमास्यदृष्ट्वरी तस्य ताड़का वेत्ति विक्रमम् ।
शूरम्मन्यो रणाच्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥३५॥
न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ ।

इत्यर्थे ढघेकारादिति ष्णिकः षित्त्वान्ङीरिति सुभगादित्वात् उभयपदे वृद्धिः ॥३३॥ भ०

यमित्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताड़का वेत्ति ज्ञातवती वर्त्तमानसामीप्य इति भूते लट् । कीदृशी यमास्यदृष्ट्वरी तच्छरताड़िता यमसुखं दृष्टवती मृतेत्यर्थः दृशेः क्वनिप् वनोरचेति ङीब्रेफौ अहमपि शूरम्मन्यः शूरमात्मानम्मन्यमानः आत्ममाने खश्च सिंहनर्दिना रामेण सिंह इव नर्दतीति कर्त्तर्य्युपमान इति णिनिः रणान्निरस्तः बहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ज० म०

यमास्येत्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताड़का वेत्ति जानाति अहञ्च वेद्मि । सा किम्भूता यमास्यदृष्ट्वरी यमसुखं दृष्टवती मृतेति यावत् वासुसितिे दृशेः क्वनिप् नवखसाद्वनइति ङीप् रङ् च । अहं किम्भूतः शूरम्मन्यः आत्मानं शूरं मन्यमानः मन्यात् स्वार्थे इति खश् शित्त्वात् रत्वे दिवसुतुदेत्यादिना यन् तेन सिंहनर्दिना रणात् निरस्तः निराकृतः सिंह इव नर्दतीति मनोयायीतिवत् वेत्तीति लोकान्तरस्था ताड़का इदानीमपि जानातीत्यभिप्रायेण वर्त्तमाने को वर्त्तमानसामीप्ये भूतेऽपि कोत्यन्ये । रणादिति हेतौ पञ्चमी रणभूमेः सकाशात् बहिष्कृतः इति वा ॥३४॥ भ०

न त्वमित्यादि । तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्ठाः त्वमनेन नानुभूतः कर्मणि लुङ् थासि स्यसिजित्यादिना चिण्वदिट् एवं नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते अत्र

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥३५॥
अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यङ्स्त्वं प्राप्य मद्विधाः ।
सकन्याशुल्कमभनङ्मिथिलायां मखे धनुः ।३६॥

चिण् भावकर्मणोरिति चिण् अनुभूतो मया चासौ चशब्दः पुनरित्यर्थे मया पुनरसावनुभूतः न शक्यो जेतुमिति तेन रामेण चान्वभविष्यहमनुभूतोऽहं तेन सह योद्धुमक्षम इति अत्र चिण्वद्भावो न कृतः किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने वलादिलक्षण इट् तेन वृद्ध्यभावात् गुण एवेति ॥३५॥ ज०म०

न त्वमित्यादि। त्वद्वचने को ग्रहः मत्प्रसिद्ध्यैव स दूरीभविष्यति इत्याशङ्कायामिदमुत्तरं तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठाः न अनुभूतः कथं त्वत्तोऽस्य भयं स्यात् अनुपूर्वी भूधातुः सकर्मकः कर्मणि थास्। हनग्रहदृशश्च इति पक्षे मिण् त्वयापि असौ रामो न अन्वभावि न अनुभूतः तेन तच्चावज्ञा न युक्ता कर्मणि टो तन् असौ मया अनुभूतः तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति मद्वचनं गृहाणेति भावः तेनाप्यहमन्वभविषि अनुभूतः तेन मद्गमनं व्यर्थं पराजितस्य मम दर्शनेन तस्यावज्ञाप्रसङ्गात् कर्मणि टो इणमिणोरभावपक्षे इम् ॥३५॥ भ०

अध्यङित्यादि। शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः अध्यञ्चत्याधिक्ये वर्त्तत इति ऋत्विगित्यादिना क्विन् तस्मिन् लुप्ते अनुनासिकलोपे उगिदचामिति नुम् तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वे कृते च हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः तं तादृशं प्राप्य मद्विधा न्यञ्चो हीनाः निशब्दोऽत्राधोभावे वर्त्तते न्यञ्च इति पूर्ववत् क्विन् अनुनासिकलोपः नुम् हल्लोपो नास्ति अहल्त्वात् कुत्वञ्च नास्ति अपदसंज्ञत्वात् यो मिथिलायां मखे धनुरभनक् भग्न-

संवित्तः सह युध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।
यज्वानश्च ससुत्वानो यानगोपान्मखेषु सः ॥३७॥

वान् सोऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृतामध्यङ् भज्जे र्लङि श्नान्न-लोपः हल्ङ्यादिलोपः कुत्वञ्च कन्याशुल्कं कन्यामूल्यं तद्धि यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति तस्मै कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्थापितम् ॥३६॥ ज० म०

अध्यङित्यादि। शस्त्रभृतां मध्ये रामो अध्यङ् आधिक्येन पूजितः कर्मणि क्विप्, हसुङ्लोपोऽणाविति प्राप्तनलोपस्य नेदितपूजार्थाञ्चोरिति प्रतिषेधः विच्प्रत्ययो वा चूङिति अञ्चेः पृथक् ग्रहणात् लुप् प्राक्कुङ् ञ्नोर्नुः जपि जम्नोः स्यान्तस्य लुप् अध्यङ् अधिको वा अधिपूर्वोऽञ्चतिराधिक्ये वर्त्तते त प्राप्य मद्विधा मत्प्रकारकाः पुरुषाः न्यञ्चः निम्नदो-ऽधोभागे न्यञ्चन्ति अधो गच्छन्तीति न्यञ्चो हीनाः इत्यर्थः। कुत इत्याह स रामो मिथिलायां मखे यज्ञे धनुरभनक् भग्नवान् भञ्जेर्ध्यां रुधादित्वात् नण् नणो नलोपः हसाङ्ग्यां दिसेरिति दिलोपः चूङिति कुङ्। कन्याशुल्कं कन्यापणं धनुरारोपे सति कन्या देयेति मूल्येन स्थापितम् ॥३६॥ भ०

संवित्त इत्यादि। नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपितु खर-दूषणावपि संवित्तः ज्ञातवन्तौ वर्त्तमानसामीप्य इति भूते लट् सकर्मकत्वात् समोगमोत्यादिना तङ् न भवति, तत्ता-कर्मकादिति वर्त्तते सह युध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ सहे चेति युधेः क्वनिप् यज्वानश्चाहिताग्नयः, ससुत्वानः सोमयाजिस-हिताः सुयजोङ्वनिप् संविदन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम् यानगोपीत् अरक्षीत् मखेषु रामः लुङि रूपं तथा

सुखजातः सुरापीतो न्टजग्धो माल्यधारयः।
अधिलङ्कं स्त्रियो दीव्यमारब्धा बलिविग्रहम् ॥३८॥

मखद्रुहो राक्षसाः यतो रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥ ज० म०

संवित्त इत्यादि। न केवलमहमेव वेद्मि खरदूषणावपि तस्य शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्तौ ताड़का वेत्तीतिवत् कौ सह-युध्वानौ तेन सह युद्धवन्तौ राजसुधिति क्वनिप् यज्वानश्चाहि-ताग्नयः विदन्ति पूर्वेण क्वनिप् बाहुल्यान्न जिः ससुत्वानः सुत्वभिः कृतसोमपानैः सहिताः पूर्वेण क्वनिप् स्वस्य तन् पिबतीति तान् तेषां ज्ञाने हेतुमाह मखेषु यज्ञेषु स यानगोपीत् अरक्षीत् तेषां यज्ञे राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः, गुपू रक्षणे वारि इति आयोऽभावः, पक्षे स्यां सिः, वेस्मृदिति पक्षे इम् ॥३७॥ भ०

सुखेत्यादि। यत एवं दुरुपस्थानः स तस्मात्बलिना रामेण विग्रहं मारब्धाः मा कार्षीः रभेराङ्पूर्वात् माङि लुङ् थास् झलो झलीति सिज्लोपः झषस्तथोर्धो धः झलाञ्जशझशि किङ्कार्य्यमित्याह अधिलङ्कं लङ्कायामधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, स्त्रियो दीव्य क्रीड लोटि रूपं दिवः कर्म चेति कर्मसंज्ञायां वामशसोरितीयङ्। कीदृशः सुखजातः जातं सुखमस्येति बहु-व्रीहिः कृतासवपानत्वात् यदाह सुरापीतः पीतमदिरः न्टजग्धः भुक्तान्नानुषः निष्ठायामदो जग्धिः पूर्ववद्दलम् एषु वाहि-ताग्न्यादिदर्शनात् परनिपातः माल्यं धारयतीति माल्यधा-रयः अनुपसर्गात् लिम्पेत्यादिना शः ॥३८॥ ज० म०

सुखेत्यादि। रामो दुरुपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह विग्रहं युद्धं मारब्धाः मा कार्षीः आङ्रभेष्टीथास् झस-

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत।
यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥३८॥

स्वादिति सिलोपः ढभात्तथोरिति थस्य धः अधिलङ्कं लङ्कायामधिकृत्य स्त्रियो दीव्य स्त्रीभिः क्रीड़ कारकार्थेऽव्ययीभावः, दिवसुतुदेत्यादिना दिवः श्यन् व्यंन्‌च्तयीति र्घः, हेर्लोपः दिवो धेवेति करणे द्वितीया। कीदृशः सुखं जातमस्य सुरा पीता येन ना मनुष्यो जग्धो भक्षितो येन न तथा एषु अग्न्याहितादित्वात् क्तान्तस्य परनिपातः इति परः स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षाधीनत्वं दैक्यं सोऽन्वय इत्युक्तं जग्धोऽदीर्यपि चेति जग्धादेशः माल्यानि धारयतीति साहिसातीति श्रः ०३८॥ भ०

तमित्यादि। तं मारीचं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्तवान् लङि रूपम्। भीतङ्कारमाक्रुश्य भीतं कृत्वा भीतोऽसीति कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् यातयामं गतवयसं यदि विजितवान् रामो दाशरथिः किं ततः किं तापसः शूरः ॥३८॥ ज० म०

तमित्यादि। भीतङ्कारं त्वं भीतोऽसीत्युक्त्वा आक्रुश्य तं मारीचं रावणः प्रत्यभाषत प्रत्यूचे भीतङ्कारमिति कर्मणि आक्रोशे कृञो भाषणार्थे क्त्वा चणम् स्विड्वेति परः स्वमते तमाक्रुश्य प्रत्यभाषत तं किम्भूतं भीतं भययुक्तं पुनः किम्भूतं कारं यो रणे दुरुपस्थान इत्यादेर्विज्ञापयितारं कृकङ् विज्ञाने इत्यस्मात् ञ्यन्तात् कभावेऽमोति कर्त्तरि घञ् किंवा चणस्वेत्यस्य योगविभागात् आक्रोशे चणम् मनीषादित्वात् पूर्वपदस्य दीर्घान्तत्वं किं प्रत्यभाषतेत्याह स राघवो यातयामं वृद्धं रामं जामदग्न्यं विजितवात् ततः किं न हि वृद्धजयेन

अघानि ताड़का तेन लज्जाभयविभूषणा ।
स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिग्लोकं क्षुद्रमानसम् ॥४०॥
यज्ञे हैनदिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।
कुब्रह्मयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥४१॥

शौर्य्यं जायते। यातयामस्तु जीर्णे स्यात् परित्यक्तोज्झितेऽपि चेति विश्वः ॥३९॥ भ०

अघानीत्यादि। तेन रामेण ताड़का अघानि व्यापादिता हन्तेः कर्म्मणि लुङ् लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीत्वाच्च शौर्य्यम् एवंविधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजने श्लाघ्यं श्लाघनीयं कृत्यानां कर्त्तरि वेति तृतीया तं धिक् तं लोकं क्षुद्रमानसं हीनमानसम् ॥४०॥ ज० म०

अघानीत्यादि। लज्जा भयञ्च विभूषणं यस्याः सा ताड़का तेन रामेण अघानि मारिता हन्तेः कर्म्मणि टौ रतनोर्थगिणौ खिट्टौघोञ्निति चेति घत्वं स्त्रीजने तत् कर्म यदि श्लाघनीयं तदा क्षुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं धिक् धिक् समयेति द्वौ ॥ ४० ॥ भ०

यज्ञ इत्यादि। असौ रामो यज्ञवन्तं भीरुं शरैरभाययत् भायितवान् पुगात्मनेपदे न भवतः भयहेतोरभावात् अत्र हि शरेभ्यो भयं न तु रामात् तत् किम्पौरुषकारः किमसौ युवादित्वादण् गैहैनर्दिनं गेह एव नर्दिन पात्रेसमितादित्वात्सः कुब्रह्मयज्ञके कुत्सिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः कुः पापार्थे इति स कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् तेषां कुत्सितो यज्ञः तस्मिन् सति कुत्सायाङ्कन् तेन शूरम्मन्योऽहं रणात्तेन निरस्तः इत्यपुष्कलमुक्तम् ॥४१॥ ज० म०

यह इत्यादि। असौ रामः कुब्रह्मयज्ञके यज्ञवन्तं शरैर-

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः ।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥४२॥

भाययत् अत्रासयत् तदपि न पौरुषं कथमित्याह भीरुं भयशीलम् अतएव गेहेनर्दिनं स्वगृह एव नर्दतीति ग्रहादित्वाण्णिन् पात्रेसमितादित्वात् क्षेपे समासो विभक्त्यालोपश्चेति परः अभाययदिति भियो ऽन्तात् घो ग्निभ्योर्णौक्त्वर्थे णौ मश्चेत्यस्य भीभीषिवेत्यस्य च नात्र विषयः यतः शरेभ्य एवात्र भयं विवक्षितं न तु प्रयोजकात्कर्त्तुः कुत्सितो ब्रह्मा ब्राह्मणः कुब्रह्मः देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यामन्तुर्वेति पक्षे षः तस्य कुत्सितो यक्ष इति निन्दायां विकारसङ्घेत्यादिना कः अतएव प्रयोजनाभावात्तत्र समर्था राक्षसा न गच्छन्ति पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्वेण णः ॥४१॥ भ०

चिरेत्यादि । यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके कुत्सितक्षत्रियसमीपे भग्नं धनुः किं तच्चित्रमाश्चर्यं क्षत्रिका जनकादयः तस्य कुत्सायाङ्कन् क्षत्रियकस्यान्तिके दूरान्तिकार्थैर्योगे षष्ठीसमासं विधाय पश्चात् सप्तम्यधिकरणे चेति चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी किमिति न चित्रमित्याह चिरकालमुषितमिति कालाध्वनोरिति द्वितीयां विधाय अत्यन्तसंयोगेचेति द्वितीयायाः समासः जीर्णश्चिरकालोषितत्वात् जृष्वयोहानौ निष्ठा ऋतईद्धातोः इको हलि चेति दीर्घः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् । कीटैर्घुणैर्निष्कुषितं खादितं निरः कुषः इत्यनुवर्त्तमाने इण् निष्ठायामितीट् ॥४२॥ ज० म०

चिरेत्यादि । क्षत्रियकान्तिके कुत्सितानां क्षत्रियाणां जनकादीनां निकटे यदि रामेण धनुर्भग्नं तदपि किं चित्रं कथं न चित्रमित्याह चिरकालोषितं चिरकालं व्याप्य स्थितं

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ।
किं चित्रं यदि सावज्ञौ मम्रतुः खरदूषणौ ॥४२॥
त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुद्धे ! नित्यञ्च रणकाम्यसि।
गुणांश्चापह्नुषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूंश्च नः सदा ॥४४॥

सदाध्वादिष्वात्मादिति द्वितीयासमासः ततएव जीर्णं ज जरायां हानौ क्तः ॠदिरणावितोर् व्यंनच्‌ तयीति दीर्घः सूल्वाद्योर्दिति नकारः। कोटेषु सैनिष्कुषितम् अन्तः खादितं नैमडोत्यादौ निष्कुषवर्जनात् इम् षत्वविधानं गवाक्षजालै र्भिनिष्पतन्त्य इत्यत्र व्याख्यातम् ईदृग्धनुर्भङ्गश्लाघयैव क्षत्रियाणां कुत्सा ॥४२॥ भ०

वनेत्यादि। वने तापसो वनतापसः कुत्सायां कन् तस्मिन् वनतापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं करिष्यतीत्यश्रद्धयैव योधितवन्तौ खरदूषणौ वीरौ यदि मम्रतुः मृतौ को दोषः किञ्चित्रं म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमात् लिट्यात्मनेपदं न भवति ॥४३॥ ज० म०

वनेत्यादि। खरदूषणौ यदि मम्रतुः तदापि किञ्चित्रं नैवाश्चर्य्यमित्यर्थः तपःशीलस्तापसः कुत्सितस्तापसो वनतापसको रामस्तस्मिन् विपक्षे किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितादरौ वीरावपि सावज्ञौ विपक्षादराभावात् युद्धेऽपि सावहेलौ मृङस्त्योर्लुङ्मामिति नियमात् नवशः पमि इति जितोऽन्यत्वात् व्याः परस्मैपदम् ॥४३॥ भ०

त्वञ्चेत्यादि हे सुदुर्बुद्धे ! त्वं पुनः भीरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यसि आत्मनोऽनिशं रणमिच्छसि आत्मेच्छायाङ्काम्यच् अस्माकञ्च सतो गुणानपह्नुषे अपनयसि ह्नुङ अपनये अदा-

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्द्धनम् ।
कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥४५॥

दिकः ङित्त्वात्तङ् भवतूंश्च नोऽस्माकं स्तौषि स्तौतिः ष्टतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥४४॥ ज० म०

त्वञ्चेत्यादि। हे सुदुर्बुद्धे ! मारीच ! त्वं भीरुश्च भवसि रणकाम्यसि च आत्मनो रणमिच्छसि च लेः काम्यक् स्वेच्छायां भीरोर्युद्धेच्छाऽनुचितैव युद्धे पराजयोऽवश्यम् एवमस्माकं गुणांश्चापह्नुषे शौर्य्यादीन् अपनयसि ह्नुङ् ल चौर्य्ये सदा नोऽस्माकं शत्रून् स्तौषि ष्टुञ् ल्ट स्तुतौ रपिहस्युतोऽद्देन्निः ॥४४॥ भ०

शीर्षेत्यादि। यत एवंविधस्त्वं दुष्टः अतोऽहं त्वामौ द्वितीयाया इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हं शीर्षच्छेदाद्यत् क्षितिवर्द्धनं करोमि शिरश्छित्त्वा व्यापादयामीत्यर्थः अथवा कृत्यं करणीयं विभाषा कृवृषोरिति क्यप् करिष्यामि डुकृञोरिति द्विकर्मकता विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधः रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वे ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणं ह्नो ढः एकाचो वशो भष् षढोः कः सि वनौकसौ रामलक्ष्मणौ वनमोको गृहं ययोः नलोकेति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥४५॥ ज० म०

शीर्षेत्यादि। अतः कारणात् अस्मद्गुणापह्नवात् शत्रुस्तवनाच्च शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हं त्वां क्षितिवर्द्धनं मृतं करोमि शिरश्छित्त्वा मारयामीत्यर्थः शीर्षच्छेदमर्हतीत्यर्थे दण्डादिति यः किंवा छिदो ण्यत् शीर्षं छेद्यः शीर्षं छेद्यं यस्येति वा विग्रहः अथवा कृत्यं कार्य्यं त्वां कारयिष्यामि यदि जीवनेच्छास्ति तदा मत्कृत्यं कुर्वेति भावः वृकृषमृजेति पक्षे क्यप् चाऽजौजेति प्रयोज्यकर्त्तुः पक्षे कर्मत्वं वनमेव ओको

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः।
मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्रो भवामि ते ॥४६॥
हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगयुवौ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥४७॥

ययोस्तौ रामलक्ष्मणौ विग्रहीतुं योधयितुम् अभिभवितुं वा इच्छुरहं ग्रहेः सन् नेमुगुहेग्रह इति इण्निषेधः ग्रहस्वपप्रच्छां जिः ॥४५॥ भ०

तमित्यादि। तं रावणम् एवमुक्तवन्तं निशात इति शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वाभावपक्षे रूपम् उद्यतः उत्थापितः निशातस्तीक्ष्णोऽसिर्येन तं मारीचस्त्रासात् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान् अभ्यमित्रो भवामि ते अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रमाभिमुख्ये ऽव्ययीभावः अभ्यमित्रमलङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे अभ्यमित्राच्छ चेति चकाराद्यत् खौ चेति यत् त्वदमित्राभिमुखं गच्छामीत्यर्थः अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं जिजीविषुः जीवितुमिच्छुः ॥४६॥ ज० म०

तमित्यादि। मारीचो जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः सन् त्रासात् अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच। त्रासहेतुमाह उद्यत उत्थापितो निशातस्तीक्ष्णोऽसिर्येन तं निशातेति छाशोर्वेति श्यतेः पक्षे न ङिः। किं प्रत्युवाचेत्याह अहं ते तव अभ्यमित्रः शत्रुभिमुखगामी भवामि अमित्रस्य अभिमुखम् अभ्यमित्रम् आभिमुख्ये ऽव्ययीभावः अभ्यमित्रशब्दादिदं गच्छतीत्यर्थे विकारसङ्घेति यः ॥४७॥ भ०

हरेत्यादि। अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्री हरामि देशान्तरं प्रापयामि आखेटकाभिरतत्वात् यदाह मृगयुवौ मृगैर्दीव्यत इति क्विप् छोः शूडनुनासिके चेति चकारात् क्वौ च

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हैमरत्नमयो मृगः।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥४८॥

ऊट् यणादेशः उवङ्। मृगद्युताविति पाठान्तरम्। तत्र द्यु अभिगमने मृगान् द्यौति अभिगच्छतीति क्विप्। त्वञ्च यथेष्टं यथारुचि तमुद्योगं सन्तनु विस्तारं कुर्वित्यर्थः तनोतेर्लोटि उतश्चेति हेर्लुक् अभ्यमित्रीणः अभित्राभिमुखमलङ्गामी अभ्यमित्राच्छचेति चकाराद्यत् खौ चेति खः ॥४७॥ ज० म०

हरेत्यादि। उपायं दर्शयन्नाह अहं मृगो भूत्वा रामसौमित्री हरामि अन्यत्र नयामि यतस्तौ मृगद्युवौ मृगयारसिकौ मृगैर्दीव्यत इति क्विपि ऊठ्। शूटाविति वस्योट् थोरियुवचि मृगद्युताविति पाठे द्यु लभिसर्पणे इत्यस्मात् क्विपि स्वस्य तन् पितीति तन् मृगाभिगामिनावित्यर्थः ततस्त्वमपि अभ्यमित्रीणो यथेष्टमुद्योगं सन्तनु तनद्रुञ् विस्तारे हेर्लोपोऽस्योप्रोस्येति हिलोपः अभ्यमित्रीण इति अभ्यमित्रवत् ॥ ४७ ॥ म०

तत इत्यादि। उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगो भूतः सन् हैमरत्नमयः रत्नञ्च हेम चेति विगृह्य मयट् वैतयोर्भाषायामिति विकारे मयट् निर्मलत्वात् सीताया अग्रतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः यथामुखदर्शनमिति यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः। बहु लोभयन् सुष्ठु स्पृहां जनयन् यतश्चित्रीयमाणः आश्चर्यं भवन् हैमरत्नमयत्वात् नमोवरिव इत्यादिना क्यच् चित्रङ् आश्चर्ये ङकारस्यात्मनेपदार्थत्वात् शानच् अवयवकृतं लिङ्गं समुदायस्य भवतीति ॥४८॥ ज० म०

तत इत्यादि। ततो वचनानन्तरम् असौ मारीचो मायया

तेनादुद्यूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना।
मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनम् ॥४९॥

हेमरत्नमयो मृगः सन् सीताया यथामुखीनोऽग्रतः स्थायी भूत्वा बहु लोभयन् चक्षुस्पृहां जनयन् पुप्लुवे भ्रमति स्म प्लुङ् गतौ ठो चित्रं करोतीति चित्रीयमाणः चित्रङ् आश्चर्य्ये कण्ड्वादित्वात् यक्: ङित्त्वादात्मनेपदं हेम रत्नञ्च प्रस्तुतं यत्रेति प्रस्तुतार्थे मयट् बाहुल्यात् विकार इत्येके मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिबिम्बमुच्यते सादृश्येऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्वच्छतया यथा मुखं दृश्यतेऽत्रेति विकारसंघेत्यादिना तदत्र दृश्यते इत्यर्थे ईनः वस्तुतस्तु उपचारात् यथामुखीनशब्दोऽभिमुखमात्रेऽपि वर्त्तते सीताभिमुखो भूत्वेत्यर्थः ॥४८॥ भ०

तेनेत्यादि। तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्यूषयत् क्रीड़ितुमिच्छन्तं प्रयुक्तवती गृह्यतामयमिति इवन्तस्य दिवेः सनीवन्तेत्यादिना यदा नेट् तदा च्छ्वोः शूट् द्विर्वचनम् तस्मात् सनन्तण्यन्तात् लोङ रूपम्। मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने यस्याः मध्यपदलोपो सः विपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षःस्थलम् उरःप्रभृतिभ्यः कप् किमर्थमदुद्यूषयत् मृगाजिनं मृगचर्म प्रावुवूर्षुः प्रावरीतुमिच्छुः प्राङ्पूर्वस्य वृङ इट्सनि वेत्यनिट्पक्षे अज्झनगमां सनीति दीर्घः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् रपरत्वं र्वोरुपधाया दीर्घं इकः द्विर्वचनम् इण्कोरिति षत्वम् रेफस्य णग्रहणेन ग्रहणादन्त्योष्ठ्योऽपि वकार ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यते ॥४९॥ ज० म०

तेनेत्यादि। मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्म प्रावुवूर्षुः प्रावरीतुं परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामम् अदुद्यूषयत्

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

क्रीड़ितुमिच्छामकारयत् दिवेः सन् अज्झनगमां सनीति दीर्घः इस्य इडभावः अत्र लोपोऽभ्यासस्येति अभ्यासलोपः दिवेः प्रकृतिवत् सः भवति सनि च सति दीर्घः सम्प्रसारणम्।

क्रीड़ितुमिच्छामकारयत् दिवेः सन् अस्तजस्त्रिस्वृयुर्णभरदरिद्रे-त्यादिना पचेऽनिम् गुर्नानिमीति गुणाभावे च्छ्वोः शूठाविति वस्य ऊत्वं ततो द्वित्वं जिः प्रेरणे दिवेरकर्मकत्वात् घोजौजे-रिति प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वम् । सा कीदृशी मृगस्येव लोचने यस्याः सा तथा रामं कीदृशं विपुलं प्रकीर्णमुरो वक्षःस्थलं यस्य तम् उरःप्रभृतिभ्यः कौ बहुव्रीहाविति परः स्वमते स्वार्थे कः प्रावृवर्षुरिति वृञ् वरणे सन् घौऽज्झनिङ्गमां स्याद्गृहृरिति पचेऽनिम् दन्त्योष्ठ्यस्याप्योष्ठ्यकार्य्यत्वात् ऋदिरणावूर्वोष्ठ्या-दिति उर् व्यं नत्वत्ययीति घः ॥ ४९ ॥ भ०

योगेत्यादि । ततो दुग्धूषानन्तरं रामो जगाम योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने करोतीति कृञो हेत्वित्यादिना हेतौ टः ग्रहणवता तदन्तविधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रेऽण्‌ चेत्यण्‌ खचौ न भवतः सीतायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणङ्कृत्वा रामः मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात् साधुः गजविक्रमः गजगमनमिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० । ज०म०

योगेत्यादि । ततोऽनन्तरं लक्ष्मणं जानक्या योगक्षेमकरं कृत्वा गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनतुल्यगमनो वा रामो मृगस्यानुपदी सन् जगाम फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादेर्लब्धस्य पालनं क्षेमः तौ करोतीति स्वकुष्टः अनुपदं यातीति बाहुल्यात् इन् अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति नेकाजादिति इन् अन्वेष्ट्र्यनुपदादिनिति परसूत्रम् ॥ ५० ॥ भ०

स्थायं स्थायं क्वचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिष्मिये ॥ ५१ ॥
चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्लवम्।
शब्दायमानमव्यात्सीत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

स्थायमित्यादि। मृगश्चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मितः स्मिङो ङित्त्वादात्मनेपदं षोपदेशत्वाच्चाभ्यासे णः परस्य सस्य षः। चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा क्वचित् प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा क्वचित् प्रदेशे उत्प्लुत्योत्प्लुत्य स्थितम् आभीक्ष्ण्ये णमुलि क्त्वाच णमुलौ द्विवचनञ्च ॥ ५१ ॥ ज० म०

स्थायमित्यादि। मृगं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मितः स्मिङश्चरां रूपं षोपदेशत्वात् खेरित्वात् षत्वं स्रु ध्वोरितीयः। विस्मये हेतुमाह चित्रवृत्तिम् आश्चर्यचेष्टं चित्रवृत्तित्वं दर्शयति स्थित्वा स्थित्वा क्वचित् गच्छन्तं णमुम् वाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले इति णमम् आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकतः सिद्धमिति स्मारं स्मारं नमसीत्युदाहरणेन ज्ञापितं क्वचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य स्थितं क्रमो घो वेति पक्षे दीर्घः ॥ ५१ ॥ भ०

चिरमित्यादि। रामः क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विद्धवान् व्यधेर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्विप् नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं चिरं क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विकल्पेनेट् तत्र रलोव्युपधादिति कित्त्वविकल्पे मृडमृदेत्यादिना कित्त्वं विलुभितप्लवं व्याकुलितगमनं लुभो विमोहन इतीट् विमोहनं व्याकुलीकरणं शब्दाय-

श्रुत्वा विस्फूर्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।
मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

मानं शब्दं कुर्वाणं शब्दवैरेति क्यङ् भयदं निशाचरं शब्दविशेषणं वा ॥५२॥ ज० म०

चिरमित्यादि । रामश्चिरकालं क्लिशित्वा श्रान्तो भूत्वा भयदं भयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसम् अव्यात्सीत् व्यधौ ताडे टौ पूङ्क्लिशुदित इम् इति क्लिशेः पक्षे इम् सेमक्षुधेत्यादौ क्लिशवर्जनात् न गुणः मर्माणि विध्यतीति क्विप् जिः वीरुहा धञ्क्वाविति दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विबन्ते पूर्वपददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं आङ्पूर्वस्य रूपं वा मर्मावित् मर्मज्ञो वा वेत्ते रूपं विलुभितप्लवं मर्मताड़नात् व्याकुलगतिं लुभश्च विमोहने विमोहनं व्याकुलीकरणं क्षुधवसपूजेत्यादिना इम् शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं शब्दसुखकष्टादेरिति ङ्यः भयदमिति मृगस्य शब्दक्रियाया वा विशेषणम् ॥५२॥ भ०

श्रुत्वेत्यादि । विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यं टुओस्फूर्जावज्रनिर्घोषे ट्वितोऽथुच् निनादं शब्दं नीगदनदेति विकल्पनात् पक्षे घञ् श्रुत्वा मैथिली कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं द्वितीयाश्रितेत्यादिना सः मत्वा बुद्ध्वा कष्टप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला शङ्कमाना सम्पृचानुरुधेत्यादिना घिनुण् सौमित्रिङ्गन्तुमैजिहत् ईहाङ्कारितवती ईहेर्ण्यन्तात् लुङि द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दस्य द्विर्वचनम् अभ्यासकार्य्यञ्च ॥५३॥ ज० म०

श्रुत्वेत्यादि । विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यं निनादं श्रुत्वा कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं मत्वा परिदेविनी परिदेवनशीला अर्थात् सीता सौमित्रिं गन्तुम् ऐजिहत् चेष्टामकारयत्

एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राता विरौति ते।
ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे! भयात्त्रायस्व राघवम् ॥५४॥
रामसंघुषितं नैतन्मृगस्येव विवञ्चिषोः।
रामस्तनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत्स ताम् ॥५५॥

ईहङ् चेष्टायां ञिः प्रेरणे अङ् हेर्ह्रिलं ट्वो स्फूर्जावज्र-निर्घोषे दीर्घवानित्ये के ट्वितोऽथुर्भावे ॥५३॥ भ०

एष इत्यादि। एष ते भ्राता रौति उतो वृद्धिरित्यौकारः प्रावृषि जातः प्रावृषिजः सप्तम्यां जनेर्डः प्रावृड़ित्यादिना सप्तम्या अलुक् स चाम्भोदश्चेति विशेषणमिति सः तद्वन्नदतीति कर्त्तर्युपमाने णिनिः तस्मात् सौमित्रे! ज्ञातेयं ज्ञातिभावं तत्कर्म वा कुरु कपिज्ञात्योर्ढक् तेन भयात् त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥ ज० भ०

एष इत्यादि! हे सौमित्रे! एष ते तव भ्राता विरौति शब्दायते रुल ध्वनौ रपिद्वस्युतोऽद्वेर्वृिः प्रावृषि वर्षाकाले जातः प्रावृषिजः हनजनादिति डः सरसिजमित्युदाहरता क्वचित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितम्। अम्भो ददातीति अम्भोदः पूर्ववत् डः प्रावृषिजश्चासौ अम्भोदो मेघश्चेति स इव नदतीति ग्रहादित्वात्णिन् त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु। किन्त-दित्याह भयात् राघवं त्रायस्व विकारसङ्घेत्यादिना कर्मण्यर्थे ज्ञातेः ण्येयः ॥५४॥ भ०

रामेत्यादि। रामसङ्घुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति घुषिरविशब्दार्थः तस्य निष्ठायां रुष्यमत्वरेत्यादिना विकल्पे-नेट् मृगस्य विवञ्चिषोः छलयितुमिच्छोः वञ्चु गतौ भौवादिकः तस्यानेकार्थत्वात् प्रलम्भन इति चौरादिकस्याण्यन्तस्य वा प्रयोगः येषामनित्यण्यन्तायुरादय इति दर्शनं तेषां मते-

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितुं सहितुं रणे।
प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः काकुत्स्थं भीरु! कः क्षमः ॥५६॥

नात्रापि सिध्यति एष स्वानो ध्वानः स्वनहसोर्वेति पक्षे घञ्, कीदृशः रामस्वनितसङ्काशः रामशब्दानुकारीति तां सीताम् एवमवदत् उक्तवान् स लक्ष्मणः ॥ ५५ ॥ ज० म०

रामेत्यादि। स लक्ष्मणस्तां सीतां इति अवदत्। किन्तदित्याह एतन्न रामसंघुषितं घुषरवे विवञ्चिषोर्वञ्चयितुं छलयितुमिच्छोर्मृगस्यैव एष स्वानः शब्दः रामस्वनिततुल्यः वञ्चकङ्वञ्चने कित्वात् चौरादिकः वञ्चनं प्रलम्भनं चुभ्यौञ्चिर्वेति अप्रभावपक्षे रूपमिदं केचित् तु वञ्चगत्यां चौरादिकधातोरनेकार्थत्वात् प्रलम्भनेऽपि वर्त्तते इत्याहुः स्वनशब्द भावे क्त स्वनितं घञि स्वानः ॥ ५५ ॥ भ०

आप्येत्यादि। प्यैङ् वृद्धौ अस्मादाङ्पूर्वात् संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठातो न आप्यायोवृद्धावित्यस्य वा रूपम् ओदितश्चेति निष्ठानत्वं पीभावस्तु आङ्पूर्वस्य त्वन्धूधसोरिति वचनात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति आप्यानं स्थूलं स्कन्धकण्ठांसं यस्य काकुत्स्थस्य बाहुशिरोऽसः तस्य पश्चिमो भागः स्कन्धः तं रुषितं क्रुद्धं रणे संग्रामे सहितुं हे भीरु! कातरे! कः क्षमः शक्तः अपितु न कोऽपीत्यर्थः क्षमः शक्तार्थत्वात् तदुपपदे सक्तधृषेत्यादिना तुमन् तीषसहेत्यादिना वेट् ककुत्स्थस्यापत्यं काकुत्स्थः शिवादिभ्योऽण्। कस्मान्न क्षम इत्याह प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः यतः सर्वाः दिशः बाणैः छादयन्तं ऊर्णोतिः शतरि उवङ्। क्षमते इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥ ज० म०

आप्यानेत्यादि। हे भीरु! कातरस्वभावे! रणे रुषितं

देहं बिभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।
ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

क्रुध्यन्तं काकुत्स्थं रामं सहितुम् अभिभवितुं कः क्षमः शक्तः न कोऽपीत्यर्थः षेमसहलुभ इत्यादिना उभयत्र पक्षे इम् क्षमेः पचादित्वादण् ककुत्स्थस्यापत्यं इति शिवादित्वात् अणः आप्यानं स्थूलं स्कन्धकण्ठांसं यस्य तम् आप्यायोङ् वृद्धौ ओदित्वात् सुस्वाद्योदिति क्तस्य नकारः र्य्वोपो हस्य ये इति यलोपः आङोऽन्धूधसोरिति नियमात् न प्यादेशः प्यैङ् वृद्धावित्यस्य रूपं वा अंसो भुजशिरः बाणैर्दिग्धः प्रोर्णुवन्तम् आच्छादयन्तम् ॥ ५६ ॥ भ०

देहमित्यादि । एष मृगो रामम् आयात् आगतवान् यातेर्लङि रूपम् किमर्थं स्वदेहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्त्रे अग्नाविव बिभ्रक्षुः भ्रष्टुमिच्छुः भ्रस्जेः सनोवन्तर्द्धत्यक्षे इभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरित्यनेन सलोपे षत्वकुत्वयोश्च रूपम् । प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन् दिवः कर्म चेति चकारात् करणसंज्ञा सनोवन्ततोऽट्पक्षे रूपम् ज्यया गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ अतएव कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापसव्यकर्षणाद्यस्य घुषिर विशब्दन इति निष्ठायामनिट् । मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया मृङ् सनि उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् अः प्रत्ययात् ॥ ५७ ॥ ज० म०

देहमित्यादि । एष मृगो मुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया रामम् आयात् आगच्छत् याप्रापणे यो मृङः सनि अज्झनगमामिति दीर्घं ऋदिरणाविति उर् रामस्य अस्त्रमग्निरिव तत्र स्वदेहं भ्रष्टुमिच्छुः भ्रस्जः सनि भ्रस्जश्रिस्वृयूर्णुभर इति इमोऽभावपक्षे स्वादेः सो लोपः शच्छ्राजिति षङ् षढोः कः से प्राणैर्दिदेविषन् क्रीड़ितुमिच्छन् इवन्तत्वात् पूर्वेण पक्षे

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः।
मास्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥५८॥
यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न च।
इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तया ॥५९॥

इम् ज्याघुष्टो धनुर्गुणनिष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठो यस्य तं रामं घुष शब्दे क्षुब्धस्वान्तेत्यादिना निपातः निपातात् निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठकाठिन्यं युक्तं निपातोऽपि शब्दार्थं एव इति चेत् ज्यया घुष्टः शब्दितः सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठो यस्येति ॥५७॥ भ०

शत्रूनित्यादि। तं रामं शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं भियो हेतुभये षुक् भीस्म्योर्हेतुभय इति तङ् विस्मापयेत कः क्षुभितचित्तं कुर्य्यात् नैवेत्यर्थः नित्यं स्मयतेरिति णावात्वम् अर्त्तीत्यादिना पुक् निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ् पूर्वपदात्मनेपदं तस्मान्मास्म भैषीः मा भूर्भीता स्मोत्तरे लङ् चेति चकारात् लुङ् सिचि वृद्धिः त्वया अद्यैव कृतार्थः पूर्ण-मनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते दृशेः कर्मणि लृट् ॥५८॥ ज० म०

शत्रूनित्यादि। शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं रामं को विस्मापयेत क्षुभितहृदयं कुर्य्यात् न कोऽपीत्यर्थः स्मिङ्भ्यो-र्वाङ्गुर्थे मन्त्वेति स्मिधातोरिकार आ मन्त्र भीर्भीस् वेति भियः पचे भीषादेशः तस्मात् त्वं मा भैषीः भयं न कुरु मास्मेन योव्याविति टौ व्रजवदेति व्रिः मायोगे अमागमाभावः। त्वया अद्यैव कृतार्थः कृतकृत्यः पतिर्द्रक्ष्यते दृशः कर्मणि तौ वर्द्धोऽकिञ्झस इति रेफः ॥५८॥ भ०

याया इत्यादि। तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामो-ऽभिलाषः काम प्रवेदनेऽकच्चितीति इत्यकच्चित्युपपदे लिङ्। न

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः।
निरगात् अवगुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥६०॥

च गन्तुमुत्सहसे शकधृषेति तुमुन् तस्मान्नूनं माङ्कामयितु-मिच्छुः एषणशीलः समानकर्त्तृकेषु तुमुन् विन्दुरिच्छुरिति निपातनात् साधुः। इत्येवमसौ लक्ष्मणो जगदे गदितस्तया सीतया ॥५९॥ ज० म०

याया इत्यादि। त्वं रामान्वेषणाय याया इति मे मम कामोऽभिलाषः कामोऽस्त्यकन्चितीति ष्वौ न तु गन्तुं उत्सहसे तस्मात् त्वं मां कामयितुम् इच्छुः इच्छतीति इच्छुः विन्दिच्छू इति निपातः कमस्यतोगुपूधूपेति कमेर्णिङ् इत्यसौ लक्ष्मण-स्तया सीतया जगदे कर्मणि ठौ ॥५९॥ भ०

मृषोद्यमित्यादि। माङ्कामयितुमिच्छुरित्येतन्मृषोद्यं मृषा-वादं राजसूयेत्यादिना भावे क्यप् यजादित्वात् सम्प्रसा-रणं प्रवदन्तीं तां सीतां रघूत्तमो लक्ष्मणः शपन् अवगुहस्तं त्वं यास्यसीति शापं प्रयच्छन् भौवादिकोऽत्र शपिर्न दैवा-दिकः निरगात् निर्गतः तस्मादुटजादित्यर्थात् कथं मृषोद्यमि-त्याह वशी वशनं वशः इन्द्रियसंयमनं वशिरण्योरुपसंख्या-नमित्यप् स यस्यास्ति स वशी जितेन्द्रियः अतएव सत्यवद्यः अवितथवादी अवगुहस्तं यास्यसीति सत्यं वदतीति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि यत् वदः सुपि क्यप् चेति चकाराद्यत् भावे वा यतं विधायाच् अर्शआदित्वात् ॥६०॥ ज० म०

मृषोद्यमित्यादि। त्वं अवगुहस्तं यास्यसीति तां सीतां शपन् शापं प्रयच्छन् रघूत्तमो लक्ष्मणो निरगात् निर्गतः इण् गतौ गा ल्यां भूस्थेति सेर्लुक् इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्यावादं प्रवदन्तीं मृषोपपदवदेर्नित्यं क्यप् सेर्वदः

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी।
जञ्जपूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥६१॥

कुलकम्।

क्यप्याविव्यनन्तरं मृषोद्यं नित्यमित्युक्तं ग्रहस्वपाद्योरिति जिः सत्यं वदतीति कृडोः कभावे इत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः लेर्वदः क्यप्याविति भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अस्येति अर्श-आदित्वादद्वा सत्यं वद्यं अस्येति बहुव्रीहिर्वा यद्वा वदनं वत् वदस्थैर्य्ये क्विप् विकारसंघेत्यादिना तत्र साधावर्थे यः सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः वशी जितेन्द्रियः वश इन्द्रियसंयमः सोऽस्या-स्तीति नैकाजादिति इन् अतएव सत्यवद्यः ६०॥ भ०

गते इत्यादि। तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः सीतामूचे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। कीदृशः जलशुचिः स्नातः इत्यर्थः शुद्धदन् निर्मलदशनः शुद्धा दन्ता यस्य अग्रान्तेत्यादिना दन्तस्य ददादेशः। शिखा अस्यास्तीति शिखी परिव्राजकः व्रीह्यादित्वादिनिः जञ्जपूकः पापाशयत्वात् गर्हितञ्जपतीति लुपसदेति यङ् जपजभेत्यभ्यासस्य नुक् यजजपदशां यङ् इत्यूकः। अक्षमालावान् अक्षसूत्रयुक्तः संसर्गे मतुप् धारयतीति धारयः अनुपसर्गादिति शः कस्य मृदलावुनः नञिलम्बेर्न-लोपश्चेत्यौणादिक ऊकारे प्रत्यये अलावूः तस्य विकारः फल-मिति ओरञ् तस्य फले लुक् नपुंसकह्रस्वत्वम् मृत्पूर्णमलावु इति मध्यपदलोपी सः कृद्योगे कर्मणि षष्ठी इकोऽचि विभक्ताविति नुम् ॥६१॥ ज० ००

गते इत्यादि। तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः समागम्य सीतामूचे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः। कीदृशः जलशुचिः जलेन शुचिः स्नातत्वात् शुद्धा निर्मला दन्ता यस्येति शुद्धदन् निपा

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता।
संवस्त्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाण्ड्य दण्डवान्॥६२॥

तनात्। शिखी शिखायुक्तः नैकाजादिति इन् पापाशयत्वात् गर्हितं जपतीति जञ्जपूकः गत्यर्थात् गृलुपेत्यादिना यङ् जम-जपजभेति खेनुंण् जागृयङन्तयजजपेति ऊकः यङो लुक्। अक्षमालावान् अक्षसूत्रयुक्तः मृदलाबुनो धारयः धारयतीति साहिसातिवेतीति शः ढ षो मृच्च अलावुश्च इति समाहारद्वन्द्वे चगे क्यं क्लीवं मृत्पूर्णमलावु वा। भवेदलावुरालावु-रालावु स्यादलावु चेति शब्दभेदः। अलावुस्तुम्बीफलं मृत् तीर्थमृत्तिका॥६१॥ भ०

कमित्यादि। कमण्डलुना कपालेन च जातिरप्राणिना-मिति द्वन्द्वे कवद्भावः मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः इत्यम्भूते तृतीया संवस्त्य परिधाय वस्त्रात् समाच्छादने इति मुण्डमिश्रेत्यादिना णिच् लाक्षिके वस्त्रे लाक्षया रक्ते लाक्षा-रोचनेत्यादिना ठक् मात्राः कमण्डल्वादिकान् संभाण्ड्य समाचित्य राशीकृतेत्यर्थः भाण्डात् समाचयने इति पुच्छ-भाण्डेत्यादिना णिङ्। दण्डवान् गृहीतात्तिदण्डः संसर्गे मतुप् ॥६२॥ ज० म०

कमित्यादि। कमण्डलुश्च कपालो भिक्षापात्रश्चेति समा-हारद्वन्द्वः तेन उपलक्षितः। केचित् तु कं जलं पालयतीति कपालः कमण्डलुश्चासौ कपालश्चेति कर्मधारयः तेन उप-लक्षितः परिव्राजको हि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयतीति भाव इत्याहुः। मृजावता मार्जनायुक्तेन शिरसा उपलक्षितः मृजलूषशुद्धौ षित्वात् भीषिचिन्तीत्यादिना ङः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च विशेषणे तृतीया। लाक्षिके वस्त्रे संवस्त्य परिधाय त्रिःकल्या-

अधीयन्नात्मविद्यां धारयन्मस्करिव्रतम् ।
वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥६३॥

देरिति वस्त्रात् समाच्छादने परिधाने च ञिः संपूर्वस्यैव तद-भिधानशक्तिः प्रकृत्यर्थपरित्यागस्तु धातोः स्वभावात् । यदुक्तं "विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृतेस्तु गतार्थता" इति । लाक्षया रक्ते लाक्षिके विकारसंघेत्यादिना तेन रक्तेऽर्थे ष्णिकः मात्रां परि-च्छदं कमण्डलुप्रभृतिं संभाण्डय समाचित्य युगपद्वहनार्थं राशीकृत्य भाण्डानि संचिनोतीत्यर्थे पूर्ववत् ञिः प्रकृत्यर्थ-त्यागः संपूर्वतानियमश्च मात्रा कर्णविभूषणे । "अक्षरावयवे वृत्त मानेऽल्पे च परिच्छदे" इति विश्वः । दण्डवान् गृहीत-दण्डः ॥६२॥ भ०

अधीत्यादि । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येवङ्घोषयन्ति ये ते मस्करिणः परिव्राजकाः तेषां प्रतमकृच्छ्र-मसौ धारयन् मस्करमस्करिणाविति परिव्राजके सुट् आत्म-विदां योगिनां विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् ईङ्धार्योर्-रिति ईङो धारेश्च अकृच्छ्रवति कर्त्तरि शतृप्रत्ययः अन्तरा बहु प्रभूतं वदन् अङ्गुलिस्फोटम्पुनः स्फोटिकान्दत्त्वा भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् भ्रुवावुत्क्षिप्योत्क्षिप्य विलोकयन् उभयत्रापि स्वाङ्गे भ्रुवः इति णमुल् ॥६३ ज० म०

अधीत्यादि । आत्मविदां योगिनां विद्यामुपनिषदम् अधी-यन् पठन् धारीङोरकृच्छ्रे शतृरिति परसूत्रं स्वमते क्वचिद-भिधानात् आत्मनेपरस्मैपदिनोः परस्मैपदात्मनेपदिता मस्क-रिणः परिव्राजकस्य व्रतं धारयन् अङ्गुलिस्फोटम् अङ्गुलिं स्फोट-यित्वा बहु वदन् मितभाषितया बहु हस्तसंज्ञयैव वदतीति भावः भ्रूक्षेपं भ्रुवमुत्क्षिप्य विलोकयन् ऋजुतया कटाक्षाद्य-

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुक्षुः क्षपाटताम्।
चङ्क्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥६४॥

भाव इत्याशयः उभयत्र पीड्यमानात् स्वाङ्गात् णमुल् इति परः बहु अङ्गुलेः स्फोटो यत्र वदनक्रियायां भ्रुवोः क्षेपो यत्र विलोकनक्रियायां स्फोटक्षेपौ घञन्तौ ॥६३॥ भ०

सन्दीत्यादि। इह भयम्मा भूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्दर्शयितुमिच्छुः वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं दृशेण्यन्तसनन्तत्वे रूपं क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुक्षुर्निह्नोतुमिच्छुः धारयन्नस्कारिव्रतमिति योज्यम् ह्नोतिरञ्जनगमां सनीति दीर्घः कुटिलं क्रमणञ्चङ्क्रमा क्रमेर्नित्यङ्कौटिल्ये गतात्विति यङ्नुगत इत्यभ्यासस्य नुक् अःप्रत्ययादित्यकारः अतो लोपः यस्य हलः टाप् सा यस्यास्ति चङ्क्रमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः समागत्य ढौकित्वा सीतामूचे। किमित्याह सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः यदहम्प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः सुखप्रियादानुलोम्ये इति कृभ्वस्तियोगे डाच् ॥६४॥ ज० म०

सन्दीत्यादि। साम सान्त्वं सन्दर्शयितुमिच्छुः दृशेर्ण्यन्तात् सन् क्षपाटतां राक्षसभावं निह्नोतुमिच्छुः ह्नुङ्अपनयने सनि घोऽञ्जनिङ्गमामिति घः चङ्क्रमावान् कुटिलगतियुक्तः अमेध्यादिस्थलपरिजिहीर्षया चित्तकृत्यं वा कौटिल्यं इत्यर्थादुगत्यर्थादृगृलुपेति यङ् जमजपेति खेर्नुण् यङो लुक् शंस्यादः ततो वतुः ईदृशः सन् समागत्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति सीतामूचे सपत्त्रनिष्पत्त्रेत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच्। यद्यप्यत्र तीयसम्बबीजेत्यादिसूत्रात् कृञात्यनुवर्त्तते तथापि मण्डूकप्लुताधिकारात् च्विः कृभ्वस्त्वभूततद्भावे

सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥६५॥

इति सूत्रात् कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विरित्यस्यानुवर्त्तनं बोध्यं प्रयोगदर्शनात् वृत्तौ कृञोति लिपिकरप्रमादात् बाहुल्यार्थं वा किंवा सुखं विद्यते यस्या इत्यर्शआदित्वात् अः तत आप् ॥६४॥ भ०

सायमित्यादि । का त्वमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः साय-न्दिनावसानं तत्र भवां कान्तिं यदा षोऽन्तकर्मणीत्ये-तस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा सायञ्चिरेति ट्युट्युलौ तुट् च मकारान्तत्वञ्च निपात्यते यदा सायंशब्दो मकारान्तः तदा-प्यव्ययत्वादेव प्रत्ययागमौ स्यातां कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रण्यः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धिह्रासाभ्यां पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयति सत्सूद्विषेति क्विप् उपसर्गादसमासेति णत्वम् एरनेकाच इति यणादेशः पङ्कजानाञ्च कान्तिङ्कीदृशीं दिवातनीन्दिवाभवां कान्त्या त्वदीयया सदातन्या सदाभवया ह्रेपयन्ती लज्जयन्ती दिवातन्याः सायन्तन्याश्च सदाभवत्वात् जिह्रेतेरर्तीत्यादिना णौ पुक् शुचिस्मिता शुभ्रहासा ॥ ६५ ॥ ज० म०

सायमित्यादि । का त्वमेकाकिनीति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः तिथिप्रण्यश्चन्द्रस्य सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्ति तथा पङ्कजानां पद्मानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या ह्रेपयन्ती लज्जयन्ती । कीदृश्या सदातन्या सर्वकालस्थितया चन्द्रपद्मयोस्तु प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः पञ्चदश-तिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीश्चन्द्रः तस्य ह्रास-वृद्धिभ्यामेव ज्योतिःशास्त्रे तिथिनिरूपणात् सत्सूसिति क्विप् प्राग्वन्नो ण इति णत्वं कय्यायनेकाच इति यत्वं तिथिप्रणीद-

का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने ।
क्षुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥६६॥

शंविपन्निशामणिन्निनेत्रचूड़ामणिरत्रिनेत्रभूरित्यमरः । मन्मथेनार्पिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृतेति परिभाषिता कान्तिः सीतायाः चन्द्रपद्मयोस्तु शोभामात्रं कान्तिरिति बोध्यं त्यजाद्यचिरद्युतिरित्यादिना सायंदिवासदाशब्देभ्यस्तनट् भवार्थे शुचिस्मिता शुद्धहासा स्मितन्त्वदृष्टदशनं हासे इति वैजयन्ती ॥६५॥

का त्वमित्यादि । का त्वं देवी मानुषी राक्षसी वेति एकाकिनी असहाया एकादाकिनिच्चासहाय इति आकिनिच् भीरु ! इत्यामन्त्रणं भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणाम् निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन् वने यत्र न कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः क्षुध्यन्तोऽपि बुभुक्षमाणा अपि दिगादित्वात् यत् व्याला हिंस्रा व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाघसन् न भक्षितवन्तः अदेः लुङ्सनोर्घस्लृ लृदित्वाच्चेरङ् । क्षुध्यन्तो नाघसन्निति पाठान्तरम् । तत्र कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् इति योज्यम् । अपालां सतीं अविद्यमानः पालो यस्या इति पालरक्षणे इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच् यदा प्रयोजकविवक्षा तदा पातेर्लुगागमो णौ वक्तव्य इति लुक् ततः पचाद्यच् ॥६६॥ ज० म०

का त्वमित्यादि । हे भीरु ! वने एकाकिनी का त्वं देवी मानुषी अन्या वा । वने किम्भूते निरन्वयजने निरन्वया निःसम्बन्धा जना यत्र । भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वान्नारीणां जातिभेदस्य प्रत्यक्षत्वाद्वा एकादाकिन्नसहायेऽभिधानात् । क्षुध्यन्तो बुभुक्षमाणा व्याला व्याघ्रादयो हिंस्राः अपालां

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम्।
कुर्वाणा भीममप्येतद्वदाभ्यैः केन हेतुना ॥६७॥
सुकृतं प्रियकारो त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे।

पालकारञ्चितां त्वां कथं नाघसन् न भच्चितवन्तः घस्लृदः-सन्त्यल्घञोति अदद्यां घस्लृ लृदनुबन्धात् शासलिद्युदिति ङ क्षुधबुभुक्षायां दिवादिः पालरक्षणे चौरादिकः पचादित्वा-दन्। व्यालो दुष्टगजे सर्पे श्वापदे नान्यवत्सले इति मेदिनी ॥ ६६ ॥ भ०

हृदयमित्यादि। केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतासि वद कथय अभिपूर्वादिणो लङ् मध्यमपुरुषैकवचनम् आडजा-दीनाम् आटश्चेति वृद्धिः हृदयङ्गच्छति या मूर्त्तिः शरीरम् अत्यन्तसौन्दर्य्यात् गमेश्चेति खच् सा एवंविधा मूर्त्तिर्यस्याः सा त्वं भीममप्येतद्वनं सुभगम्भावुकं सर्वस्यैवाप्रियं प्रियङ्कुर्वाणा असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति कर्त्तरि भुव इति खुकञ् ॥६७॥ ज० म०।

हृदयेत्यादि। केन हेतुना त्वं एतद्वनम् अभ्यैः अभिगता इति वद अभिपूर्वादिणो घ्याः सिप् लुगङ्गयोऽपः घोटोयोष्विति अम् आदिगोचोरिति णुः भूयोऽम् चयादयोऽर्थार्थैकत्वेरिति तृतीया हृदयङ्गमा मूर्त्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात् हृदयं गच्छतीति तृष्टद्वह इत्यादिना खः नाम्नोत्यस्य व्यभि-चारो बाहुल्यात् भीममप्येतद्वनं सुभगम्भावुकं कुर्वाणा प्रागप्रियं प्रियं भवतीति भुवो घे ख्णिष्णुखुकञाविति खुकञ् ॥ ६७ ॥ भ०

सुकृतमित्यादि। सुकृतं पुण्यकारिणं शोभनं कृतवानिति सुकर्मपापेत्यादिना क्विप् कं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उप-

पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥६८॥
परिपश्यद्दधेरूपमाद्युलोकाच्च दुर्लभम्।
भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मात्स्वधि सुजीवितम् ॥६९॥

स्त्रियसि सङ्गतकरणे तङ् प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती प्रियमनुकूलङ्करोतीति चेमप्रियमद्रेणचेति अण् टिड्ढाणञि-त्यादिना ङीप् पुण्यकृत् कृतपुण्यः तस्य पूर्ववत् क्विप् चाटुकारः प्रियवाक्यकरः नशब्दश्लोकेत्यादिना टे प्रतिषिद्धेऽणेव भवति ईदृशस्ते किङ्करः दासः दिवा बिभेति टः किं यत्तदहुषु कृञोज्विधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम् सुरतेषु शोभन-रतेषु नपुंसके भावे क्तः अनुदात्तेत्यादिनानुनासिकलोपः अने-नोभयरुचिराख्याता ॥६८॥ ज० म०

सुकृतमित्यादि। त्वं प्रियकारी अनुकूलवर्त्तिनी सती कं सुकृतं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे सङ्गच्छसे मैत्राध्यसङ्गाराधे इति सङ्गे मं शोभनं करोतीति त्वासुसिति क्विप् प्रियं करोतीति चेमप्रियमद्रात् कुर्वा इति खाभावपक्षे ढात् षण् कः पुण्यकृत् ते तव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करो दासः सन् चाटुकारः प्रियवाक्यकारी पुण्यं करोतीति क्विप् रमेर्भावे क्तः वनतनाद्यनिमामिति मलोपः चाटु करोतीति क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् स्तकुष्टः इति टविषयेऽपि ढात् षण् किमित्यव्ययं तस्मात् कञष्टः ॥६८॥ भ०

परीत्यादि। एतद्रूपम्भावत्कम्भवत्या इदमिति भवतष्ठक्-च्छसाविति ठक्च्छसौ ठक्च्छसोश्चोपसंख्यानमिति पुंवद्भावः इसुसुक्तान्तात्कः दुर्लभं परिपश्युदधेः अपपरी वर्जने इति कर्म-प्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चम्यपाङ्परिभि-

रिति पञ्चमी अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या इति विभाषासमा-सस्य असमासपक्षे परेर्वर्जन इति द्विर्वचनम् उदधिं वर्जयित्वा चतुरुदधिमेखलायाम्भुवि दुर्लभमायुर्लोकाच्च स्वर्गलोकान्तञ्च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्ववत् पञ्चमी तादृशं दृष्टवत्स्वस्मासु अधि सुजीवितमस्मद्विषये आधिक्येन सुजीवितम् अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिशब्दो वर्त्तते ॥६९॥ ज० म०

परीत्यादि। एतत् भावत्कं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु अधि सुजीवितम् अधिकं शोभनं जीवनं विषये सप्तमी यद्वा अधिकेशार्थापाधिभ्यामिति स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे सप्तमी तेनास्मत्स्वामिकं सुजीवितमित्यर्थः त्वामपश्यतस्तु जनस्य तन्नास्तीति भावः भवत्या इदमित्यर्थे विकारसंघेति कण् पुंवत्स्य्नपुंस्कः स्त्रियामित्यादौ तत्वशसन्ततरादा-वित्यस्य तद्धितसंज्ञके त्वपर्य्यन्तप्रत्यये शसन्ततरादौ चेति देवो-दासचक्रवर्त्तिव्याख्यानात् पुंवत् ये तु त्वतौ भावे इत्यनेन कृतयोस्तत्वयोरेवमित्याहुस्तन्मतेऽभिधानात् योगविभागात् किंवा पुंवत् सेरिति पुंवत् भवच्छब्दस्य स्त्रिसंज्ञायां पठित-त्वात् पुंवत् सेरित्यत्र कालकत्येचेत्यस्मात् त्येचेत्यनुवर्त्तते वृत्तौ त्येचेति यन्न दृश्यते तल्लिपिकरप्रमादात् ग्रन्थगौरवाद्वा न लिखितं तदनुवृत्तेर्दुर्निवारत्वेन स्पष्टत्वात् पुंवत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्ते तसादौ चेति परसूत्रम्। कीदृशं रूपं उदधेः परि परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दुष्प्रापं उदधिपरिच्छिन्नायां पृथिव्यां दुर्लभमित्यर्थः समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तत्-सम्भवो नान्यत्रेति भावः आयुर्लोकाच्च स्वर्गलोकपर्य्यन्तञ्च दुर्लभं उभयत्र अन्यारभ्येत्यादिना पञ्चमी, पर्य्याङौ त्यागसी-मार्थौ आङ् व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्याविल्युक्तेः वर्जनार्थपरेर्वि-भाषया द्वित्वमभिधानात् ॥६९॥ भ०

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी।
सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥७०॥

प्रपीत्यादि। परि सर्वतो मार्जनमिति परिमलः कलत्र-पश्चेत्यधिकृत्य मृजेष्टिलोपश्चेति कलप्रत्यय औणादिकः इह सुरतोपभोगविमर्दः परिमलोऽभिप्रेतः तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् सती विद्यमाना परिमलशोभा यस्याः उरःप्रभृतिभ्यः कप् सा त्वमपुंस्का अविद्यमानभर्तृका नासीति मे सतिः पूर्ववत् कप्। किमिव सुदिवेवारविन्दिनी पद्मिनी शोभनन्दिवा नीहाराद्यभावाद्दिवा दिवसं यस्याः सुप्रातेत्यादिना अच् प्रपीतमधुका भृङ्गैः प्रपीतम्मधु यस्याः शेषाद्विभाषेति कप् यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा त्वमपीति ॥३०॥ ज० म०

प्रपीत्यादि। त्वं न अपुंस्कासि किन्तु विद्यमानभर्तृकासीति मे मम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मीर्यस्यास्ताद्दृशी। विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहर इत्यमरः। सुरते भोगविमर्द एव परिमल इति जयमङ्गलः। पुंलक्ष्मीभ्यामेकवचनान्ताभ्यां को वहुव्रीहाविति परः स्वमते लक्ष्मीशब्दात् ऋतः क इति कः अपुंस्केति पुंवत्स्त्र्युक्तपुंस्क इति ज्ञापकात् ऋतः कः इत्यस्य योगविभागेन क्वचिदन्यत्रापि क इति बोध्यं स्वार्थे को वा यथा भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्यास्ताद्दृशी सुदिवा अरविन्दिनी पद्मिनी तथा त्वमपि सत्परिमललक्ष्मीका शोभनं नीहारादिरहितं दिवा दिनं यस्या सुपूर्वात् दिवाशब्दाद्वहुव्रीहौ अदिति परः स्वमते दिवाशब्दात् स्वार्थे णः तस्यानित्त्वविवक्षया न ङीप् हृद्विश्व यद्वा शोभने दिवसे इति सप्तम्यन्तं रूपम् दिवाशब्दोऽयमव्ययः ॥७०॥ भ०

मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः।
साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः॥७१॥
नोदकण्ठिष्यतात्यर्थं त्वामैक्षिष्यत चेत् स्मरः।
खेलायन्नानिशं नापि सजूःकृत्य रतिं वसेत्॥७२॥

मिथ्येवेत्यादि। श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य विभाषा कृञीत्यनुवर्त्तमाने साक्षात्प्रभृतीनि चेति गतिसंज्ञा गतिसमासे ल्यबादेशः। अहमभिमन्ये किं मिथ्या श्रीः श्रियम्मन्या अहमेव श्रीर्नान्येति मन्यमाना श्रीर्मिथ्या नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति आत्ममाने खश् दिवादित्वात् श्यन् इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्चेत्यम्भावः तस्याम प्रत्ययत्वान्मलोपाभावः न विभक्तौतुस्मा इति वचनात् अचीतीयङादेशः क्विबन्ताः धातुत्वन्न जहतीति क्विब्वचीत्यादिना अयतेरौणादिकः क्विप् हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं मन्यमानो मृषा न श्रीमान् यस्य त्वं स एव श्रीमानित्यहमभिमन्ये ॥७१॥ ज० म०

मिथ्येवेत्यादि। श्रिया लक्ष्म्याः श्रियं शोभां हरन्तीं जयन्तीं वा त्वां साक्षात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मिथ्यैवात्मानं श्रियं मन्यते हरिरपि मृषा आत्मानं श्रीमन्तं मन्यते त्वमेव श्रीस्तदीयशोभाहरणात् त्वत्पतिरेव त्वद्योगात् श्रीमानिति भावः मन्यात् स्वार्थे इति खश् शित्त्वात् दिवसुतुदेति यन् खित्यव्याजरुष इति एकाजिजन्तत्वात् श्रीशब्दस्य ह्रोकान्तत्व हस्तेपाणौप्राध्वमित्यादिना समासप्रचे व्यादनञः क्त्वो यप्ते साक्षादादेरभूतत‌द्भावे कृञः क्त्वो यप् वेति परः॥७१॥भ०

नोदेत्यादि। स्मरभार्य्या रतिः सापि रूपेण निकृष्टेति दर्शयति चेत् यदि स्मरः त्वामैक्षिष्यत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थं नोदकण्ठिष्यत रतिम्प्रति भृशमुत्कण्ठितो नाभविष्यत्

वल्गूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का।
कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥७३॥

ईक्षदर्शने इति कठिशोके इति भौवादिकात् क्रियातिपत्तौ लृङ् नापि रतिं स्वभार्य्यां सजूःकृत्य सहायीकृत्य वसेत् अपितु परित्यजेत्। अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः नापि रतिं सजूःकृत्य वसेत् यदि त्वामीक्षेतेति हेतुपदमभ्यूह्य हेतुमद्भावदर्शनात् ऊर्य्यादिषु सजूः-सहार्थे इति वचनात् गतिसंज्ञा खेलायन् अनिशं क्रीड़न् सर्वदा खेलाशब्दात् कण्ड्वादित्वात् यक् ॥७२॥ ज० म०

नोदैत्यादि। रतिरपि न ते तुल्येति दर्शयन्नाह स्वयं कामश्चेत् यदि त्वां ऐक्षिष्यत तदा अत्यर्थं न उदकण्ठिष्यत रतिं प्रति भृशमुत्कण्ठितो नाभविष्यत् ईक्षङ्दर्शने कठिङ् आध्याने उभयत्र ध्वर्थासम्भवे थो नापि रतिं स्वभार्य्यां सजूःकृत्य सहायीकृत्य अनिशं निरन्तरं खेलायन् क्रीड़यन् वसेत् तां परित्यजेदेव यदि त्वां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोध्यं भव्ये वा फलहेत्वोरित्यस्य योगविभागाङ्गतेऽपि स्त्री भव्येऽपि न क्षतिः विलासार्थात् खेलाशब्दात् कण्ड्वादित्वात् करोत्यर्थे क्यः सजुःशब्दोऽयमव्ययः सहायार्थे वर्त्तते साक्षादादित्वात् हस्तेपाणौ प्राध्वं इत्यादिना समासः ॥ ७२ ॥ भ०

वल्ग्वित्यादि। त्वां बल्गूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह का इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुप्येत् सर्वदा कुप्यत्येव ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणामसम्भावने लिङ् वल्गुमन्तूशब्दाभ्याङ्कण्ड्वादित्वाद् यक् को वा को नाम स्थाणु-समोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदोषानभिज्ञत्वात् ते तव कान्तिं

दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते ।
यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥७४॥

विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्टत्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेता भवेत् पूर्ववल्लिङ् अभिमनसो भृशादित्वात् क्यङ् सलोपश्च महादेवतुल्यो वा आस्तामन्यः सोऽपि तावदभिमनायते ॥७३॥ ज० म०

वल्गित्यादि । इह जगति का स्त्री वल्गूयन्तीं शोभमानां त्वां विलोक्य न मन्तूयति न ईर्ष्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया सर्वैव कुप्यतीत्यर्थः वल्गुमन्तुभ्यां कण्ड्वादित्वात् क्यः घोऽज्यरे । को वा स्थाणुसमोऽपि महादेववत् जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवन्नीरसोऽपि वा तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत प्रीतमना न भवेत् अपितु सर्व एवाभिमनायेत भृशादेश्चार्थे वेति पाञ्चिको ङ्यः सलोपश्च घोऽज्यरे प्रौढ्यासम्भावने इति ख्वो ॥७३॥ भ०

दुःखेत्यादि । स एवैको जनः सुखायते सुःखं वेदयते यस्यान्तिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्त्तिनी भवसि उत्सुकायमाना उत्कायमाना सती यस्य पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते सुखदुःखशब्दाभ्यां सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्यां भृशादित्वात् ॥७४॥ ज० म०

दुःखेत्यादि । यस्यान्तिके समीपे त्वं उत्सुकायमाना उत्सुकीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतिकूलीभवसि स एवैको जनो जगति सुखायते सुखमनुभवति अन्यः सर्वो जनो दुःखायते दुःखमनुभवति सुखदुःखशब्दाभ्यां शब्दसुखकष्टादेरिति वेदे ङ्यः केचित् तु सुखदुःखयोस्तदाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वात् असुखः

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।
त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसद्दनम् ॥७५॥
ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा ।
उवाच दशमूर्द्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥७६॥

सुखी भवति अदुःखी दुःखी भवति इत्यर्थे डाच् लोहितादेः पञ्चेति क्यमाहुः उत्सुकप्रतीपाभ्यां भृशादित्वात् च्व्यर्थे क्यः । केचित् तु प्रतीपशब्दात् घान्त्यक्रीत्यादिना आचारे क्यमाहुः ॥७४॥ भ०

कः पण्डेत्यादि । पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन् भृशादित्वात् क्यङ् त्वामामिषसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् शून्ये वने अवसदित्यर्थः उपान्वध्याङ् वस इति कर्मसंज्ञा । कीदृशः त्रस्यन् बिभ्यत् वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् भीत्रार्थानामित्यपादानसञ्ज्ञा ॥७५॥ ज०

क इत्यादि । कः पण्डितायमानः अपण्डितः पण्डितोभवन् आमिषसन्निभां लोभ्यद्रव्यतुल्यां त्वाम् आदाय गृहीत्वा शून्यं वनम् अन्ववसत् वसति स्म कर्मक्रियेत्यादिना ङे ढं पण्डिताद् भृशादित्वात् क्यः वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः त्रस्यन् शत्रुभयाभावे ;एवं कर्त्तुमनुचितमिति भावः वैरात् शब्दादित्वात् शब्दसुखकष्टादेरिति कृतौ क्यः यतोऽपायभीति अपादानसंज्ञा । आमिषं पलले लाभ्ये सम्भोगोत्कारयोरपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपादिविषयेऽपि चेति विश्वः ॥७५॥ भ०

ओजेत्यादि । एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्द्धानमुवाच दश मूर्द्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्घ्यमप्रणीय दत्वा

महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता चेमकारस्तपस्विनाम् ॥१७॥

अतिथिरयमिति सम्प्रदानस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी । ओजायमाना ओज इवाचरन्ती कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यमिति वचनात् किञ्चिल्लज्जापरित्यागात् तेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः किमुवाच वचो वक्ष्यमाणं सादरा सती परिव्राजक इति गद्गदमनभिव्यक्तमसंस्कृतत्वात् ॥१६॥ ज० म०

ओजेत्यादि । जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरिव्राजकस्य अर्घ्यं प्रणीय अतिथिबुद्ध्या दत्त्वा दशमूर्द्धानं दश मूर्द्धानो यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यगनभिव्यक्तं वचो वक्ष्यमाणम् उवाच ओजायमाना किञ्चिल्लज्जापरित्यागात् ओजस्विनीवाचरन्ती ओजःशब्दात् धर्मिप्रधानात् धान्ङ्क्कीति ङ्यः सलोपश्च भृशादित्वात् चतुर्थी वा ङ्यः तस्य इति सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी प्रणीयेत्यस्य समीपे स्थापयित्वा इति वार्थः मूल्ये पूजाविधावर्घः इति कोषः अर्घाय इदमित्यर्थे विकारसङ्घेति यः ॥१६॥ भ०

महेत्यादि । यदुक्तं तेन कं रहस्युपतिष्ठसे इति अस्य प्रतिवचनम् । मम भर्त्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति महाकुलादञ्खञाविति खञ् किमादित्यवंशसम्भवः किं सोमवंशसम्भवो वा महाकुलस्यापत्यमित्याह ऐक्ष्वाके वंशे इक्ष्वाकूणामयमैक्ष्वाकः दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपनिपातनम् । अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाशरथिः दशरथस्यापत्यं यः स मम भर्त्ता महाकुलीनः । कीदृशः पितुः प्रियङ्करः अनुकूलकारी तपस्विनाञ्च चेमकारः चेमप्रियमद्रे णेति चकारात् खच् ॥१७॥ ज० म०

महेत्यादि । कं रहस्युपतिष्ठसे इति रावणप्रश्ने उत्तर-

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥७८॥

मिदम्। मम भर्त्ता दाशरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ एव गम्यते दशरथस्यापत्यं बाह्वाद्यत इति अदन्तत्वात् णिः णित्त्वे वृद्धिः ऐक्ष्वाके वंशे महाकुलीनः इक्ष्वाकुनामा कश्चित् सूर्य्यवंशसम्भवः तस्यापत्यमिति तद्भवे वंशे इत्यर्थाद् गम्यते शिवादित्वात् ष्णः ओर्लोपोऽकद्रुपाण्डोरिये इत्यत्र एयश्च अश्चेति समासात् उकारलोपः ये तु केवलष्णयप्रत्यय-इति व्याचक्षते तन्मते योगविभागात् महाकुले विद्यमानः ढखेकादिति णीनः महाकुलीन इति पाठे अनित्यविवक्षया न वृद्धिः महाकुलस्यापत्यमिति केचित् पितुः प्रियङ्करः प्रियं करोतीति क्षेमप्रियामद्रात् कुर्वेति खः तस्य विकल्पपक्षे तपस्विनां क्षेमकारः कुशलकर्त्ता ढात् षण् ॥७७॥ भ०

निहेत्यादि। वैरकाराणां शत्रूणां वैरपूर्वात् कृञो नशब्दश्लोकेत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अणेव भवति निहन्तेति तृजन्तस्य प्रयोगः तत्र कर्मणि षष्ठी सतां धर्मे स्थितानां बहुकरः बहुकार्य्यं करोतीति दिवाविभेति टः स्त्रीविवक्षायान्तु किं यत्तद्बहुष्विति करोतेरच् आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेत्यौणादिकः कुः परशुशब्दः तत्पर्य्याय एवाव्युत्पन्नः परश्वधशब्दः सः प्रहरणं यस्य परश्वधात् ठञ्च तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरो विनाशयिता अन्तं करोतीति पूर्ववट्टः रणे संग्रामे तत्र भवः ॥७८॥ ज० म०

निहेत्यादि। तथा वैरकाराणां निहन्ता ढात् षण् कर्मणि षष्ठी सतां साधूनां सदा सर्वदा बहूनि कार्य्याणि करोतीति सकृष्टः रणे पारश्वधिकरामस्य जामदग्न्यस्य शक्तेः

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्तौ कर्मसु सर्वदा ।
पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥७९॥

सामर्थ्यस्य अन्तकरो नाशयिता परश्वधेन परशुना प्रहरतीति ष्णिकः परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परश्वधश्चेति निपातनात् ॥७८॥ म०

अध्वेत्यादि । इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः इष्टादिभ्यश्चेतीनिः । किमिष्टवन्तः अध्वरान् कर्माणि तत्र क्तस्येन्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी तद् योगे पाता रक्षिता पूर्त्तौ कर्मसु सर्वदा पृणातेर्निष्ठायामुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् न ध्याख्येत्यादिना निष्ठानत्वप्रतिषेधः पूर्त्तमनेनेति पूर्ववदिनिः किं पूर्त्तमिति सर्वदा श्राद्धादिकर्माणि पूर्ववत् सप्तमी स राजत्वं राज्यम् हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् आभिमुख्येन आगतवान् लुङ् लृदित्वाङ् रूपम् पितुर्नियोगात् नायोग्यत्वात् स मे भर्त्तेति योज्यम् ॥ ७९ ॥ ज० म०

अध्वर इत्यादि । तथा अध्वरेषु इष्टिनां यज्वनां पाता रक्षिता पालरक्षणे इष्टं यजनं भावे क्तः ढघक्रृतीति कर्माणि षष्ठी सर्वदा कर्मसु पूर्त्तौ पूर्त्तं पूरणं भावे क्तः सूत्वाद्योदिदित्यादौ पूर्वजेनान्तस्य नः वृद्विश्वजूर्णेरिति इमनिषेधः कर्मापादानेऽपि भावे क्तः अध्वरान् इष्टमेभिः कर्माणि पूर्त्तमनेन चेत्यर्थे इष्टादेरिष्टमनेनेत्यादावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययो भवेदिति परः स्वमते क्तेनाढे इति ज्ञापकात् क्तान्तात् कर्त्तरि इन् तद् योगे कर्मणि सप्तमी किंवा इष्टपूर्त्ताभ्यां भावक्तान्ताभ्यां नैकाजादिति अस्त्यर्थे इन् अध्वरकर्मभ्यां विषये सप्तमी। केचित् तु अध्वरा इष्टा एभिः कर्माणि पूर्त्तान्यनेन चेति कर्म-

पतत्रिक्रोष्टृजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने।
यस्य बाणनिकृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥८०॥
दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महागदाः।
निघ्नानं शात्रवान्रामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥८१॥

क्तादिन् कर्त्तरीत्याहुः। यः पितुराज्ञया राजत्वं हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् स मे भर्त्तेति योज्यम् ॥७९॥ भ०

पतेत्यादि। यस्य बाणैर्निकृत्तानि छिन्नानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घनिद्रया शेरते स मम भर्त्तेति योज्यम् शेरते इति शीङोरूट् कोष्टग्रानि अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि ऊर्य्या-दिच्विडाचश्चेति च्व्यन्तानां कुगतिप्रादय इति सः च्वौ चेति दीर्घः, च्व्यर्थानान्तु श्रेण्यादयः कृतादिभिरित्ययं विषयः पतत्रिभिः क्रोष्टृभिश्च जुष्टानि परिवृतानि ॥८०॥ ज० ज०

पतत्रीत्यादि। त्रस्यन् वैरायमाणेभ्य इति वाक्ये तस्य त्रासो नास्तीत्युत्तरमिदं यस्य बाणैः शरैर्निकृत्तानि खण्डितानि रक्षांसि भयदे वने शेरते पतितानि सन्तीत्यर्थः स मे भर्त्तेति सम्बन्धः शीङः कौ अन्ते शीङो रेणुः मान्तोरम् मान्तोऽद-नतः अश्रेणयः श्रेणयोभूतानि श्रेणीभूतानि च्विः कृभ्वस्तिभू-ततद्भाव इति च्विः दीर्घश्च त्योवमात्रो लोप्य इति च्विलोपः। पतत्रिभिः मृगादिभिः क्रोष्टुभिः शृगालैश्च जुष्टानि परिवृतानि जुषसुदित्तैवे ॥८०॥ भ०

दीव्येत्यादि। शितांस्तीक्ष्णान् बाणान् दीव्यमानं क्षेप्तुं शक्नान्तच्छीलं वा अनेकार्थत्वात् धातूनान्दिवेस्ताच्छील्यवयोव-चनेत्यादिना शानच् दिवादिभ्यः श्यन् महागदाः अस्यमानं क्षेप्तुं शक्तान्तच्छीलं वा पूर्ववच्छानच् शात्रवान् शत्रून् प्रज्ञा-दित्वादण् निघ्नानं हन्तुं शक्तान्तच्छीलं वा पूर्ववत् प्रत्ययः

भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।
एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥८२॥

हन्तेर्गमहनेत्युपधालोपः होहन्तेरिति कुत्वम् एवंविधं रामं कथं नावगच्छसि तेन कर्मणा सर्वलोकविदितत्वादिति भावः ॥८१॥ ज० म०

दीव्येत्यादि । कथं त्वं राममपि नावगच्छसि न जानासि सर्वलोकप्रसिद्धकर्मत्वात् । तथाहि बाणान् दीव्यमानं तीक्ष्णैः शरैः क्रीड़ाशीलं विजिगीषाशीलं वा दिव्युजिगीषेच्छापणद्युतौ क्रीड़ागत्योः दिवोविवेति करणे द्वितीया महतीर्गदा अस्यमानं क्षेप्तुं शक्तम् उत्क्षेपणयोग्ये वयसि वर्त्तमानं वा क्षेप्तुं शीलं यस्येति वा शात्रवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं सर्वत्र शक्तिवयस्ता-च्छील्ये शतुः शानः हन्तेर्हन्गमित्युङ्लोपे हनोघ्नोघ्नः शत्रु-रेव शात्रवः स्वार्थे ण्णः ॥८१॥ भ०

भ्रातरीत्यादि । यद्येवं क्वासावित्याह । असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य अर्पयित्वा मृगयामाखेटकं यातः मृगेः स्वार्थि-को णिच् अदन्तत्वाच्च गुणो न भवति तदन्तात् कृञ् शचेति अधिकृत्य परिचर्य्या परिसर्य्या मृगयाद्यायानामुपसङ्ख्यान-मिति भावे शप्रत्ययः यक् अल्लोपाभावश्च टाप् मृगान्विध्य-तीति मृगावित् क्वासौ भ्रातेति चेदाह तस्यानुजः कनिष्ठो मया प्रेषितः सन् यातो वनम् अनु पश्चाज्जायते इति अन्ये-ष्वपि दृश्यते इति डः अनौ कर्मण्युक्तमकर्मण्यपि भवति किमर्थम् एषितुं तमेव ज्ञातुम् इषुगताविन्यस्य रूपम् ज्ञानार्थत्वात् प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥८२॥ ज० म०

भ्रातरीत्यादि । तथापि त्वामेकाकिनीं हित्वा त्यक्त्वा कुतो गत इत्याह । असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य समर्प्य मृगयां

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नस्वेदकणोल्बणः।
सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशाननः ॥८३॥
कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम्।
को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥८४॥

यातो गतः मृगान् विध्यतीति मृगावित् स कुत्रेत्याह तस्यानुजोऽपि मया प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुम् अर्थाद्रामं वनं गतः सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति वचनात् इष्यमर्पण इत्यस्य ज्ञानार्थत्वम्। अनुजातोऽनुजः जनजनादिति डः ॥८२॥ भ०

अथेत्यादि। अथैवमुक्तो जानक्या दशाननस्तामवादीत् उक्तवान् आयस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरं खेदयन् यसुप्रयत्ने इति दैवादिकः परस्मैपदी क्रोधादेव कषायाक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् स्यन्नैः स्रुतैः स्वेदकणैरुल्बणः उद्भटः व्याप्त इत्यर्थः स्यन्देर्निष्ठायां रूपम् संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकूतमभिप्रायो येन स एवंविधः ॥८३॥ ज० म०

अथेत्यादि। अथ तयैवमुक्तो दशाननस्तां सीतामवादीत् अजवदेति ब्रिः कीदृशः आयस्यन् तद्वाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं खेदयन् कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य स तथा सक्थ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे स्यन्नैः स्रुतैः स्वेदकणैरुल्बणः उद्भटः व्याप्तइत्यर्थः स्यन्दूङ्क्लसुतौ ऊदित्त्वादिमत्वे नेमडोर्ष्वोदित्यादिना इम्निषेधः हसुङ्नलोपोऽणाविति नस्य लोपः सुलवाद्योदिर्दिति तस्य दस्य च न सन्दर्शितं प्रकटोकृतम् अन्तरम् अन्तर्गतम् आकूतमभिप्रायो येन स तथा ॥८३॥ भ०

कृते इत्यादि। कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति स्त्रीभ्यो ढक् कल्याण्यादीनामिनङ् तयोः कल्याण्यादिषु पठितत्वात् कनिष्ठसुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्येष्ठायाः सुतः

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान्।
यद्यसौ कूपमाण्डूकि! तवैतावति कः स्मयः॥८५॥

निरुपयोगितया विवासितः विसर्जितः विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य निष्ठायां रूपम् तन्नग्नमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद्भूतं पूर्वकालेति सः तस्याः पूर्वापरकालत्वात् राजदन्तादित्वात् परनिपातः ईदृशं राघवं को बहु मन्येत श्लाघेत नैवेत्यर्थः॥ ज० म०

कृते इत्यादि। को जनो राघवं बहु मन्येत श्लाघेत न कोऽपीत्यर्थः किम्भूतं कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठाया अपत्यस्य भरतस्य कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठाया अपत्यमपि विवासितं पित्रा परित्यक्तं राज्याद् वहिष्कृतं वसेर्ण्यन्तान्तस्य रूपं ततएव नग्नमुषितप्रख्यं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पश्चान्नग्नो लज्जितो दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारयार्थं परसूत्रं स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् य एव मुषितः परकालसम्बन्धात् स एव नग्न इत्येकार्थतास्त्येव अभिधानात् पूर्वकालोनस्य परनिपातः राजदन्तादित्वात् परः ज्येष्ठाकनिष्ठाभ्यामावन्तत्वात् वाह्वाद्यतोऽत्रगावादेरिति कृतस्य षणयस्य कल्याण्यादिसुभगीत्यादिना इनेयः लग्नेति ओलजडोर्व्रीडि ओदित्वात् स्वत्वाद्योदिर्दिति क्तस्य नकारः मग्नवज्जस्य गत्वं केचित् तु लस्जेर्लस्य निपातनात् तवर्गपञ्चमः इत्याहुः॥ ८४॥ भ०

राक्षेत्यादि। अध्वरेष्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह यद्यसौ राक्षसान् पिण्डीशूरान् पिण्डग्रामेव शूरान् भोजने एव शूरान् पात्रेसमितादयश्चेति सः वटुयज्ञेषु कुब्राह्मणयज्ञेषु निरस्तवान् तिरस्कृतवान् हे कूपमाण्डूकि! कूपे माण्डूकीव पूर्ववत् सः

मत्पराक्रमसंच्छिन्नराज्यभोगपरिच्छदः ।
युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

ढक्मण्डूकादिति चकारादणवापत्ये एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः नैव युज्यते मत्पराक्रमे तु युक्तः तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह ॥ ८५ ॥ ज० म०

राक्षसानित्यादि । अध्वरेष्विष्टिनां पातेत्यस्योत्तरमिदं वटवो ब्राह्मणास्तेषां यज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्यां भोजने एव शूरान् कार्य्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरस्तवान् तदा एतावति अल्पेऽपि कार्य्ये हे कूपमाण्डूकि ! तव कः स्मयो गर्वः विस्मयो वा मण्डूकस्य भेकस्य स्त्र्यपत्यमिति शिवादित्वात् णः कूपे माण्डूकी इव एतेनाल्पदृश्यत्वादन्ये वीरास्त्वया न दृष्टा इति ते स्मय इति सूचितं कूपमण्डूकीति पाठे जातेरत इतीप् कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशूरान् इत्यत्र च पात्रेसमितादित्वात् क्षेपे तत्पुरुष इति परः स्वमते अर्थवशात् क्षेपो गम्यते ॥ ८५ ॥ भ०

मत्परेत्यादि । राज्यभोगादयः परिच्छदो हस्त्यश्वादिः स मत्पराक्रमेण संच्छिन्नोऽपहृतो यस्य हरेरिन्द्रस्य स यथा दरिद्राति निरर्थको भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य लज्जाकरत्वात् दरिद्रातेरादादिकत्वाच्छपो लुक् ॥ ८६ ॥ ज० म०

मदित्यादि । मत्पराक्रमेण संच्छिन्नोऽपहृतो राज्यभोगपरिच्छदो हस्त्यश्वादिर्यस्य तादृशो हरिरिन्द्रो यथा यदि दरिद्राति दुर्गतो भवति तदा किं ममैव वक्तुं युक्तं अपि तु नैवेत्यर्थः आत्मगुणानुवादस्य लज्जाकरत्वात् दरिद्रा खलु दुर्गत्याम् ॥ ८६ ॥ भ०

निर्लङ्को विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।
अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ॥ ८७ ॥
भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो बिभ्यद् यमः स्वयम् ।

निर्लङ्क इत्यादि । यस्मात् कारणात् धनानां स्वामी धनदः अन्तर्गिरमध्यास्ते अध्यासितवान् गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्ये विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः गिरेश्च सेनकस्येति टच् अधिशीङ्स्थासामिति कर्मसंज्ञा तेन तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यम्भावो न भवति नाव्ययीभावादित्यमेव भवति तत्कारणम्मम पराक्रमम्मां वा को नावैति न जानाति कोदृशः निर्लङ्कः लङ्कातो निष्क्रान्तः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति सः एकविभक्ति-चेत्युपसर्जनसंज्ञायां ह्रस्वत्वम् । हृतपुष्पकः हृतम् आच्छिन्नं पुष्पकाख्यं विमानं यस्य अतएव विमदोऽपि तदर्थः लङ्का पुष्पकञ्च धनदस्यासीत् तच्छित्त्वा अनेन गृहीतमिति भावः ॥ ८७ ॥ ज० म०

निर्लङ्क इत्यादि । धनानां स्वामी कुबेरः यस्मात् कारणात् अन्तर्गिरं गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्यमध्यास्तेऽधिवसति तत्कारणं मत्पराक्रमरूपं को जनो नावैति अपितु सर्वएव जानाति । कोदृशः कुबेरः निर्लङ्कः लङ्कायाः निरक्रान्तः पञ्चमीतत्पुरुषः व्यंपूर्वमिति निरः पूर्वनिपातः निर्गता लङ्का यस्येति वा । विमदः विगतो मदो दर्पो यस्य हृतपुष्पकः हृतं पुष्पकं विमानं यस्य ईदृशोऽपि मत्पराक्रमादेवेति भावः अन्तर्गिरमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः झप् नदीपौर्णमास्याग्रहायणी-गिरेर्वेति पचे अः कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् ॥ ८७ ॥ भ०

भिन्नेत्यादि । स्वयं साचात् मत्तो बिभ्यत् त्रस्यन् यमो वैल-

क्षिणिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः॥ ८८॥
समुद्रोपत्यका हैमो पर्वताधित्यका पुरी।

चख्यात् मुखेन क्षिणिमानङ्कृष्णवर्णत्वं वर्णदृढ़ादिभ्य ष्यञ्चेति चकारादिमनिच् दधानेन धारयता इत्यम्भूते तृतीया निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते उत्पूर्वाद्यमेः स्त्रियां क्तिन् अनुनासिकलोपः। कीदृशः ध्यायन् चिन्तयन् किम्ममापद् यदहमनेन हृतसर्वस्व इति भिन्ननौक इव विपन्नपोतवणिगिव उरः-प्रभृतिभ्यः कप्॥ ८८॥ ज० म०

भिन्नेत्यादि। यमः मत्तो बिभ्यत् त्रस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् निरुद्यतिर्निरुद्यम आस्ते स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं जानाति न त्वन्येन बोधित इत्यर्थः क्षिणिमानं कृष्णत्वं दधानेन मुखेन उपलक्षितः विशेषणे तृतीया गुणादिमन् भावे। भिन्ना विदारिता नौर्यस्य तादृशो वणिक् यथा ध्यायति तथा ध्यायन् एकवचनान्तेन नौशब्देन बहुव्रीहौ क इति परः स्त्रमते स्वार्थे पुंवत्स्त्र्युक्तपुंस्क इति ज्ञापकात् तस् क्तेरिति अस्मदः पञ्चम्यास्तस् युष्मदस्मदोस्त्वाहाविव्यादिना मदादेशः गणोक्तकार्य्यस्य बाहुल्यात् त्यदां टेरः क्ताविति अनिषेधः जिभीर्लिभीत्यां शतृ ह्वादीरेदिः अद्दे रित्युक्तेर्न नुण् निरुत्पूर्वात् यमः क्तौ वनतनाद्यनिमामिति मलोपः एतेन दिक्पतीनां जयादहमेव सुप्रसिद्धो न तु तथेत्युक्तम्॥ ८८॥ भ०

एवं स्वपौरुषं प्रदर्श्य स्वोकर्त्तुमाह समुद्रेत्यादि। हे मैथिलि! लङ्केति नाम्ना मम पुरी कीदृशी समुद्र एवोपत्यका आसन्नो यस्याः सा समुद्रोपत्यका समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात् समुद्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति यतः संज्ञाधिकारात्

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ! ॥८९॥

पर्वतस्यासन्ने अधिरूढे उपाधिभ्यां त्यकन्प्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यकाशब्दयोः साधुत्वमुक्तम् प्रतिषेधे त्यकन् उपसंख्यानमिति प्रत्ययस्थादितीकारो न भवति। हैमो हेमविकारा-प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पर्वताधित्यका त्रिकूटपर्वतस्योपरि स्थित्वा रत्नपारायणं यत्र रत्नानां पारमवसानमयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः। दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात् समृद्धतां कथयन् प्रलोभयति ॥ ८९ ॥ ज० म०

समुद्रेत्यादि। सम्प्रति सीताप्रलोभनं क्रियते। हे मैथिलि ! लङ्केति नाम्ना ख्याता मम पुरी कीदृशी समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उपत्यका समीपे भूमिः पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरि स्थिता अध्युपाभ्यां त्यन्नादित्वात् त्यन्नाद्यचिरेत्यादिना भवादित्वात् ऊर्द्धासन्नयोस्त्यः ततः स्वार्थे कः स्त्रियामाप् काप्यनाद्योरके इत्यादिना चिपादित्वात् न इत्वम् उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका इत्यमरकोषे अद्रेरित्युपलक्षणं समुद्र उपत्यका पर्वतासन्नभूमिर्यस्या इति केचित् एतेन दुर्गमत्वं सूचितं हैमो हेम्नो विकारः विकारसंघेति णः मन्वर्जत्यादौ विकारणवर्जनात् नलोपनिषेधाभावात् न्वोर्लोपौता-विति नस्य लोपः रत्नानां पारमवसानम् अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अत्रेति रत्नपारायणं घञल्लनटोऽघे इति आधारे अनट् स्वभावादजहल्लिङ्गता सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः। यदाह हलायुधः "साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायणमुदाहृतम्" इति ॥८९॥ भ०

आवासे सिक्तसंसृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।
अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥९०॥
सङ्गच्छ पौंस्नि ! स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ! ।

आवासे इत्यादि । तस्यां पुर्य्यां आवासे गृहे आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् मया सह त्वं वस प्रार्थनायां लोट् । सिक्तसंसृष्टे पूर्वं सिक्ते पश्चात् संसृष्टे गन्धैर्लिप्तवासिता सती-पूर्वं लिप्ता चन्दनादिभिर्गन्धैः पश्चाद्वासिता धूपिता संसृष्टादिभिः पूर्वकालेत्यादिना सः अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिस्रक् सुरभिमाला यस्यां सा त्वं किमिति त्वया सह वसामीति चेदाह ॥९०॥ ज० म०

आवासे इत्यादि । तस्यां पुर्य्यां आवासे गृहे मया सह त्वं वस प्रार्थनायां गो पूर्वं सिक्ते पश्चात् संसृष्टे शोधिते सिक्तसंसृष्टे गन्धैश्चन्दनादिभिर्लिप्तवासिता पूर्वं लिप्ता पश्चाद्वासिता धूपैः उभयत्र पूर्वपरकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः गन्धयतीति गन्धश्चन्दनादिः । "वासिता करिणीनार्य्योर्वासितं सुरभीकृते । ज्ञातमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते" इति विश्वः । अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिः सुरभिः स्रक् माला यस्यां तादृशी च सती सूत्सुरभिपूतेरित्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥९०॥ भ०

सङ्गेत्यादि । हे पौंस्नि ! पुमांसमर्हति तद्धिताय वा अर्हार्थे हितार्थे वा स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ स्त्रीप्रत्यये नञस्नञीकक् तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति मां युवानं तरुणं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु गमेः प्रार्थनायां लोट् इषुगमीत्यादिना छत्वं समगमृच्छेत्यादिना तङ् न भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा पूर्ववत् प्रत्ययः तरुणी युवती

राघवं प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥८१॥

सतो शुभे! कल्याणि! शोभते इति इगुपधलक्षणः कः। ममापि तादृशो भर्त्तास्तीति चेदाह राघवः प्रोष्यपापीयानिति पापशब्दाद्विन्मतोर्लुगिति ईयसुन् लुक् च मतुपः। प्रोष्यपापीयानिति मयूरव्यंसकादित्वात् सः देशान्तरं यात्वा पापवत्तरः अत एतमकिञ्चनं दरिद्रं न विद्यते किञ्चन यस्येति सर्वनामाव्ययसंज्ञायामुपसर्जनप्रतिषेधः इति वचनात् नाव्ययसंज्ञा तेन न विभक्तिलोपः जहीहि त्यज। ईत्वस्य जहातेश्चेति वा वचनाद्विकल्पः ॥८१॥ ज० म०

सङ्गत्यादि। हे पौंस्नि! हे पुरुषयोग्ये! पुरुषहिते! वा हे शुभे! कल्याणि! तरुणी त्वं स्त्रैणं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा युवानं मां सङ्गच्छ अङ्गीकुरु विधिनिमन्त्रणेत्यादिना प्रार्थनायां लोट् सदृशयोरावयोर्योग उचित इति भावः। स्त्रीपुंसाभ्यां विकारसंघेत्यादिना नञ् स्नञ् पुंस्त्रियोः तरुणशब्दात् नदादित्वाट्टाप् शोभते इति शुभा इगुपधत्वात् कः इति कः ममापि ईदृशो भर्त्तेति चेत् आह राघवः प्रोष्यपापीयान् देशान्तरं गत्वा पापवत्तरः पापवत् शब्दात् गुणाद्विष्ठयस्तू इति ईयसुः लुग्मद्विनामिति वतोर्लुक् आमेश्च डिदिति डित्त्वात् टेर्लोपः मयूरव्यंसकादित्वादत्र समास इति परः स्वमते गमकत्वात् असमासत्वेऽपि न क्षतिः तमकिञ्चनं दरिद्रं जहीहि त्यज किञ्चनत्यव्ययेनापि समासे मयूरव्यंसकादित्वेन निपातनात् वाच्यलिङ्गतेति परः नञ् तत्पुरुषदर्शनादित्वाददित्यन्ये न विद्यते किञ्चनमस्येति बहुव्रीहौ नाव्ययकार्य्यमिति केचित् स्वमते "द्रविणे किञ्चनं क्लीवे" इति कोषादनव्ययेन किञ्चनशब्देन समासः वस्तुतोऽप्यकिञ्चनशब्दो निर्धनवाची

अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।
वशीकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥९२॥

वाच्यलिङ्गः तथाच कोषः "निःस्वाकिञ्चनदुर्विधाः" इति ।
आद्रोरित्यादिना हाक इत्वम् ॥९१॥ भ०

अश्नीत्यादि । अश्नीत पिबतेति मयूरव्यंसकादित्वात् सः तत्र ह्याख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति पठ्यते सततमश्नीत पिबतेत्येवम्भृत्यजनानादेष्टुमिच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति चकारात् सप्तमी वशीकृत्यानुवर्त्तिनं दशग्रीवङ्कृत्वा साक्षात्प्रभृतित्वाद्गतिसंज्ञा मोदस्व हर्षं जनय वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥९२॥ ज० म०

अश्नीत्यादि । दशग्रीवं वशीकृत्य आयत्तीकृत्य वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे त्वं मोदस्व हर्षं जनय वशे इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः हस्तेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् समासः कीदृशी अश्नीतपिबतेति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्नीतपिबतेति सततं नियोगो यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता दैक्यं सोऽन्वये इति समासः तत्र हि सामान्यत्वात् पदमात्रस्यैव ग्रहणं तेन क्वचित् स्याद्यन्तस्य क्वचित् त्याद्यन्तस्य क्वचिदुभयस्य चैक्यमिति लब्धं त्याद्यन्तस्यान्यप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि समासे अन्यपदार्थत्वाल्लिङ्गत्वं तेनात्र क्रियाया विशेषणार्थत्वात् स्त्रियामतश्चाप् क्तेर्लुकृत्येचेत्यत्र स्यादिक्तेरेव ग्रहणमभिधानात् तेन त्यादिक्तेर्न लुक् निपातात्रूपसिद्धिरिति परे अश्नीतपिबतामिच्छतीति क्यः स्मरकर्मणि कामचेष्टायां प्रसिता

मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ।
उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्मर्दिनी भव ॥९३॥
तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः ।
बाहूपपीडमाश्लिष्य जग्राहैतां निशाचरः ॥९४॥

तत्परा प्रसितोत्सुकाभ्यां तात्पर्य्ये तृतीयासप्तम्याविति परः स्वमते विषयविवक्षा षिञबन्धने क्तः ॥९२॥ भ०

मास्मेत्यादि। हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूर्न यास्यामीत्यमुमर्थं गृह्णामीति कृत्वा स्मोत्तरे लङ् चेति चकारात् लुङ् गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव शकधृषेत्यादिना तुमुन् उत्साहिनीति सहोपपदत्वात् ततश्चालङ्कृतशरीरत्वा-दुद्भासिनी शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसम्मर्दिनी स्तना-भ्यामुरःस्थलस्य पीड़िका भव ग्रहोत्साहोद्भाससम्मर्दानां ग्रहा-दिषु पठितत्वात् कर्त्तरि णिनिः ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥९३॥ ज० म०

मास्मेत्यादि। हे भीरु ! ग्राहिणी प्रतिकूलार्थग्राहिणी त्वं मास्म भूः न भव गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव उद्भासिनी गत्वाऽलङ्कारादिभिः शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसम्मर्दिनी स्तनाभ्यामुरःस्थलस्य पीडिका भव सर्वत्र ग्रहादित्वात् णिन् चकारः समुच्चये अस्मद एकत्वे बहुत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्ज-कम् ॥९३॥ भ०

तामित्यादि। यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा तां प्रातिकूलिकीम्प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा ओजःसहा-म्भसा वर्त्तते इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वर्त्तते इत्यस्मिन्नर्थे तत्प्रत्य-नुपूर्वत्यादिना ठक् जिहीर्षुः हर्त्तुमिच्छुः भीमविग्रहः भीषण-शरीरः दृष्टराक्षसशरीररूपः सुखेन क्रियते इति बाहूपपीड-माश्लिष्य बाहुभिरुपपीड्य सप्तम्याञ्चोपपीड इति चकारात्

त्रस्यन्तीं तां समादाय याते रात्रिञ्चरालयम् ।
तूष्णीम्भूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥९५॥

तृतीयान्त उपपदे णमुल् जगाहे श्येनोत्पत्य द्यामाकाशं निशाचरो गाहते स्म दिवशब्दसमानार्थो द्योशब्द औणादिकः गमेर्डः इत्यत्र द्युतेश्चेति वचनात् औतोऽम्शसोरित्यात्वं कान्ता-पैस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्रमवधीयते वाम्येति दिवः अमि विकल्पेनाकारादेश इति ॥९४॥ ज० म०

तामित्यादि। उक्तवाक्यानङ्गीकारात् तां सीतां प्राति-कूलिकीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहीर्षुर्हर्त्तुमिच्छुर्निशाचरो रावणो भीमविग्रहो भयङ्करमूर्त्तिः सन् बाहूपपीडं बाहु-भिरुपपीड्य आश्लिष्य तां गृहीत्वा द्यामाकाशं जगाहे गाहु-ङ्विलोडे गतवान् इत्यर्थः तृतीयान्तादुपपीडोर्णमिति परः स्मते बाहुभ्यामुपपीड़ः पीड़नं यत्रेत्याश्लेषक्रियाविशेषणं उपपीडो घजन्तः द्यामिति द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा अमि रूपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा वर्त्तते इति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वात् ढघेकादिति षिणकः ॥९४॥ भ०

त्रस्येत्यादि। त्रस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय गृहीत्वा याते गच्छतो रावणात् यातेः शतरि पञ्चम्यां रूपम्। किं याते रात्रिञ्चरालयं लङ्कां रात्रौ चरतीति चरेष्टः रात्रेः कृति विभाषेति मुम् तस्माद्रावणाद्यत् भयं ततो भयात् तूष्णी-म्भूय तूष्णीमिति भुव इति क्त्वाचेति समासे ल्यबादेशः आसा-ञ्चक्रिरे आसिताः दयायासश्चेत्याम् मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च समानजातीयानामिति वचनादेकवद्भावोऽत्र न भवति ॥९५॥ ज० म०

त्रस्यन्तीमित्यादि। त्रस्यन्तीं बिभ्यतीं तां सीतां समा-

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।
जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥९६॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अतःपरं टाधिकारः ।

द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने ।

दाय गृहीत्वा रात्रिञ्चरस्यालयं लङ्कां यातो गच्छतो रावणाद् भयात् मृगाश्च पक्षिणश्च तूष्णीम्भूय मौनिनो भूत्वा आसाञ्चक्रिरे स्थितवन्तः आसङ् ल उपवेशे विंजादौत्याम् भवक्रान्वामः यात इति शचन्तं रात्रौ चरतीति पचादित्वादन् रात्रेर्मन् वा कृति तूष्णीमित्यव्ययं मौनार्थे वर्त्तते व्यव्ययनुकार इत्यादिना ऊर्य्यादित्वात् समासे क्वीयप् ॥९५॥ भ०

उच्चैरित्यादि । तां सीतां जटायुः पक्षीन्द्रः रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् प्राप प्राप्तवान् । कीदृशीम् उच्चैरारस्यमानां हा राम ! हा लक्ष्मण ! इति शब्दौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनः पुनः आरसन्तीमित्यर्थः रसेः शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारे यङ् कृपणां दीनाम् । इति प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥९६॥ ज० म०

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्यथा स्यात् तथा रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां हा राम ! हा लक्ष्मण ! इति पुनः पुनराह्वयमानां कृपणां दीनां सीतां जटायुः पक्षिराजः प्राप रावणं पुरुषं निष्ठुरं वदन् वदिर्द्विकर्मकः रसशब्दे मूत्रसूत्रेत्यादिना यङ् । इति गौराङ्गमल्लीकपुत्रो भरतमल्लिकः प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं मुग्धबोधमतेऽकरोत् ॥९६॥ भ०

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते यत्र प्राधान्येनैककमधिकृत्य लक्षणं प्रदर्शितं तदधिकारकाण्डं शेषलक्षणेषु प्रकी-

अग्रेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥९७॥

र्णकमेव द्रष्टव्यम् एवञ्च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्लोकाभिधानमत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकाश्चत्वारः परिच्छेदाः। तत्र प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते। सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरिसमाप्तत्वात् तमेवाभिसन्धायाह। द्विषन्नित्यादि। एवञ्च कृत्वा मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् परुषं वदन् कीदृशं हे द्विषन्! मा भूः पूर्वसरो ममेति ममाग्रतो भूत्वा मा गाः इत्यर्थः पूर्वं सरतीति पूर्वे कर्त्तरीति टः यतस्त्वमग्रेसरो जघन्यानामग्रे सरतीति पुरोऽग्रत-इत्यादिना टः जघन्य इति शाखादिभ्यो यः इति वार्थे यः। पापानां प्रथमस्त्वं कुतः आदायचरो वने आदाय चरतीति भिक्षासेनेत्यादिना वने चरन्तीति वनेचराः अधिकरणे चरेष्टः तेषामग्र्याः प्रधाना ऋषयः तान् आदाय चरसि भक्षयसि कर्मणि षष्ठी ॥९७॥ ज० म०

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षणप्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्रकीर्णताऽस्तीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभिधानं विवक्षितस्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भो न दोषाय एवञ्चायं सर्गो मिश्रक उच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात्। अथ टाधिकारः द्विषन्नित्यादि परुषं वदन्निति यदुक्तं तत् किमित्याह हे वनेचराग्र्याणां मुनीनां द्विषन्! शत्रो! त्वं मम पूर्वसरोऽग्रयायी मा भूः यतस्त्वं जघन्यानां नीचानाम् अग्रेसरः प्रथमः वने आदाय गृहीत्वा अर्थात् सीतां चरसि गच्छसीति आदायचरः द्विषन्निति द्विषः शत्रौ शतरिति परः स्वमते द्विषच्छब्दः शत्रुवा-

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।
पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥८८॥

चित्वे रूढ़ः एव विद्वेषार्थे तु कोपमवदिति शब्दः उभयथा सम्बन्धे षष्ठी वने चरतीति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्यलुक् अग्रे भवोऽग्रः श्रेष्ठः उच्यते रेफान्तपाठेऽग्रशब्दः एव श्रेष्ठार्थः । तथाच "अग्रमालम्बने व्राते परिमाणे पलस्य च । प्रान्ते समन्तादधिके प्रधाने प्रथमाद्ययोः॥" इति विश्वः । दामागेहागित्यादौ यब्वर्जनात् न दाजः इत्वं चरेः पूर्ववदन् गमकत्वात् दत्तार्थाः सिद्धसंघैरितिवत् क्रियायाः कारकापेक्षायामपि यबन्तेन समासः अविवक्षितकर्मत्वात् सापेक्षत्वाभावेन वा समासः असमासेऽपि न क्षतिः मयूरव्यंसकादित्वात् सापेक्षत्वेऽपि समास इति परः अग्रे इत्येकवचनान्तमव्ययं सत्कुष्ट इति टः जघनं पश्चाद्भागः तत्तुल्यो जघन्यः विकारसंघेत्यादिना तुल्यार्थे ण्यः ॥८७॥ भ०

यशेत्यादि । रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तमत्रपं निर्लज्जं धिक् त्वां गर्हा टुदुउपतापे इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि हुश्नुवोः सार्वधातुके इति यणादेशे रूपम् । कीदृशं रामं यशस्करसमाचारं समाचरणं समाचारः चरितं भावे घञ् यशस्करोतीति यशस्करः कृञो हेत्वित्यादिना टः विसर्जनीयस्य सः यशस्करहेतुभूतः समाचारो यस्य ख्यातं भुवि प्रसिद्धं दयाकरं करुणाकरणशीलं ताच्छील्ये टः पितुर्वाक्यकरं पितुर्वचनानुष्ठाने अनुकूलम् आनुलोम्ये टः ॥८८॥ ज० म०

यशस्केत्यादि । रामं दुन्वन्तम् उपतापयन्तम् अत्रपं परस्त्रीहरणेन निर्लज्जं त्वां धिक् धिक्समयेत्यादिना द्वौ टुदुउपतापे स्वादित्वात् शतरि नुः श्नुध्वोरिति वः । रामं कीदृशं यश-

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः।
तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥९९॥

स्करः समाचारो यस्य तं यशः करोतीति स्वकुष्टः इति टः अत्र ढात् षण्गिति सूत्रात् ढादित्यनुवर्त्तते सेतुकखेति वेः सः कञो हेत्वादावर्थे ट इति परः स्वमते यशस्करी विद्येति निर्दिशता विद्याया यशस्करणे हेतुत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः अन्यथा विद्येति ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् हेत्वाद्यर्थानुक्तावपि न क्षतिः सम्यगाचरणं समाचारश्चेष्टा घञ्ऽलनटोऽथे इति घञ् भुविख्यातं दयाकरणशीलं पूर्ववत् टः परमते ताच्छील्यार्थेऽपि पितुर्वाक्यानुष्ठानेऽनुकूलं पूर्ववट्टः परमतेऽनुकूलार्थेऽपि वाक्यशब्दनात्र तदभिधेयमुच्यते ॥९८॥ भ०

अहमित्यादि। हे राक्षस ! अहं तव नूनमवश्यमन्तकरः विनाशयिता। कीदृशः रामस्य नेयो वश्यः अतो यत् कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्मणि भृताविति टः ध्वान्तस्येव दिवाकरः यथान्धकारस्यान्तकरादिवाकरः सूर्य्यः तथा, अन्तकरदिवाकरौ दिवाबिभेति टप्रत्ययान्तौ एवमुक्त्वा खं पपातेति सम्बन्धः ॥९९॥ ज० म०

अहमित्यादि। हे राक्षस ! नूनं निश्चितम् अहं तव अन्तकरः नाशयिता अन्तं करोतीति टः यथा दिवाकरः सूर्यो ध्वान्तस्य अन्धकारस्य अन्तकरः दिवाशब्दोऽयमाधाररूपदिनवचनोऽव्ययः तेन दिवा दिवसे प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति निशादित्वात् टः इति परः स्वमते दिवाशब्दोऽयमव्ययः सप्तम्यन्तं प्रायिकं तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववत् टः बाहुल्याद्वा दिवा दिवसे करो रश्मिर्यस्य इति केचित्। ध्वान्तमिति ध्वनेस्तमसि क्ते क्षुब्धस्वान्त इत्यादिना निपातः। अहं कीदृशः रामस्य नेयः वश्यः

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम्।
हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥१००॥
इति टाधिकारः।
अतः परं प्रकीर्णकाः।

"वश्यः प्रणयी निभृतः;" इत्यमरः। कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्म करोतीति टः कर्मशब्दाद् भृतौ टइति परः ॥९९॥ भ०

सतामित्यादि। एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशं पपात पतितः किमर्थं नराशिनं राक्षसं हन्तुं हनिष्यामीति। कीदृशं राक्षसं सतामरुष्करं धर्मे स्थितानां पीड़ाकरम् अरुः-शब्दः पीड़ोपलक्षणपरः दिवाविभेति टः वैरकारं वैरकरण-शील कलहकारः पक्षी कलहायितुमनुकूलः अनयोर्नशब्द-श्लोकेति टे प्रतिषिद्धेऽण् एव भवति कर्मण्यणः प्राप्तिरस्तीति टाधिकार उदाहृतः। कियत् खं पपात यावति दूरे शब्दपात-स्तावत् खम् इति टाधिकारः समाप्तः ॥१००॥ ज० म०

सतामित्यादि। एवमुक्त्वा असौ पक्षी जटायुर्नराशिनं राक्षसं हन्तुं खमाकाशं पपात जगाम। कीदृशं राक्षसं सतां साधूनाम् अरुष्करं व्रणकरं पीड़ाकरमित्यर्थः पूर्ववत् टः निष्पत-न्त्यइतिवत् षत्वं वैरं विरोधं करोतीति वैरकारस्तं ढात् षास्त्-त्यस्य कुम्भकार इत्युदाहरणेन कुम्भादेः कृञः षण् अन्यस्मात् स्कृष्टः इत्यस्य विषय इति सूचितं तेनात्र कुम्भादित्वात् षण्। पक्षी कीदृशः कलहकारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षण् एवं शब्दकारः शब्दपातमिति पाठे शब्दस्य पातो यत्रेति खवि-शेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति पतनक्रियाविशेषणं वा एतेन यथा शब्दस्य शीघ्र-गमनं तथास्येति ध्वनितम्। इति टाधिकारः ॥१००॥ भ०

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ।
मांसशोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह। धुन्वन्नित्यादि। असौ पक्षी अयुध्यत युध्यते स्म युधेर्दैवादिकस्य लङि रूपम् तुण्डघातमिति क्रियाविशेषणं तुण्डेन चञ्चवा घातो हननं यस्मिन् युद्धे इति करणे हन इति न णमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगात् अहिंसार्थत्वाच्च तदारम्भस्य यथा पादघातं भूमिं हन्तीति हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणामित्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् अकर्मकत्वाद् युधेः तेन भावे घञ् धुन्वन् कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्वितानं सर्वपथीनं सर्वः पन्था इति पूर्वकालेत्यादिना सः ऋक्पूरीति समासान्तोऽकारः सर्वपथान् व्याप्नोतीति तत्सर्वादेरित्यादिना खः मांसशोणितसन्दर्शङ्कात् खेन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति सः ॥१०१॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः। धुन्वन्नित्यादि। असौ जटायुः खे आकाशे पक्षयोर्वितानं विस्तारं धुन्वन् कम्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा स्यात् तुण्डघातं यथा स्यात् च तथा अयुध्यत युध्यीङ् युद्धे मांसरक्तयोरर्थाद्रावणस्य सम्यग्दर्शो दर्शनं यत्र चेति युद्धक्रियाविशेषणं दर्शघातौ घञन्तौ परे तु साकल्येन तुण्डस्याघातो यत्र मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृशो णम् साकल्ये एवं तुण्डेन हत्वा तुण्डाघातं तृतीयान्तादासत्तौ णम् तुण्डघातेन युद्धसम्भवादासत्तिरत्र गम्यते इत्याहुः। वितानं कीदृशं सर्वश्चासौ पन्थाश्चेति सर्वपथः पथ्यप् पुरः से इति अः सर्वपथं व्याप्नोतीति ढखेकादिति इनः ॥१०१॥ भ०

न बिभाय न जिह्राय न चक्लाम न विव्यथे ।
आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणात् निववृते न च ॥१०२॥
पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथम् ।
युधि कद्रथवद् भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥१०३॥
एते प्रकीर्णकाः ।

न बीत्यादि । आघ्नानः पक्षौ प्रहरन् आङो यमहनः इति तङ् न बिभाय न भीतः तस्मात् न जिह्राय न लज्जितः सम्यक् मया न हत इति न चक्लाम न क्लान्तः न विव्यथे व्यथो लिटीति सम्प्रसारणम् जितश्रमत्वात् विध्यमानो वा वाशब्द-श्चार्थे परेण हन्यमानश्च न विव्यथे न पीड़ां भेजे सत्त्वाधिक-त्वात् रणाच्च न निववृते न निवृत्तः अभग्नोत्साहत्वात् ॥१०२॥ ज० म०

न बीत्यादि । असौ पक्षौ आघ्नानः प्रहरन् न बिभाय न भीतः मया ताड़ितोऽपि न मृत इति न जिह्राय न लज्जते स्म न चक्लाम न असमर्थो बभूव न विव्यथे न पीड़ितो भवति स्म विध्यमानः परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निववृते न निवृत्तः अभग्नोत्साहत्वात् सर्वत्र ठौ व्यथेस्तु व्यथग्रहेति जिः आघ्नानः इति आत्माङ्गढादढाच्चाहनयम इति मं किंवा आघ्नानः शत्रुहिंसनशक्तः शक्तिवयस्ताच्छील्ये इति शानः ॥ १०२ ॥ भ०

पिशाचेत्यादि । युधि सङ्ग्रामे पक्षौ रथं बभञ्ज भग्नवान् तस्य पुष्पकादन्यत्वात् तथाहि कद्रथवत् कुत्सितरथमिव रथ-वदयोश्चेति कदादेशः धुरं वहन्ति धौरेया अश्वाः धरो यट् ठञौ पिशाचस्येव मुखं येषान्ते धौरेया यत्र रथे तं पिशाचमुख-धौरेयं सत् शोभनं शस्त्रं कवचञ्च यस्मिन् तं भीमं भयानकं तथा

अतः परम् आमधिकारः।

सन्त्रासयाञ्चकारारिं सुरान् प्रिप्राय पश्यतः।
संत्याजयाञ्चकाराथ सीतां विंशतिबाहुना ॥१०४॥

धुर्य्यत्वात् ध्वजशालिनं ध्वजवन्तं शालिन्शब्दः किन्प्रत्यया-न्तस्तदन्तमाह अन्यस्त्वाह ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शील-मस्येति णिनिः अनेकार्थत्वात् धातूनामिति। एते प्रकीर्णकाः ॥१०३॥ ज० म०

पिशाचेत्यादि। जटायुः युधि संग्रामे रावणस्य रथं बभञ्ज कद्रथवत् कुत्सितरथमिव कत्कचत्रिरथवदे इति कुशब्दस्य कदादेशः। कीदृशः पिशाचस्येव मुखं येषां तेऽश्वा धौरेया यत्र धुरं वहतीत्यर्थे ढग्वेकादिति श्रेयः सत् शोभनं विद्यमानं वा छत्रं कवचं वा यस्मिन् छत्रकवचाभ्यां सह रथं बभञ्जेत्यर्थो वा भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं शालिन्शब्दस्त-द्धितायाम् अस्त्यर्थे शालिन्प्रत्ययः इति वृद्धाः। ध्वजेन शालते शोभते ग्रहादित्वात् णिन् धातूनामनेकार्थत्वात्। शालिरत्र दार्ढ्यर्थ इति केचित्। ध्वजेन शालयितुं शीलं यस्येति डल-योरैक्यमिति स्मरणात्। शाडृ श्लाघायामित्यस्य रूपमित्यपरे। शलङ्क श्लाघ्ये इत्यस्मात् ङशाल्टकथने इत्यस्माद्वा णेर्णिन्निति केचित्। इति प्रकीर्णकाः ॥१०२॥ भ०

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह सन्त्रेत्यादि। अथैतस्मिन् युद्धप्रस्तावे स पक्षी सीतां विंशतिबाहुना रावणेन त्याजयाञ्च-कार त्याजितवान् गत्यादिषु त्यजेरसंग्रहात् तृतीयैव भवति कस्मात्त्याजितवानित्याह सन्त्रासयाञ्चकारारिं यस्मादरिं रावणं त्रासितवान् अकर्मकत्वात् त्रासेर्ण्यन्तावस्थायामरेः कर्म-त्वम् आभ्यां हेतुमण्ण्यन्ताभ्यां कास्प्रत्ययादित्यादिना आम्

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।
भूयस्तं बेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥१०५॥

आमोऽमित्वमव्ययदन्तत्वात् आम इति लेर्लुक् अयामन्तेत्यादिना अयादेशः आमकारान्तस्य कृत्संज्ञायां प्रातिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् तस्यायादिति लुक् स्वरादिषु आम आमिति पठितत्वादव्ययत्वम् मन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यादिना लिट् परस्य कृञोऽनुप्रयोगः कर्त्रभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगि तङ् न भवति सुरांश्च पश्यतो युद्धं जटायुः पिप्राय प्रीणितवान् शत्रुत्रासनं सीतात्याजनञ्च देवानां प्रीतेः कारणम् ॥१०४॥ ज० म०

अथामधिकारः । सन्त्रेत्यादि । स पक्षी अरिं रावणं सम्यक् त्रासयाञ्चकार अतएव पश्यतो युद्धमवलोकयतः सुरान् देवान् पिप्राय प्रीणितवान् । अथ त्रासानन्तरं विंशतिबाहुना रावणेन सीतां संत्याजयाञ्चकार त्यजेर्घौऽजौञे रित्यस्य विषयाभावात् प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया त्रसेरकर्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् विंजादीत्याम् भ्वस्कृञ्चामः इति कृञोऽनुप्रयोगः म्नोनुरित्यनुस्वारः जपेञमनोरिति ञः । अत्र विरामस्वीकारात् अनुस्वारस्य वर्गान्तो वा भवतीति कालापाः । पिप्रायेति अनेकाचधातोराम् न त्वेकाचः इत्युपन्यस्तं विंशतिबाहुना इति साभिप्रायपदेन रावणस्य त्रासाधिक्यं जटायोर्वीर्य्याधिक्यञ्च सूचितम् ॥१०४॥ भ०

असीत इत्यादि । असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाशस्थः कासाञ्चक्रे कुत्सितमभिहितवान् एद्धेहीति विहगाधिपेति कासृशब्दकुत्सायामित्यनुदात्तेत्कासित्यादिना आम् शस्त्रैः इत्थम्भूते तृतीया निराकुलः पूर्वस्वाहुभिः सीताग्रहणे

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम्।
न वा पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥१०६॥

व्याकुलत्वात् भूयः पुनरपि खगः पक्षी डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यत इति वचनात् गमेर्डः तं निशाचरं बेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिन्नवान् बेभिद्यतेर्यङन्तादाम् नखतुण्डान्येवायुधानि यस्य सः ॥१०५॥ ज० म०

असीत इत्यादि। असीतस्त्यक्तसीतो रावणः आकुलः सन् शस्त्रैः कासाञ्चक्रे शुशुभे कासृअकुशब्दे धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र दीप्त्यर्थः दीप्त्यर्थोऽपि दन्त्यान्तकासृङ्धातुरस्तीति केचित् यद्वा पक्षिणं प्रति एहि एहि खगाधम! त्रास्यसीत्यादि कुत्सितशब्दं कृतवान् अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया दरिद्राकाशकासेति पक्षे आम् पूर्वं सीताग्रहणे व्याकुलः सम्प्रत्यनाकुलः भूयः पुनरपि खगः पक्षी तं रावणं बेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनत्ति स्म। कीदृशः नखतुण्डप्रहरणः भिदेर्मूत्रसूत्रशुचाटेत्यादिना यङ्प्रत्ययान्तत्वात् विजादीत्यादिना आम् यङो लुक यङ्लुक्यलोपे अरे नणुत्वौ इति निषेधात् न गुणः विजादीत्यादौ स्यामिति विषये सप्तमी तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये कृञः उभयपदित्वात् अत्रात्मनेपदवदनुप्रयोगः खे गच्छतीति हनजनादिति डः ॥१०५॥ भ०

हन्तुमित्यादि। तौ पक्षिरावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टां कृतवन्तौ इजादेरित्यादिना आम् विः पक्षी जनिघसिभ्यामिति अधिकृत्य वेञो डिच्चेत्यौणादिक इक् न वा नैव वाशब्द एवार्थे पलायाञ्चक्रे पलायितः उपसर्गस्यायताविति लत्वम्। राक्षसश्च न

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ।
छलेन पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥१०७॥

दयाञ्चक्रे न दयते स्म पक्षिणं खल्वहं कथं व्यापादयामीति उभयत्रापि दयायासस्येत्याम् ॥१०६॥ ज० म०

हन्तुमित्यादि । तौ पक्षिरावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते ईहङ चेष्टे परस्परं व्यतिलुनन्तीत्युदाहरता व्यतीहारे परस्परशब्दो मनीषादित्वात् निपातित इति सूचितम् । विः पक्षी न पलायते स्म रावणोऽपि हन्तुं न दयां कृतवान् सर्वत्र विंजादीत्याम् पलायाञ्चक्रे इति परापूर्वस्यायधातोः रूपं रेफस्य लत्वं मनीषादित्वात् मामाङ्नञ् नहि नो नवा इत्येते प्रतिषेधार्थाः एवार्थे अत्र वाशब्द इत्यन्ये ॥१०६॥ भ०

उपेत्यादि । देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुं युद्धं द्रक्ष्यामः इति उपासाञ्चक्रिरे उपगताः पूर्ववत् आम् क्रव्यात् रावणः क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् अदोनन्न इति विट् पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान् यङ्प्रत्ययान्तत्वादाम् छलेन मायया प्रसह्य जेतुं न शक्यते इति भन्नेनेति पाठान्तरम् ॥१०७॥ ज० म०

उपेत्यादि । देवाः गन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुम् अर्थात् युद्धम् उपासाञ्चक्रिरे उपगताः आसङ उपवेशे विंजादीत्याम् दीव्यतीति देवः पचादित्वात् अन् गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वो मनीषादिः नराकृतित्वात् कुत्सितो नरः किन्नरः ईषदर्थे किंशब्दः इत्यन्ये क्रव्याद्रावणः छलेन कपटेन पतत्रिणः पक्षिणः पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे अत्यर्थं चिच्छेद त्यान्तत्वादाम् । क्रव्यं मांसमत्तीति क्विप् ॥१०७॥ भ०

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृत्तं
दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन्।
रथवरमधिरुह्य भीमधुर्य्यं
स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकान्ताम् ॥१०८॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः।

प्रलुठितमित्यादि। खचराः पक्षिणः खे चरन्तीति अधिकरणे चरेष्टः तेषामुत्तमं जटायुं कृत्तं छिन्नं लूनपक्षत्वात् अवनौ भुवि प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्तो विघ्नकारीति दशाननो रथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमारुह्य भीमधुर्य्यं रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥१०८॥ ज० म०

इति जयमङ्गलव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः।

प्रलुठितमित्यादि। कृत्तं छिन्नं लूनपक्षत्वात् अवनौ भूमौ प्रलुठितं पतितं खचरोत्तमं जटायुं विलोक्य प्रहृष्यन् हृष्टो भवन् रावणो रथवरम् अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य स्वपुरं लङ्काम् अगात् गतः रथानां वरः श्रेष्ठः पुष्पकाख्यः स्मरणादुपागतः। तं कीदृशं भीमाः धूर्य्याः अश्वाः यत्र धुरं वहतीति ढघेकादिति यः ॥१०८॥ भ०

इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतमल्लिकविरचितायां
मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां सीताहरणो नाम
मिश्रकःपञ्चमः सर्गः।